TÜRK MİTOLOJİSİNİN ANAHATLARI

Yaşar Çoruhlu

www.eskikitaplarim.com

TiRK MiTOlOJiSiNiN ANAHATİARI

Yaşar Çoruhlu

Bir ulusu en iyi yansıtan aynalardan biri mitolojidir. Bu aynada o ulusun ve bireylerinin gereksinimleri ve tutkuları, iç dünyalarının zenginliği tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilir. Hiç kuşkusuz mitoloji yalnızca manevi dünyayı değil, aynı zamanda dış dünyayla ilişkileri de yansıtır. Gelecekteki düşüncelerin esin kaynağıdır mitler. Din, felsefe, sanat, düşler mitlerin büyülü kazanında pişer. Başka inançlarla etkileşimin sonuçlarını, büyük tarihsel olayların imgelere yansımasını, ölüm doğum gibi temel yaşamsal deneyimlerin insanın kendine ve dünyaya ilişkin tasarımlarında nasıl dalgalandığını, bütün bunları mitolojinin yardımı olmadan asla anlayamazdık.

Yaşar Çoruhlu bu kitapta, tarih boyunca çeşitli isimlerle farklı coğrafyalarda yaşamış Türk uluslarının inançlarını, imgelemlerini, ürettikleri sanat eserlerini birbirleriyle ilişkili olarak ele alıyor; belirli alanlarda daha önce yapılmış çalışmaları birleştirerek, mitlerin simgesel dilini çözmek ve kendimizi biraz daha tanımak için iyi bir fırsat sunuyor.

GUF KİTABEVİ
Mühürdar Caddesi No:6111 Kadıköy/ IST.
Tel.:(0216) 347 30 4 • J.47 le 98
Fax: (0216) J.4j 30 O:?
2

9 789758 240111

YAŞAR ÇORUHLU

TÜRK MiTOLOJiSiNiN ANAHA TLARI

KABALCI YA YINEVI: 169

ANTROPOLOJi-ARKEOLOJi-MiTOLOJi DiZiSİ: 10

Yaşar Çoruhlu 1964 ytlında Trabzon'da doğd u . lsu.ınbul Davudpaşa Lisesi'ni bitirdikLen soma lstanbul ÜniversiLesi EdebiyaL FakulLesi'ne girdi. Türk ve Islanı sanatı kürsüsünde öğren ime başlad ı. Arkeoloji ve sanal caıihi böl ümünde sanal tarihi anabilim dalına devam ederek 1985'te yükseköğrenimini Lanıamlacl ı. 1986 yılında Mimar Sinan Oniversiıesi Fen-Edebiyal Fakü ltesi arkeoloji ve sanal tarihi bölümünde asistan olarak göreve başlad ı.

1985-86 döneminde yüksek lisarısını "Anadolu Selçuklulannu Taş Tezyinaanda Ona Asya ile Bağlanular" konulu teziyle ı.amamladı. 1988-89 döneminde başladığı doktora çalışmalannı 1992'de tamamlayan Çoruhlu. *Türh* Resim *Saıaauıda* Hayvan *Semlıolizmi* başlıklı teziyle doktor unvanını aldı.

1993 yılında Yrd. Doç. Dr. olarak ôğrecın üyeliğine yükscIcilen Çoruhlu. halen aym üniversitede lisans düzeyinde lsl:ımiyenen önceki Türk sanan, lslamiyetten sonrakıAsya Türk sanatı, Türk mitolojisi , lisans üsrü düzeyde ise. Asya Türk arkeolojisi, Türk sanatında ikonografi araşunnalan konulu dersler vermekLedir.

YAŞAR ÇORUHLU

TÜRK MITOLOJISINI N ANAHATLARI

@KABA1.Cı YAYINEVi

Yaşar Çoruhlu

Türk Mıtolo;ısının Anahaı/an © Kabalcı Yaymevi, 2000

Birinci Basım. Haziran 2002

Ya}'lma Hazırlayan Ergun Kocabı}'lk

Tekmk Hazırlık Zeliha Guler

Orseı Hazırlık Altuğ Güzey (Figür)

Kapak Duzenı: Serdar Bal

Baskı: Yaylacık Matbaası

Mücellit: Yedigun Mücellithanesi

KABALCI YAYINEVI
Hımnye-i Eıfol Sok. 8-B Cağaloğlu 34410 ISTANBUL
Tel · (0212) 526 85 86 Faks: (0212) 513 63 05
kabalcıy@ıurk.neı

KÜTÜPHANE BiLGi KAlm
Caıaloging-in-Publicarion Daıa (ClP)

Çoruhlu, Yaşar

Tıirlı ı\ılıto/ojisının Analıaılan

Mıtoloȷı 2. Arkcoloȷı 3. Sanal Tarihi

ISBN 975-8240-11-0

"Türk dili; dillerin en zenginlerindendir; yeter hi bu dil *şuurla* işlensin. *ıJlhesini, yühseh* istikbalini *korumasını* bilen Türk milleti, dilini de *yabancı dillcrıı boyunduruğundan kurtarmalıdır,"* diyen Mustafa Kemal Atatürk'üıı yolundan gidenlere.

tÇINDEKILER

KISALTMALAR LISIESI ... 7

ÖNSÖZ ... 11

GtRIŞ ... 12

!. ŞAMANIST MITOLOJI -15

Şamanizm ... 15

Şamanist Tanrılar ve Ruhlar ... 16

Tann Kavramı ... 16

Göksel Tanrılar ve Ruhlar ... 18

Gök Tanrı ... 18

Güneşya da Ay Tannstya da Güne e. Aya ve Yıldızlıra Tapınma. ... 22

Ülgen ... 26

Yayık ... 28

Suyla ... 31

Karlık ... 31

Utkucı ... 32

Yıldınm TanrLı ... 32

Savaş Tanrtlan ve Yuhn Dünyamn Hastaltk Veren Kötü Ruhları ... 32

Yer-Su (Orta Dünya ve Aşağı Dünya) Tanrıları ve Ruhları ... 33

Genel Açıklamalar ... 33

Yo Kan ... 37

Talay Kan ... 38

Umay ... 39

Ana Maygıl ve Ak-ene ... 44

Rüzgar ve Yağmurla ilgili ögeler ... 44

Ateş ... 49

Ev Ruhları ... 52

Yeraltına (Aşağı Dünya) Mensup Ilahlar/Ruhlar ... 52

Erlik ... 52

Eski Türk Mitolojisinde Tözler (PL1tlar) ... 56

Şanlan (Kam) ... 61

Şamanlığa Seçilme, Şamanın Eğitimi ve Özellikleri ... 61

Şaman Elbisesi ... 71

Şaınan Davulu ... 75

Maymun 155
Tavşan 156
Tilki 157
Yılan 57
Av ve Simgeciligi 160
Hayvan Mücadele Sahneleri 166
Türk Hayvan Takvıını 169

V. TÜRKL RDE DINI TÖRENLE R VE 'BAYRAMLAR - 175

V1. TÜRK MlTOLOjlSlNDE RENKLER VE SAYilAR 181

Renkler 181
Siyah 183
Kırmızı 186
Mavi 188
Beyaz 190
Yeşi'l 191
San ..... l 93
Sayılar 194

ÇlZtM LlSTESl VE KAYNAKlARI 207

RESIM LlSTESl VE KAYNAKlARI 209

KAYNAKÇA 213

D1ZlN 227

Şamanın Kullandığı Diğer Nesneler....85
Şaman Törenleri ve Dualanndan ômekler....86
Törenler....86

11. TÜRK MİTOLOJİSİNDE EVREN/DÜNYA TASARIMLARI - 89

Evren/Dünya Tasarımları....89
Yaradılış ve Türemeyle İlgili Efsaneler....97
Yaradılış Destanları....97
Türeme Efsaneleri....06
Hayvanlardan Türeme....106
Ağaçtan Türeme ve Dünya/Hayat Ağacı....111
Değişik Unsurlardan Türeme (Babasız Doğum)....119

lll. TÜRK MITOLOJISINDE ÔLÜM VE KIYAMET - 121

Ölüm....121
Kıyamet ya da Dünyanın Tahribi....127

IV. TÜRK MİTOLOJİSİNDE HAYVANLAR- 131

Anka,.Simurg, Phoenix, Garuda, Grifon....131
Ejderha....132
Kartal ve Avcı Kuşlar....133
Kurt....134
Aslan....136
Kaplan....137
Ayı....139
At....140
Geyik....142
Balık....144
Boga (Ôküz, lnek)....145
Deve....146
Fil....147
Horoz ve Tavuk....148
Kaplunıbağa....149
Koyun, Koç ve Keçi....150
Yırtıcı Olmayan Kuşlar....151
Köpek....154

KISALTMALAR LİSTESİ

AA	Artilnıs Asfae
AATD	Anayurttan Atayurda Tiirk *Dünyası* Dergisi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.mad.	Adı geçen ansiklopedi maddesi
a.g.t.	Adı geçen tez
AO	Acta Orientalia
AS	Arkeoloji ve Sanat
ASTD	Ege *Üniversitesi* Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi
AÜ DTCFTD	Ankam *Üniversitesi* Dil ve Tarih-*Coğrafya Falı. Türkoloji Deıgisi*
AÜ EF	*Atalürk Ünivmil'esi* Edebiyat Fak. Dergisi
BCAS	*Bulletiu* of the Colloge Arts *aud* Sciences
CAJ	Ceutral *Asiaticjourrıal*
c.	Cilt
CEA	The Cambridge *Eucyclopedia* of *Archeology*
çev.	Çeviren
DTCFD	Dil ve Tarih-*Coğrafya Fakültesi* Dergi.si
DTS	*Doğu Türhistan'ın* Sesi
EWA	Encyclopedia of World Art
FEFAD	Ankara *Üniversilesi* Fen-Edebiyat Fak. *Araştırma* Dergi.si
FEFD	*MSÜ frıı*-Edebiyat *Fakültesi* Dergisi
haz.	Hazırlayan
IA	1slam Ansiklopedisi
JTS-TBA	Journal of Ttırkish Studies-*Türhlük* Bilgisi *Araştırmaları*
MA	Malazgirt *Armağan ı*
MATFK	*Milletlerarası Türk* Folklor Kongresi
MATK	*Milletlerarası Türkoloji* Kongresi
MATSK	*Miletlerarası Türk* Sanat/an Kongresi
MI	Makaleler ve lncelemeler
MTK	Milli *Türkoloji* Kongresi
MITKT	Milli *Tılrholqji* Kongresi Tebligleri
MRDTB	Memoirs of tbe Research *Departmerıt* of the Toya *Bwıko*
MÜTAD	Marmara *Üniversitesi Türklük Araştırmaları* Dergisi

ÖNSÖZ

Bu kitap, *Türk* Mitolojsinin ABC'si (1998) isimli kitabın gözden geçirilip genişleülmesi sonucunda onaya çıktı. Elbette bir önceki kitapla karşılaştınldığında çok daha fazla emografik malzeme ve sanat eseri içennekte, söz konusu eserlerin özelliklerine ve mitleri nasıl yansıttığına geniş olarak deginilmektedir.

Bu çalışmada, Türk mitoloJısının tarihsel yönüyle ilgili eserlerden oldugu kadar. günümüze dek eski inançlarını koruyabilmiş çeşitli Türk topluluklannda yapılan bilimsel araştırmalardan da yararlanıldı. Temel kültürel unsurlardan oluşan bir zemin üzerinde, tarihsel gelişim dikkate alınarak, Türklerin ortağı olduğu ya da sonradan dahil olduğu mitolojiler incelenmeye çalışıldı. Konu daha çok Türk topluluklarını ilgilendirecek biçimde çözümlenmeye çalışıldığı için, aynı mitoloji grubuna giren diğer topluluklara zorunlu olmadıkça değinilmedi; değişik topluluklar, mitolojiye ilişkin bir konuya aufta bulunmak ya da benzerlikleri onaya koymak gerektiğinde söz konusu edildi.

Genel anlamda ele alacak olursak Türk mitolojisi, Türk kuhur tarihi için oldugu kadar, sanat tanhı için de buyuk önem taşımaktadır. Bazı araştırmacılar, Türk mit0lojisinin sanat eserlerinde ıfadesini bulamadığından söz ederler; bu durum aslında Türk sanat eserlerinin mitolojiyle yoğrularak işlenmemesinden kaynaklanmaktadır. Umuyoruz ki, bu çalışma Türk mitoloJısının sanat eserlerine yansımadığı görüşünü büyük ölçüde ortadan kaldıracaknr.

Çalışmalarım sırasında çeşitli yardımlannı gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Tülin Çoruhlu'ya, Bilgehan ve Elif Çiçek Çoruhlu'ya ve beni bu kitabı yazmaya teşvik eden Mustafa Küpüşoğlu'na teşekküıi.ı bir borç bilirim.

Yaşar Çoruhlu

Kuçuk Yalı, 03.10.2001

s.	Sayfa
SAD	*Selçuklu Araştırma/an* Dergisi
SDJES	Shamans Drum, A journal of *Experienıal Slıamaıusm*
SÜMSKMS	*Selçuk Üniversitesi* Milli *Selçuklu Kulluı* ve Medeniyeti Semineri
STAD	Sanat Tarihi *Araştmıaları* Dergisi
STY	Sanat Tarihi *Yıllığı*
TA	*Türk* Ansiklopedisi
TDA	*Türk Dünyası Araştırmaları*
TDAYB	*Türk* Dili *Araştırmaları Yıllığı* Belleten
TDE	*Türk Dılı* ve *Edebiyatı* Dergisi
TOTO	*Türk Dünyası* Tarih Dergisi
TOVIA	*Türkiye* Diyanet *Vakfi* Islam *Ansihlopedısı*
TED	Tarih *Enstitüsü* Dergisi
TFA	*Türk* Folklor *Araştımalan*
THKA	Türk Halk *Kültürü Araştırmaları*
TKA	*Türk Kültürü Araştırmaları*
TKEK	*Türk Kultürü Elhitabı*
TM	*Türhıyat Mecmuası*
TTK	*Tuirh* Tarih Kongresi
TüA	*Türk Amacı* Dergisi
TY	*Türk* Yurdu Dergisi
UATKK	*Uluslararası Türk Kültürü* Kongresi
UOÖTKK	*Uluslararası* Osma*nlı öncesl Türk Kültün1* Kongresi
YAD	*Yıllık Araştıma* lar Dergisi

GIR!Ş

Türk mitolojisi, Türk sanatında olduğu gibi, Orta ve lç Asya'cla paleolitik devirden beri gelişip bozku kültüründe yeniden biçirnlenen ve proto-Türklerce (kendi katkılarıyla birlikte) farklı bir bütün haline getirilerek yenbden ortaya çıkan bir oluşum sürecine sahiptir. Bu nedenle Türklerden önceki devrelerin mitolojik karakterli arkeoloji ve sanal tarihi malzemesi, Türk mitolojisi için de önem taşır. Asıl olarak erken devirlere kadar geri gitmeyeceksek de özellikle proto-Türk ve Hunlardan itibaren ele aldığımız Türk mitolojisine ilişkin sanat eserleri ya da arkeolojik nesnelere zaman zaman değineceğiz.

Dünya mitolojileri bağlamında, mitosları sanat eserlerinden ayıınanıı mümkün olmadığı açıktır. Söz konusu mit.asları yaratan toplum, onları sürekli olarak gelecek nesillere aktarır. Toplumun gelişim çizgisi içinde mitosların etkisinin ikinci planda kaldığı görülürse de toplumun çeşitli gelenekleri, bu geleneklere bağlı olarak onaya konan el sanatı, hatta plastik sanat ürünleri geçmişten süzülerek günümüze kadar ulaşan mitolojik değerleri yansıtır. Bu toplumun sanatını geri planda besleyen temel bir yapı her zaman söz konusudur.

Mitlerin ortaya çıkmasındaki en önemli etken -özellikle erken devirler söz konusu olduğunda- dindir. Tören ve büyüyle ilgili çeşitli uygulanıalar mitlerin oluşumunu besleyen en önemli kaynaklardır. Küçük büyük her dinin yarattığt bir mitoloji vardır. Kültürün insanlar arasındaki baglantıyı sağlayan bu önemli unsunı, doğal olarak kendi sanatını da yaratacaktır. Bu sebeple sanat tarihimizin, Türk mitolojisiyle ilgili çalışmalar yapılmadan ayclınlatılabilnıesi mümkün değildir.

Efsane anlamına gelen mit ile clesran kavr.amlarına da kısaca deginmekte yarar var; ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade şöyle der:

> Mit kutsal bir öyküyü anlatır: en e ki zamanda, 'başl::ıngıçıaki' masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlaur. Bir başka de le mit, dogaüstü varlıkların başarLları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası olsun bir gerçekliğin nasıl yaşama geçriğini anlatır.

Eliade mitin bir yaradılış öyküsü olduğunu belirtir ve mitlerdeki kişilerin olağanüstü varlıklar olarak kimi zaman insanlarla ilişkiye girdiğini ifade eder. Böylece doğaüstü ve kutsal varlıklar, insanın insani özellikler edinmesini sağlamış olurlar.[1]

---

[1] M. Eliade, Mitlerin *özel/ikleri,* çev. Sema Rifat, s. 15.

Efsane ise doğaüstü varlıklara ilişkin olaylan konu alır. Destan (lcgend), efsanenin karşıtı olarak insanların yarattığı bir olaydır. Burada yeryüzündeki kahramanlann yapugı işler ve başlarından geçen olaylann yazıya geçirilmesi, ycryuzünde yaşayıp yaşamadıklan gibi şeylerin tarihsel temellere dayanarak araşurılıp kaydedilmesi söz konusudur. Bu farklılıga ragmen destanlar da genellikle mitoloji kapsamında ele alınır. Mitolojinin kapsamı günümüzde hayli genişlemiştir. Destanlar, hikayeler, masallar, romanlar ve hatta insanın günümüze kadar süren yaşantısının kayıtları ve şimdiki hayatımız da mitolojinin konusudur; çünkü tüm bunların içinde mitlerin yansımaları ya da başkalaşmış biçimleri mevcuttur.

Erken devirlerde sosyal bilimciler mitleri masal, hikaye niteliğinde -basil, gerçeklikten yoksun- ürünler olarak kabul ediyorlardı. Artık bilim adamlan mitleri, ait oldukları toplumlarca bir zamanlar meydana geldiğine inanılan olayların kursal anlatımları olarak kabul etmekte ve bu yönleriyle topluma model oluşturduklarına dikkat çekmektedirler.

1. ŞAMAN1ST MİTOLOJİ

Şamanizm

Şamanizm. ınilauan önceki)'lllardan bu yana Türklerin ve çevrelerindeki toplulukların, iç Asya ve Ona A!iya'da yaşadıkları bölgelerde uygulad ıklan ve şaman ya da kam :adı verilen din adamla rı aracılığıyla gerçekleştirilen bir inanç ve uygulamalar bütünüdur.

Bazılanna göre bir elini ifade eden bu terimin karşılık geldigi inanç sistemi, aslında lslamiyet, Hıristiyanlık, Budizm gibi tam anlamıyla teşekkül etmiş bir din değil tanrılor, ruhlar ve insanlar arasında ilişki sağlayan bir sistem ve teknik tir. Başka bir görüşe göre ise bir din olmakla birlikte bu, onu tümüyle kavrayabilecek yeterli bilgiye sahip olmadığımızdan açıkça ortaya konulamamaktadır.

Şamanizm sözcüğü Tunguzcadaki şaman isminden gelmektedir. Bu sözcük Rus bilim adamları aracılığıyla bilim terminolojisine girnıiştir.[1] Türk topl uluklannda şaman teriminden çok kam sözcüğü kullanı lmışur; bu yüzden SÖZ konusu inançlar bütününe Kamcılı.k demek de mümkündür ya da Orta Asya'nın bazı bölgelerinde kullanıldığı gibi *tanncılık* veya tengircilih de denilebilir.

Şamanizm, erken devir Türkleri ve onların komşuları arasında çok daha eski çağlardan iLi baren totemist inançlar, aLa kült l eri, hayvan kültleri, doğa kü lLleriyle birlikte görülmek Ledir. Bazı araşnrmacılar bumdan hareketle Şamanizmin Türkle re sonradan geldiği [ikri Cızerinde durmakta, dolayısıyla Şamanizmin IV.-V. yüzyı llardan once Orta Asya'da bilinmediğini iddia etmektedirler.[2] Araştırmacı Gumilev konuyla ilgili olarak: "Gerek 'kam' terimi ve gerekse 'kamlık' sôzü ilk defa VJL yüzyılda respit edildiğinden, Cungarya ve Alcay Türkleri arasında da kamlık sistemini n Vll.-Xll . yüzyillar arasında ortaya çıkmış olması ihtimali fazladır," görüşünü dile getirir.[3] Bununla birlikte Sibirya'daki kaya resimlerinde çok daha eski tarihli ve şaman olduğu düşünülen ya da böyle yorumlanabilecek insan tasvirlerine rastlanması (Resim 1), bu konu üzerinde daha çok araştırma yapılması gerektiğini ortaya koyuyor.

S. V. ômek, *lllıdlerde* Din, *Uıi,yii, Saıaı, Efsaue,* s. 47.

[1] A. Yaşar Oc-ık, *Bektaşi Meıalıbıaıueleri* nde Islam Oıicesi *lnaıç Moıijlerl,* s. 34-35.

L. N. Gumilev, Eski *Türkler,* çcv. Ahsen Batur, s. 129.

Rcsım 1.Sıbiıya kaya resmınde şaman olduğu dUşunulen figur (S. Anadol, "Şaman Türkler Tuva \'e Hakasya. *Aılas,* sayı 82. Ocak 2000, s. 46).

Ebtl Reyhan el-Birtlni *el-Asdıü'l-Bdlliye an el-Kurtinu'l-Hdliye* adlı eserinde Şamanizmın. Buda onaya çıkmadan önce \'ar olduğunu söyleyerek bu inanç sisceminin çok daha eskı olduğunu belirciyor:

> ŞeriaLlar meydana gelmeden ve Buda (BudasiO onaya çıkmadan önce yeryüzünün doğusunda yaşayan insanlar şamaniyyün ıdıler. Bunlar putpcresıiiler. 6\lnlann k:ılıntılan bugün HındisLan, Çin, Tuguzguz cılkesinde bulunmaktadır. İlomsan halkı bunlara şenmdrı de.r.... Bun lar zamanın ebediyetine , ruhlann tcnasühUne, feleğin sonsuz bir boşlukta d\l mekıc olduğuna inan ırlar."

Türklerde en erken devirlerden beri inanç sisleminin Gök-Yer/Su -Atalar şeklinde forrnule edıldiği anlaşılmaktadır. Bu sistem, yukarıda adlarını andıgımız çeşitli inançlarla hır arada yer almaktadır. Söz konusu ınanışlar arasında evren. dunya, öteki dunyayla ılgıli inançlar ve düşünceler de yer almaktadır. Böy lece ortoya çıkan bu buyuk ve karmaşık bütün, ya dognıdan dogruya miloloj i kapsamına gi rmekte ya da çeşitli mitolojik ögeleri içermektedir.

Şamanist Tanrılar ve Ruhlar

Tanrı Kavramı

Türk mitolojisinde pek çok ı:mn ve ruh vardır; ancak bunlarla ilgıli çok aynnulı bilgıye sahip değiliz. Bu konudakı bılgıler farklı Turk kavimlenne göre değişmekte, bunlar arasında anlaşılmaz ya da celışık ıfadeler bulunmaktadır; ômegin ileride değineceğimiz gibi bazı nraşumı:ıcılar lsl:ımiyetıen once Turklerde tek Tann inancının bulunduğunu savunmakta, am:ı bunu kanıtlayacak deliller birçok kişiye göre

---

rercunıe için bkz. Ramazan Sc n (haz.),*/s/aıı Cograf_vacılamuı Göre Türkler* ve *Tıirlı ültıı:lı:n,* . 195.

zayıf kalmaktadır. Bu konu temelde dinlerin çoktanncılıktan tektanncılığa doğru geliştiği tezine karşı ortaya attlan, tektanncılıgın insanlıkla yaşıt olduğunu ve sonralan toplumlann inançlannın yozlaşarak çoktanncılıgm ortaya çıktığını ifade eden başka bir tezle ilgilidir. Bu tez eski Türklerde tektanncılığın izlerinin bulunduğuna işaret etse de, ikinci derecede cannlar ya da ruhlann da var oldugu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Bugün kullandığımız tann sôzcuğü, lslamıyetteki Allah kavramıyla bırleşip yeni bir arılam kaza.nmışnr. Aslında tann sôzcugu, eski Türkçedeki tengri sözcüğünden gelmekte ve bu sözcük çeşitli Türk topluluklarında birbirinden küçük farklarla kullanılmaktadır.

Türklerde tann tasavvuru Gök-Yer/Su-Atalar formülüyle ifade ettiğimiz çeşıtlı kültlerle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle erken devirde tek bir Türk dini ile karşı karşıya olmadığımızı söyleyebiliriz. Türklerin din anlayışlan, kavimlerin gôsterdigi toplumsal yapı değişiklikleri nedeniyle, zamana ve yere baglı olarak farkWıklar göstermektedir. Buna ek olarak, devletin din anlayışıyla halkın din anlayışı arasında zaman zaman uçurumlar onaya çıkmışnr. Nitekim halk arasında, yukanda belimiğimiz birtakım eskı inançlarla birleşen şamanist uygulamalar egemenken, -örneğin Göktürk devrinde Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı gibi- bir Gök Tann ırıancı mevcuttu. Yalnız bazı araştırmacıların savunduğu gibi bu, onun bir çeşit tektannlı din olduğu anlamına gelmez. Başat unsur olarak gökyüzunü kabul etmek ile lslamiyetin Allah kavramı arasında hiçbir ilinti yoktur. Kaldı ki inançlarda Gök Tann'nın yanı sıra Yer Tanrı'dan ve tannsal nitelikler taşıyan ruhlardan da sôz edilmektedir.

Bununla birlikte lslamiyetin Orta Asya'da yayılışından sonra, bu dinin etkisiyle Müslümanlarla ilişkiye geçen Türk toplulı.ıklannda tek Tanrı kavramının Gök Tann kültü sayesinde daha kolay yerleşligini de kabul etmeliyiz. Nitekim X. yüzyılın ilk çeyregmde Oğuzlar arasından geçen Arap gezgin lbn Fadlan, Oguzlann zorda kaldıklannda (Müslümanlara yakınlık duyduklan için) başlannı göge kaldırarak "Bır Tann" dediklerini bildirmektedir:

> lçlennden biri zulme ugrar ya da scvmedığı bır şey görürse başını semaya kaldırıp "Bır Tann" der. Bu Tılrkçe 'Bir Allah' demektir. Zlra Türk ede bir, vahit ve Tengn ise Allah demekur.[5]

Türklerde din mefhumu, Gök-Yer/Su-Atalar formülüne uygun olarak şekillenmiş

R. Şeşen, X. *Asırda Tırkısıan'da* Bir lslam *Seyyalı* lbn Fazlan Seyahatnamesi *Tercümesi,* s. 31

vurmaktadır.[9]

Türk toplu luklannda da durum böyledir. Her ne kadar Orhun yazıtlarında "yukarıda Türk tanrısı" deyimi kullanılıyorsa da, çeşitli dünya dinleri ve mitolojilerinde tanrı sözcüğü gökle ilişkilendirilmiş ya da gök tanrılarından söz edilmişlir. Çinlilerde de gök tanrısı biliniyordu. Benzer şekilde lskandinav mitolojisinde Odin gök tanrısıydı. Çeşitli dillerdeki tanrı sözcüğü gökyüzü ya da gök tanrısı anlamına gelmektedir: Moğolca tengri, gökyüzü; Çince tien, gökyüzü/gök tanrısı; Babilce anu, gökyüzü; Sümerce dingir, açık, parlak (gökyüzü) vb.[10]

Eski Türk lehçelerinde *tangrı,* tenri, tengere, tangara, ture, tenegere gibi değişik şekillere bürünen *terıgri* sözcüğü hem göğü hem de Gök Tann'yı ifade ediyordu.[11] Konuyla ilgili olarak Seyidov, günümüz Türk topluluklarından Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin *tanrı,* Altay Türklerinin tengri, tengeri; Şorların tengri, Hakasların ligir, ter; Tuvalıların deer; Çuvaşların tura, Yakutların tangara, Moğolların tenger; Buryatlann tengeri, tengri; Kalmuklann tenger sözcüklerini kullanıldığını söyleyerek, sözcüğün en eski şeklinden bugüne kadar kullanılan biçimlerinde ng seslerinin, sonradan sağır n ve *g* terkibine bölünmüş olduğunu ve bazı Türk topluluklarında n, bazılannda da *g* sesinin düştüğünü belirtir.[12]

Anlaşıldığı kadarıyla Gök Tanrı inancı özellikle büyük impara torlukların kurulduğu devirlerde genel bir kült olarak kabul edilmiştir. Gök Tanrı da tanrıların en büyüğü sayılmış olmalıdır. Orta Asya'da devlet kuran sülalelerin hepsinde Gök Tanrı kültünün bulunduğu Çin kaynaklarından da anlaşılmaktadır; örneğin Çin resmi tarihi Wey-*Şu'da* beşinci ayın onuncu ve yirminci günleri arasında halkın nehir kenannda toplanarak göğün ruhuna kurban sunması, Türklerde eskiden beri gök tanrı fikrinin bulundugunu gösteriyor.[13] Göktürk yazıtlanna göre hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felaketlerden koruyan Türk tanrısı Gök Tanrı'dır.[14]

Araştırmacıların kullandığı çeşitli kaynaklarda Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, I. Uygur Kağanlığı gibi büyük Türk tophıluklannda, Gök Tann inancının baskın

---

9 M. Eliade, a.g.e., s. 99-101, 103.

10 M. Eliade, a.g.e. • s. 99.

11 A. lnan, Tarihte ve *Bugün Şamanizm.* s. 26-29; H. Tanyu. *Islamlıhtan* Once *Türklerde* Teh *Tarın inancı,* s. 9.

12 M. Seyidov, Gam-*Şaman* ve Onun Gaynaglanna Umumi *Bahış,* s. 52.

13 L. N. Gumılev, a.g.e., s. 115.

14 A. nan, a.g.e. • s. 26-28.

olduğunu daha önce belirtmiştik; bu, Türkler lslamiyetle ilk karşılaşt ıkları zamanlarda da böyleydi. Nitekim lbn Fadlan seyahatnamesinde Oğuzlarda acalar kültüne işaret eden şu ifadelere de yer vermektedir:

> Hiçbir şeye ibadet ennezler. Aksine büyüklerine Rab (Allah) derler.[6]

lslamiyetin yayılmaya başladığı devirlerde Türkleıin tann anlayışının ne durumda olduğunu konuyu biraz basite indirgese de Kaşgarlı Mahmud'ı.ın şu sözlerinde izleyebiliyoruz:

> Yere batası kafirler göğe "... Tengri" derler, Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye "... Tengri" derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükunürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye "... Tengrigen" derler. Bunların sapıklıklanndan Tanrı'ya sığınınz.[7]

Göksel Tanrılar ve Ruhlar

Gök Tanrı

Ehade'ye göre gök tanrısı ya da gökteki tanrılar fikrinin doguşu, gökyüzünün ya da uzayın sıradan insanların ulaşamayacağı yüksek bölgeler oluşundan kaynaklanmaktadır. O yüzdendir ki, çeşitli yollarla (örneğin şamanların Dünya Ağacını basamak olarak kµllanınaları) ve çeşitli amaçlarla bu ulaşılmaz yerlere çıkabilen insanlar, artık insan olmaktan, en azından sıradan bir insan olmaktan çıkarlar. Gök tanrısı ya da gökteki tanrılar bu düşünceyle ve gökyüzünün etkisiyle tasarlanmış olmalıdır:

> Samoyedler, adı gökyüzü anlamına gelen ve gökyüzünün en yukarısında OLtıran tann Num'a tapmaktadırlar. Koryaklarda yüce tanrı, 'yukarıdan biri,' 'yukarının efendisi,' 'var olan' olarak adlandmln1<1ktadır. Aynular ise onu 'gökyüzünün tanrısal reisi,' 'göksel tanrı,' 'dünyalann tanrısal yaratıcısı' olarak, ama aynı zamanda Kamui, yani 'gökyüzü' olarak da tanımaktadırlar.[8]

Gök tanns1 bazen gökle özdeşleştirilmekle birlikte, daha yaygın olarak evrenin gökte oturan yaratıcısı olarak algılanmıştır. Ancak yaradılıştan sonra göğe çekilmiş, temsilcisi olan başka tanrıları yeryüzüne göndermiştir. Bununla birlikte insanlardan mutlak biçimde uzaklaşmaımştır, darda kaldıklarında insanlar yine ona baş-

---

[6] R. Şeşen, a.g.e., s. 30.

[7] Kaşgarh Mahmud, *Divaıü Lügac-ıt-Tfırh Tercümesi,* çev. Besim Atalay, c. III, s. 377-378.

[8] M. Eliade, Kutsal ve *Dindışı,* çev. M. Ali Kılıçbay, s. 97-98.

olduğu anlaşılmaktadır. O her şeyin yaraucısıdır, ezeli ve ebedidir. Orhun yazıclannda belirtildiği gibi "Türk lannsı" olarak anılmakla birlikte, aynı yazıtlarda Gök (tanrısı) kavramının karşısma Yer'in de konulduğu görülür:

> Yukanda mavi gök, aşağıda yağız yer yaraulдığında ... Yukandaki Tann ve mukaddes yer, sular (amcam) hakanın talihine yar olmadılar.[15]

Birtakım araşlırmacılar Gök Tanrı dışında, sözü edilen lannların ikincil olduğunu ve sonuçta ona bağlandığını belirtir. Jean-Paul Roux'ya göre Gök Tann yaşamsal mutluluğu (kut) ve talihi *(ülüg),* loplumsal durumlarına göre insanlara verir. Kozmolojik ve toplurrısal düzeni sağlar; ona dua edilir ve kurban verilir. Bazen tanrı olarak adlandırılan, ruh ya da kutsal kabul edilen çok sayıdaki ikincil güç ise daima Tanrı'ya bağlanır.[16] Ancak bu, başlangıç için doğrudur; zaman içerisinde ortaya çıkan gelişmeler bazen ikincil olaıu, birincil olanla eşit konuma, hana onun yerine taşımıştır. Bu nokta, belki de Türk dininin kozmolojik düşüncelerin gelişimi sonucunda ortaya çıktığına işaret etmektedir; ancak bu temel inanç ve mitolojinin içine pek çok dinden etkiler karıştığı gibi, özellikle Şaman izmin çehresi de büyük oranda değişmiştir.

Türklerde hükümdar, Gök Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Tanrı ona kut ve güç verir. Türk mitolojisinde ya da destanlarda, gökten gelen ya da Gök Tanrı'nın kızlarıyla evlenen kahramanlar vardır. Bunların başında Oğuz Kağan gelmektedir. Uygur Türkçesinde yazılmış Oğuz Kağan Destam'nda Oğuz'un gökten gelen kızla evlenmesi şöyle anlatılmaktadır:

> Oğuz Kağan bir yerde Tann'ya yalvarmakıa idi. Karanlık bastı. Gökten bir gök lŞık indi. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Oğuz Kağan oraya yürüdü ve gördü ki o ışığın içinde bır kız var, yalnız oturuyor. Çok güzel bir kızdı. Başında (alnında?) ateşli ve parlak bir beni vardı, Demirkazık (Kutupyıldızı) gibi idf. O kız öyle güzeldi ki, gülse Gök Tann gülüyor, ağlasa Gök Tann ağlıyor (sanılırdı).[17]

Benzer bir örneği, S. Buluç'un RadlofPtan aktardığı efsane karakteri gösteren bir

---

[15] Bilge Kağan yazıtı, Doğu cephesi, 35. Bu ifadeler için bkz. 1-1. N. Orkun, Eski Tarh *Yavılan,* s. 29, 66.

[16] j. P. Roux, "Türklerde Din," çev. Gönül Yılmaz, *Arıtik Dünyada* ve Geleıı elısel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler *Sözlüğü,* yön. Yves Bonnefoy, s. 1100. Bu konularda aynca bkz. j. P. Roux, "Gök Gök-tengri ve Türkler ile Moğollarda Yıldızlar," a.g.e., s. 342-343; j. P. Roux, *Türhleıin* ve fo.foğollann *Eshı* Dini, çev. AykUL Kazancıgil, s. 88-97. 98-99.

[17] \V. Bang ve G. Rahmeti Arar. Oğuz Kagan Dest*anı,* s. 1.3, l S (çeviri), s. 12, 14 (özgün metin).

masalda görüyoruz. Burada kahraman, babasının intikamını aldıktan sonra evlenmeyi amaçlar ve gökten Tanrı Kan'ın kızım almak ister. Atıyla gökyüzüne çıkarsa da gökten yeraltı alemine yuvarlanır. Ancak atının yardımıyla karanlıklar aleminden kurtulup yeniden göğe çıkar; çeşitli zorluklara göğüs gerip başarılı olunca, büyük bir şölenden sonra kızı alır.[18] Görüldüğü gibi bu tip mitolojik motifler bir yandan, daha sonra ele alacağımız babasız türeme veya babasız doğum konusuyla bütünleşmektedir.

Radloff, Sibirya'da yaptığı araştırmalarda AltayWann, tannlann en yücesi, bütün varlıkların başlangıcı, insanoğlunun ata ve anası Tengere Kayra Kan'm dünyayı ve insanları yarattığını anlatır. Aynca Tengere Kayra Kan'ın bugün göğün onyedinci katında oturarak oradan evrenin kaderini idare ettiğini ve ondan sudur yoluyla üç yüksek tanrı meydana geldiğini belirtir. Bunlardan ilki Bay Ülgen'dir[19] (bkz. s. 26).

Eliade, Altaylılarda asıl büyük tanrının Bay Ülgen değil, Tengere Kayra Han (Kayırıcı Gök Han) olduğunu kabul etmektedir. Ona gör evrenin yaratılışı ve dünyanın sonu gibi konularla ilgili millerde Tengere Kayra Han daima ön plandadır.[20]

Yakutlarda (Sahalar), yukarı dünyadaki Ürün Aar Toyon (Ürün Ayn Toyon) dokuzuncu gökte oturan, dünyayı ve insanları yaratmış en büyük tanrıdır. Yukarı dünyaya olduğu gibi, orta dünyaya da hülaneder ve başka tanrıları yönetir. iyilik ve iyiliğe ilişkin kavramlar bu tanrıyla ilgilidir. Dünyayı düzenler ve evrensel yasalara uyulmasını ister. Güneşe benzetilen bir karısı vardır. Yeryüzünde iyiliğin, düzenin hakim olmasını ve korunmasını isteyen kan koca tanrıların iki oğlu ve iki kızı da yine iyi vasıflı tanrılardır. Eliade aynı tanrıyı, dünyanın başı Ata Bey (Art-Toyon-Aga) olarak verir. Ona göre amblemi güneş olan bu tanrı gök gürlemesiyle konuşmakta, kendisirıe dua edilse de insanların işlerine karışmamaktadır ve bu kural yalnızca istisnai durumlarda bozulmaktadır.[21]

Bazı araştırmalarda Ülgen'e atfedilen yedi ya da dokuz oğul ya da kızdan kimi kaynaklarda gök tannsmın kızlan olarak söz edilmektedir. insanlar arasında yalnızca şamanlar bunlarla ilişki kurabilmektedir.

Gök Tann'nın sanat tarihindeki tasvirleri daha çok simgeseldir. Bunun güzel bir örneği, Orta Asya'da ak öy ya da boz öy olarak adlandınlan, yurt denilen çadırlardır. Daha sonra da sözünü edeceğimiz gibi, bir ınikrokozmos sayılan meskenirı ve

[18] S. Buluç, "Altayca Bir Bahadır Efsanesi," *Türk Amacı,* No: 7, 1943, s. 327.
[19] W. Radlo[, Siblrya'dan, çev. Ahmet Temir, s. 3-4, 6.
[20] M. Eliade, *Şamanizm.* çev. lsmel Birkan, s 231.
[21] M. Eliade, a.g.e., s. 219.

etmenın benzerinin eski Turklerde de olduğunu ifade ediyor; bu durumda Nganasan dilinde nuo sözcügu gökyuzü anl:ınuna gelir ve 'en ulu' anlamını da içerir. Böylece evrenın yaraıicısı Nelata-nua (göğun ruhu), onun işçisi olarak görülen Kon, yani güneşle birlikte dünyanın düzenini sağlamaktadır.[2]

Yakut mitolojısinde, bazı araştırmacıların yaptığı derlemelere göre guneş, yukarıdünyada bulunan en büyük ulu tann olan Orun Aar Toyon'un (Üri.ın Ayıı Toyon, En Buyük Ulu Tann) kansı Kün Kubey Hornn'dur (Ürün Anlı Hown). Dunyayı ısıur, temizler ve hayatın sürekliliğini sağlar.[25] Ancak Eliade, kansının değil de göğun dokuzuncu katında oturan gökteki tann ve nıhlann başkanının ambleminin güneş olduğunu söylemektedir.[26] Burada çözülmesi gereken bir sorun onaya çıkıyor; ama devirlere göre her ikı düşünce de ifade edilmiş olabilir.

Yakutlar, guneşi ve ayı kardeş sayıyor, bazı kahramanların onlann isteğiyle ıurediğini ifade ediyorlardı. Bu nedenle şaman giysileri üzerinde madeni halkalar yer alıyordu (bkz. s. 71). Yakutlar, belki de Manicı mililojının etkisiyle, güneş ve ayla savaşan ve bazen onları karanlık dünyasına hapseden kötü ruhlardan söz eder. Onlara göre güneş ve ay tutulmasının sebebı buydu Onlar ay ve güneş tmulmalannda, tıpkı Turkiye'nin çeşitli yerlerinde olduğu gibi davul çalarak, gürültü çıkararak ay ve güneşi kötu ruhlardan kurtarmaya çalışıyorlardı.[27]

Ay ve güneşe tapınma, çeşitli Türk topluluklarında olduğu gibi Kazaklarda da yaygındı. Birçok Kazak efsanesi ve geleneğinde bu konuya örnek oluşturacak kanıtlar vardır. Bir Kazak efsanesinde eskiden güneş ve ayın iki guzel kız olduğu anlatılmaktadır: Bunlar birbirini kıskanıyormuş, güneş ayın yüzünü tırmalamış ve böylece ayın yüzündeki lekeler oluşmuş. Öte yandan ay da güneşe yaklaşmıyor ve onu uzaktan kızdırmaya çalışıyormuş. Yine konuyla ilgili olarak aktarılan başka bir gelenekteyse, Hunlarda oldugu gıbı Nevruz gumında Kazak kadınlan güneş dogunca ona eğilerek selam verirler.[28]

Onaçag lslam yazarlarından Ebo Zeyd el-Belhl, el-Bed' ve'Tiirih isimli eserinde Kırgızlann bir kısmının guneşe ve bir kısmının da göğe taptığının rivayet edildiğini belinmektedir. Benzer şekilde yine ortaçağ yazarlarından 1drtsi, KimakJann

---

[21] L N. Gumilev, a.g.e.. s.115,118-119.

[2] Y. Vasilyev, Saha *Türhleri,* s. 7.

[21>] M. Eliade, a.g.c.. s. 219.

n U. Gunay ve U. H Güngôr, *Başlangıçtan Günumı<ze Tıirh/cnn Dını Tanlıı,* s. 45.

[28] Ş. lbrayev, "Kazak Folklorunda Nevruz," *Nevrı.ız* ve *Reıihler* Tlirlı *Dünyasmda Ncvnız Ilıinc/ Bilgı Şöleıu* Bildirilen, haz. Sadık Turnl ve Elmas Kılıç, s. 190.

özellikle çadırlann üst bölümü, yani kubbe biçimli olanlannda uglann çevlıke bırleştigi bölüm, göğü dolayısıyla Gok Tann'yı temsil etmektedir. Çadırın mimaride en önemli etken ve basamak olması da bundan kaynaklanmaktadır.

Gök Tanrı ya da bazı topluluklarda zamanla onun yerine geçen Ülgen, Yunan mitolojisindekı Zeus (tanrıların tannsı), Sümerlerdeki Anu'ya karşılık gelmektedir. Zaten yukarıda Türk diniyle ilgili olarak ifade ettiğimiz formül eski Sümerlerde de vardı. Anu-Enlıl-Ea üçlusü gök-yer-denız tannlanru sımgeliyordu. Bu şeklı Hılicler de benimsemişti.[22] Benzerlikler nedeniyle bazı araştırmacılar, Mô Ill. binyıldan bu yana, hatta daha erken dönemlerden beri Mezopotamya ınnolojisi ve kültürüyle Hazar ve Altay kültürleri arasında birtakım ilişkiler olduğuna dikkat çekmiştir.

Güneş ya da Ay *Tannsı* ya da Güneşe, Aya ve *Yıldızlara Tapınma*

Eski Türklerde görülen güneş, ay ve yıldız kültlerinin, Gök Tanrı kültüyle ilişkisi çok erken dönemlerde aranabilir. Nitekim Çin kaynaklarına göre, Hun hükumdan her sabah çadırından çıkarak güneşi ve akşamları da ayı ululuyordu. Bu inanışlar Vu-huanlar, Tabgaçlar ve günümüzde Yakuclarda devam etmiştir ve bu konudaki mitolojik ve dinsel etkiler Anadolu Türklerinde de karşımıza çıkabilmektedir.

Azerbaycanlı Türk araştırmacı M. Seyidov'a göre, eskı Türklere ait *cangrı* sözcugünün kökü tan (g)'dır. Eski Türk yazıtlarında ve birçok çagdaş Türk lehçesinde tan, güneşin dogdugu yerdir. Bu nedenle *tangrı* sözcüğü güneşte ilişkilidir ya da güneşi çağıran, doğmasını sağlayan anlamınd dır.[23]

Gumilev, Seyidov'un görüşüyle ilişkilendirilebilecek bir şekilde eski Türklerde, çogunlukla da Göktürklerde diger toplumlarda görüldügunden farklı, özgün bir guneş kültünün bulunduğunu belirtmektedir. Bu araştırmacıya göre Gök Tanrı'rlın tek sıfan ışıknr. Çin yıllığı Wey-*Şu'da* guneşın ülkenin üzerinde doguşunu temsil eden bir davranış olarak hükünıdann otağına doğudan girdiği belin llmektedir. Böylece aslında tanrıyı temsil eden gün ışığına tapılmış olunuyordu. Gumilev, XIX. yüzyıl sonuna kadar Kaçinlerde uygulanan göğe kurban adama toreninde tapınılan nesnelerin gökyüzü ve guneş olduğundan söz ediyor. Türkleşmış eski Sayan Ogurlann yakın atalan olduğu savunulan ve daha sonr:ı Ruslar tarafından kuzeye sıirulen Nganasanlar, sözü edilen bu eski kurban geleneğini sürdürerek yılda iki kez güneş ışığına kurban kesmekteydi. Bu nedenle Gumilev, Nganasanlarda görülen ışığı kutsal kabul

[22] Bkz C. Turkkan, *Mıtoloıı.* s. 104.
[23] M Seyidov, a.ge., s. 52.

Sabiilerin dinini benimseyerek güneşe ve meleklere taptıgını sôyler.[29]

ldil-Ural Tacarlanndan derlenen bir duada *(kileü* ya da dilek) yerin, göğün, güneşin tann sayıldığı zamanlann izleri belli belirsiz sezilmektedir:

Yer atası-alaca sakal!
Yer anası-asıl bike!
Tepesine tokluğun ver
Damarına gücünü ver,
11 üstüne bolluğun ver,
il içinde bize de ver,
Başlıyoruz dileğimize
l<aldınyoruz ellerimizi,
Güneş şahit ol![30]

Mısırlı eski bir Türk tarihçisi olan Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadari'nin eseıinden nakledilen bir Türk yaradılış efsanesi, bize güneşin bir tanrı olarak algılandıgını gösteriyor. Bu metinde dolaylı olarak ayın da güneş tarafından yaratılmış olduğu ifade ediliyor. Aynca erkek için kullanılan ay atam (ay baba) ve dişi için kullanılan ay-va (ay yüzlü) tabirleri, Türk ikonografisinde karşımıza çıkan şematik ay yüzlü insan tasvirlerine işaret etmektedir. Türklerdeki bu güzellik anlayışını ifade eden tanımlamalar edebiyatta da geniş yer bulmuştur.

A. lnan'ın ilenigine göre, ilkçagda yağmurun meydana getirdiği sellerin etkisiyle, Karadagcı olarak anılan bir dağdaki mağaraya sürüklenen çamur, insana benzer yarıklara dökülmüş. Balçık halindeki su ve toprak bir süre bu yarıklarda kalmış. Daha sonra güneş $aratan (Yengeç) burcunda ve güçlü ısısıyla, kalıba dökülmüş su ve toprağı pişirmiş; böylece üç temel unsurun şekillendirdiği bu yığın üzerine başka bir unsur olan rüzg<'inn dokuz ay esmesiyle, Türkçe Ay Atam denilen ve adı Ay Baba anlamına gelen bir insan ortaya çıkmış. Mağaranın burada ana kamı işlevi gördüğü dikkat çekmektedir. Ay Atam iyi havalı, taclı sulu, yaşamaya daha elverişli bir yere iner. Burada kutsal dag ve mağara kültüne işaret edilerek yüksek yerden alçak bir yere, daha uzak bir ihtimalle gökten yere inildiği kastediliyor olmalıdır.

Aynı işlemler daha sonra bir kez daha tekrarlanır. Ancak o sırada güneş Sünbüle yıldızında oldugundan, toprağın pişmesi güneş aşagıya indiğinde gerçekleşir ve pişen bu topraktan dişi yaratılır. Ay-va ile Ay Atam'ın evlenmesi sonucunda yirmisi

---

29 R. Şeşen (haz.), *lslanı Cografyacılanrıa Gôre Türlıler* ve *Türlı Ü/heleri,* s. 108.

30 I. Nadirof, "ldil-Ural Tatarlannda Nevruz Bayrarnlan," Nevruz ve Renkler *Tiirlı DWıyasında* Nevruz lhind Bilgi *Şôleni* Bildirileri, ha,.Sadık Tura! ve Elmas Kılıç, s. 295.

erkek, yirmisi dişi kırk çocuk dünyaya gelir. Bunlar birbirleriyle evlenirler ve böylece söz konusu Türk toplumu ortaya çıkar. Efsaneye göre, bu çocuklar ana babalan ölünce onları yaratıldıkları mağaraya gömerler ve rnağaranm ağzını kapatıp önüne çiçekler koyarlar.

A. Çay, bu efsaneyi Nevruz'la ilişkilendirmektedir. Ona göre yaratılma işlemi güneş Saratan burcundayken, yani 21 Haziran-20 Temmuz günlerinde başlamış, buna dokuz ay on gün eklendiğinde doğum mart ayına (aslında mart-nisan) denk gelmiştir.[31] Öte yandan dişinin yarattlışı aynı aya denk gelmez; çünkü onun hammaddesi Sünbüle burcundayken (Başak) pişmeye başlamıştır (23 Ağustos). Buna dokuz ay on günü eklediğinizde doğum ya da yaradılış haziran ayma rastlar. Aslında bu sıralama Nevruz'dan çok bahar başlangıcı (erkeğin yaradılışı) ve yaz dönümü başlangıcını (dişinin yaradılışı) ifade eder.

Türklere ait birçok efsane, masal ve hikayede ay erkek, güneş dişi olarak algılanır. Bu Umay kültüyle bağlantılıdır; çünkü bir tannça ya da dişi ıuh olan bu ilah aynı zamanda güneşle de ilişkilendirilmiştir. Bu yüzden Anadolu Selçuklu mimarisine ait birtakım örneklerde erkek ve kadını temsilen (daire ya da ışınlı daire) içinde ay (hilal) ve güneş kabartmaları bulunmakcadır.[32] Bu şekillerin Türk hat sanatında yaygın olarak karşımtza çıkan bilyelerle de ilişkisi vardır. Peygamberin vasıflarının anlatıldığı hilyelerde ana metin, bazen hilal şekli oluşturulmuş bir daire ya da yalnızca bir daire içine yerleştirilmiştir.

Güneş ve ayın kutsallığının günümüz Anadolu'sundaki Müslüman Türklerin inanışlarında da bazı izleri kalmıştır; örneğin güneş ve ay tutulmasında teneke çalınarak ya da havaya kurşun sıkılarak ay ya da günein bu durumdan kurtarılmaya çalışılması cldeti Türkiye'nin çeşitli yerlerinde görülür. Harput'ta, güneş doğarken uyuyan kişinin evinin bereketinin kaybolacağına inanılır. Bu belki de Hunlardan beri süren güneş doğar doğmaz, ona saygı göstererek selam verme geleneğinin bir yansımasıdır ve bu nedenle güneş doğarken uykuda bulunmamak, güneşe duyulan saygının ifadesidir ve bereketin sağlanması için gereklidir.

Değişik araştırmalarda, çeşitli Türk topluluklannda ve Moğollarda bazı yıldızların, yıldız kümeleri ve gezegenlerin önemli sayıldığı, hatta bunlara tapıldığı ifade edilmektedir. J P. Roux'ya göre özellikle 7. ve 9. gezegenler olan Venüs ve Mars

---

31 A. Çay, *Türk Ergenekon Baymmı Nevraz*. s. 28.

32 Anadoltt Selçuklu mimarisindeki örnekler için bkz. G. Oney, "Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anarolian Seljuk Architecture," Anatolica, sayı lll, 1969-1970, s. 195-203.

gelmişur: Sem.anın onaltıncı katında altın bır dag uzerinde yaşayan ve orada alnn bir taht üzerinde oturan Bay Ülgen; semanın dokuzuncu katında oturan Kızagan Tengere ve semanın yedınci katında yaşayan aktUı Mergcn Tengere; gökle yen aydınlatan giıneş ana (kon :ına) burada bulunur.[36]

Bugun daha çok Altay ve Yenisey çevn.:lerınde kullanılan Ulgen isınının yerini bazen Kuday -bu sözcuk Farsçada Huda olarak geçer- (ya da Yakutlarda Ai Toyon) sözcüğu almaktadır. A. lnan'a göre Kuzeybatı Mogolistan'dakı Soyutlar bu ilaha 'büyük han' anlamına gelen Kayra Han (veya Altaylarda Tengere Kayra Kan, yani Radloffun çevirisine göre 'merhametli sema') demekredir. ülken sozcugü Kazak ve Kırgız lehçelerinde 'büyük' ve 'ulu' anlamlarını içermekte olup, Burym şıvesinde ilgine; biçimde 'ulu Yer' demektir. Bu nokta çoğu kez Gok Tann'nın yerme kullanılan bu sözcüğun belkı eskiden ya da bazı Türk lopluluklannda Yer Tann olabileceğine de işaret eder.[17] Ülgen ismı geç dönemlerde Bay Ulgen (ulu zengin) olarak da kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi Gök Tann'nın yerine kullanıldLğı kabul edilen Ülgen isminin gerçekte Gök Tanrı olup olmadtgı pek belirgin değildir. Eliade bu konuyla ilgili olarak şöyle demekte:

... verilen özellikleıi goge ılişkin olmakla bırlıkte, bu tannnm net olarak \C ôteden beri bır yüce gök tannsı olmadığına inanmak için nedenler vardır. Bay Ulgen daha çok bır atmosfer (hava durumu) ve vcrimlilik/dogurganhk ıaıı rısı gibi görünüyor, çi.lnku eşi ve çok sayıda çocugu vardır: sürülerin çogalm.ısı ve u rünlerin bol olması onun elindedir.... Evrenin yarattlı.şt ve dünyanın sonu gibi konulardaki miclerde başrolü hep Tengere Kayra Han oynar; Bay Ulgen ise burada hu; yer almaz.... Bu olgu, bır atmosrer (ve tarımsal dınlerde veıimlıhk) ıannsının yavaş yavaş bır gôk tanrısının yennı alması, dınler tarihınde oldukça sık rastl;ınan bir olgudur ;ıs

Belki de Ülgen. büyük devletler kurmuş Turk topluluklarının Gôk Tann olarak adlandtrdığı ilahın daha az önemli, büyük devlet kuramamış Türk topluluklarındaki dönüşmüş şeklidir.

Bir iyilik ilahı olan Ülgen ay, güneş ve yıldızlardan yukarıda yaşar. Ülgen'in bulunduğu yere uzanan yoldaki engelleri ancak şaman aşabilir. Erkek şaman yalnız-

---

JcS W. Radlorr, *Sibırya'dan,* çev. A. Temir, c. Ul. s. 6.

37 A. inan, *Tarihu:* ve *Bugun Şamaruvn,* s. 31-33'de aynntılı bilgi vardır.

38 M. Eliade, *Şamauzm,* çev ismet Birkan. s. 23J; ôgel de aşağı yukan bu goruşe uygun sözler sarfediyor ve Ülgen'ın bazı özelliklerine degınıyor Bkz. B. ôgel, *Tüıl ı* Mlrolo;ısı, c. *I,* s. 426-428.

pek çok ritin kaynağı.nı oluşturur. Bu neden le 7 ve 9 ile bu sayıl arın kadarına önem verilmiştir. Bunlardan Venüs, tanrı Erlik'le ilişkilendirilir ve Roux'ya göre şafak söktüğü zaman yıldızlan öldüren bir savaşçı olarak düşünülmüştür. Xl. yüzyıldan sonra ışıklı bir yıldız olarak Çobanyıldızı'yla kanşnnlır . Bu ikiliden Mars ise özellikle Kırgızlarda kötü etkiler getiren gezegen olarak tanınır. Ülker yıldızlan (iyi yediler) vm. yüzyılda iyi mevsim geliren yıldızlardır; tersine kôtü mevsim getiren yıldız da vardır, Büyükayı, yedi hanlar, Jüpiter ya da Terazi burcu uyumlu kahramanlar olarak algılanır. Yine Roux'ya göre, özellikle, Türklerin tanrıların tanrısı olarak andığı Sirius yıldızına, Satürn (Züha l) gezegenine ve [kizler'e zaman zaman tapılmıştır.[33] Ortaçağ Tslam yazarlarından Zekariyya b. Muhammed b. Mahmod el-Kazvını, ünlü *Asdrü'l-Bilô.d* ve *Ahbarü'l-*'lbad adlı eserinde kimi Türklerin yıldızlara taptlğını belirtirken şunları ekler: "Meslekleri kendi yıldızları Merih'in sanatı olan harp ve darpur."J.ı

Tüm bu yıldızların, yıldız kümelerinin ve gezegenlerin, Gök ve Yer'le ilişkisini sağlayansa Kutupyıldızı, Türkiye Türkçesinde hala yaşayan diğer ismiyle Demirkazık yıldızıdır. Dünyanın eksenini *(axis mundi)* teşkil eden Dünya Ağacı, Kumpyıldızı'nın oluşturdugu eksene bağlanır.

Bazı Türk topluluklannda Kutupyıldızı (Kuzey yıldızı ya da Demirkazık yıldızı) göğün direği sayılır ve tanrılann atlannı bu direğe bağladığına inanılır. Başka bir mitteyse sözü edilen bu yıldtz, göğün göbeği olup yerin göbeğiyle kozmik eksen aracılığıyla birbirine bağlanır.)'

ülgen

Ülgen, Radlorrun Sibirya'da yaptığı. derlemelerde, sudur yoluyla Kayra Kan'dan meydana gelmiş, gökteki üç önemli ilahtan ilkidir. RadloIT bu konuyu şöyle ifade eder:

> Tengere Kayra Kan bugün dahi semanın onyedinci katında oturur ve oradan kainatın kaderini idare eder. Kayra Kan'dan sudur yoluyla aşağıdaki üç yüksek il<ıh meydana

---

[33] j. P. Roux, "Gôk, Gôk-tengri ve TQrl<ler ile Moğollarda Yıldızlar," Aruik *Dünyada* ve Gelenekstl Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler, s. 343;]. P. Roux, Türklerde Din,ft a.g.y., s. 1102.

[34] R_ Şeşen (haz.), a g.e., s. 146.

[35] j. P. Roux, "Gôk, Gôk-tengri ve Türkler ile Moğollarda Yıldızlar," a.g.y., s. 343; yıldızlar üzerine genel olarak aynca bkz. U. (Harva) Holmberg, The Mythology of Ali Races Finno-*Ugıic, Siberiaıı,* s. 417-438.

ca engellerden biri olan Ahun Kazguk ya da Demirkazık denilen KULupyıldızı'na kadar ulaşabilir. Bazı tasavvurlarda onun göğün yedinci, dokuzuncu ya da onaluncı katında oturduğu belinilmektedir (Çizim 1).

Altın kapılı sarayı ve altın tahıı bulunan Ulgen, genellıkle insan şeklinde tasavvur edilir. Ancak simgesel olarak Ülgen'i ifade eden çeşitli emografik ve sanatsal özelliği olan nesneler de bu tanrının tasVirlen olarak ele alınmalıdır. Anohin'in aktardığı şaman dualarında Ülgen'in belirleyıci birçok sıfatı olduğu da görülür. Dualarda Beyaz Parlak (Ak Ayas), Parlak liakan (Ayas Kaan), gürültücü (h*ün*ürtçi), yakıcı *(kilygehçi),* şimşekçi (*yalgmçı)* gibi ifadelerle nitelenir.

Ülgen'e kurban sunmak çeşicli açılardan önemlidir. Anohin'e göre Altaylılarda Ülgen'e üç, altı, dokuz ya da oniki yılda bir tören yapılarak, üç yaşında (büyük bir olasılıkla beyaz) bir kısrak kurban edilir. Anohin belirtmemesine rağmen, kurbanı kesen ve kalabalık bir halk kitlesinin yer aldığı, bolluk, bereket ve refah dualanrun edildiği töreni idare eden kişi şaman olmalıdır. Eliade'ye göre, Ülgen'e kurban sunulması onun Gök Taun olmadığına işaret eder. Başlangıç dönemleri hariç, Gök Tann'ya kanlı kurban sunulmamışur.

Birçok yerde ezeli ve ebedı olarak kabul edilen Ülgen, insan ve dünyanın yaradılışında başrolü oynar; atmosfer olaylarını düzenler, yıldızlan idare eder. Gökkuşagını, ınsan ve hayvanlann başlarını, kırpık ve göbeklerini o yaratmışnr. insanların yaşayacağı yerlen de yoktan var eden odur

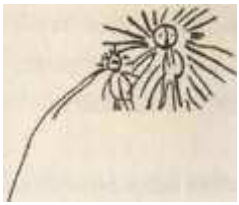
Ülgen'in yedi oğlu vardır: Karakuş (muhtemelen kartal), Karşıt, Buura-Kan (veya Pura Kan), Burça-Kan, Yaşıl-Kan, Baku-Kan (veya Paktı Kan), Er Kanım.

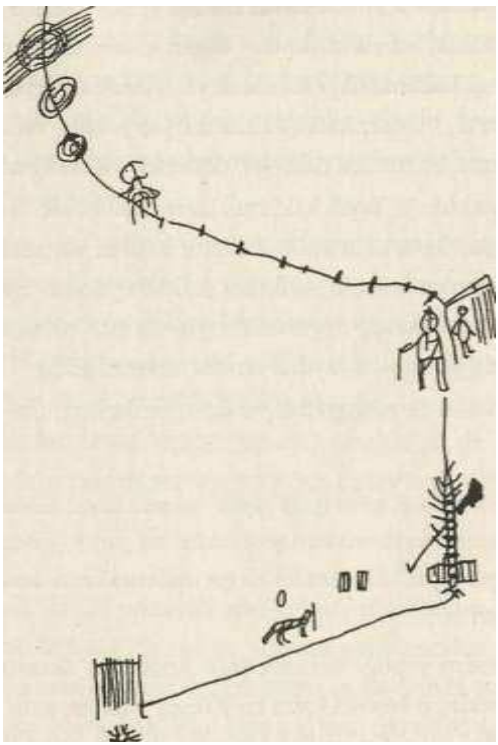
Erkek evlatlardan biriıin Karakuş olması Türk sanat tarihi bakımından önemlidir; çünkü sanat tarihimizde yırtıcı kuş (kanal) tasvirleri son derece yaygındır. Kanal aynı zamanda daha sonra değineceğimiz gibi Gök Tanrı'nın simgesidir.

Ülgen'in sayıları dokuzu bulan kızları, Akkızlar ya da Kıyanlar denilen ilham perileridir. Bu kızları temsilen kukla biçiminde yapılan tözler, şamanın elbisesi olan *manyah'ın* üzerine iliştirilmekteydi (bkz. s.74).

Yayık

lnsanlan kötülükten koruyan ve hayat veren bu ruh, taun Ülgen tarafından gönderilmiş ve ondan sudur etmiş göksel bir ruhtur. Aynca ınsartlarla Ulgen arasında elçilik görevi görür. lnan'a göre şaman dualannda Yayık, Ülgen'in emir eri, kızıl bulut sırmalı, dizgini gökkuşağı, kamçısı boz alev olan gökten haberler alan bir tann-

'Çizim l. Altaylı şamanın tanrı Ülgen'e ulaşmak için izledigi yol. En altta önünde ateş yanan ve kurban sunulan çadır bulunmaktadlt. l\eride şamanın karşılaşacağı üç ana tannya adanan üç sunu (saçı) ve kurban edilen al göni\Qyor. Burada kurbanın derisi bir kazık üzerine konulmuş. Şaman dokuz dallı kayın agacını kullanarak göğe çıkmaya başlar.Ağaca çıkugında bir tanrıyla karşılaşır ve kayın ağacındaki dal sayısına göre dokuz yerde konaklar. Sonra şaman ilki beyaz kumla, ikincisi mavi kumla kaplı ve üçüncüsu bulutların arasınd;ı bulunan üç arazıden geçer. Buradan çıkaktan sonra kurban ettiği au sunmak için -elçı olarak- Ülgen'e ulaşır.

ruhlar, koruyucu melekler ve insanlara eşlik eden ruhlardır. Bu arada iyi insanların, doğru yolda bulunanlann, yani aktuların yaşadı.klan ak/cennet buradadır. Radlofrun anlattıklarından çıkardığımıza göre cennetteki bu ruhlar, yaşayan insanlann atalan olup bir süre sonra yarı tanrı haline gelerek gerektiğinde hayattaki akrabalarına yardım ederler.[41]

Yayık'tan fazla söz etmemekle bir1ikte Yayık Han'ı Eliade'nin neden Denizin Efendisi olarak sunduğu anlaşılmaz bir nokta olarak kalmaktadır. Yalnız Radloff, Altaylılann Yer-Su tanrıları/ruh larından söz ederken, bunlardan Talay Kan'a, 'taşmış suların hanı' anlamına gelen Yayık Han da denildiğini belirtir. Eliade'nin söz ettiği Yayık Han büyük bir olasılıkla bu ilah olmalıdır. Eliade, Yayık'ın aynca şamanın esrik yolculuğuna çıkmadan önce başvurduğu yardımcılardan biri olan bir ruh ya da tanrı olduğunu ifade eder.[42]

Holmberg, Yayık Han'ın Tufan Prensi olduğunu, yukarıda anlatılanlara benzer törenlerin yaplldığ1nı, yüksek bir dağ üzerinde ona kurban verildiğini, ölünün kırkıncı günü törenlerinde ev temizleme (arındmna) ayini için bu tanrının çağrıldığını \'.e bazen ölünün aldığı hayvanları geri getirmesinin istendiğini söyler. Aynca bir çocuğun doğumu, için on n bir ruhla birlikte tanrının mesajını yeryüzüne götürdüğünü ve bu nedenle kendisine Yayuçi (Jajutshi) denildiğini de belirtmektedir.[43] Bu son bilgi herhalde daha eski dönemlerden gelen Umay'la da ilgilidir.

Suyla

At gözlü kartal da denen bu tanrı/ruh yine göksel ruhlar sınıfındandır; insanları korur ve onların arasında yaşar. Su, ay ve güneşin parçalarından yaratılmıştır. Altay-Wara göre bu ruh insanın hayatını değerlendirir ve hayatmda gerçekleşecek değişikliklerı haber verir. Bu yüzden 'iki dilli kekeme han' (eki *tildüü* haan-hele) adı verilen bu göksel ruha, bu bilgilerin derlendiği yıllarda rakı saçısı yapıyorlardı. Aynca Yayık'la birlikte kurbanın canını Ülgen'e götüren bu ruh, esrik yolculuğunda şamanı, yolundan çevirmek isteyecek kötü ruhlardan korur.

kar1ik

Suyla ile birlikte görünen ve onunkine benzer görevi olan bir ruhtur. lşareti büyük

---

[41] W_ Radloff, a.g.e., c. lII, s. 6.

[42] M. Eliade, *Şamanizni,* çev. ismet Birkan, s. 116; W. Radloff, a.ge., c. ili, s. 7.

[43] U. (Harva) Holrı:ıberg, The Mytlıo1ogy of All Races Finn.o-Ugric-Siberian, s. 365-366.

dır. Ayrıca toplulukların ve kişilerin yaradılışında yardımcı olnmş, aile ocağına şekil vermiş Ak Yayık olarak da anılır. Yine Inan'a göre Yayık rehberlik etmezse şıuman göklere çıkamaz.[39] Ancak bu durum tartışmalıdır; çünkü şamanın göğe çıkmasına yardımcı başka tanrılar ve ruhlar da bulunmaktadır; Yayık'a atfedilen çeşitli özellikler başka tanrılara da atfedilir.

Anohin, Altaylıların Yayık dediği tanrıdan daha ayrıntılı söz eder. O kötülüklerden korumak, hayat vermek için insanların arasına gönderilmiştir ve onlarla birlikte yaşar; bu nedenle Kutlay adıyla da anılır. Ülgen'le insanlar arasında aracılık yaparken şamanı kullanıp kullanmadığı sorusuna yanıt aramak yersiz olur; çürıkü insanlar arasında yaşıyorsa, bu aracıhkta şamana ihtiyaç yoktur. Bu da büyük bir olasılıkla şaman unsurunun bu inamşa daha geç dönemde eklendiğini gösteriyor.

Öte yandan yine Anohin'in Yayık k11ldırma töreni dediği saçı töreni de ilgi çekicidir. Töıen ilkbaharda, davarların ve kısrakların Sağılan ilk sütüyle bulgurun kanştınlrnasınd an oluşturulan lapanın saçılması şeklinde yapılır. Bunun baharın gelişini kutlama (Yeni Gün/Nevruz) uygulamalarıyla ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu törende de gelen yılın faydalı olması temenni edilir.

Anohin'in şu tespitinin de etnogı:allar ve sanat tarihçileri için önemli olduğunu düşünüyorum:

> Yaytk namma beyaz kumaştan rasvir (put) yapılır; bu puta beyaz şeritten baş, kulak, el, ayak ve kuynık konulur. Ayaklarına kızıl şerit dikilir. Bu putlar (kuklalar) yimıi ya da Olllz kadar olur. Hepsi beyaz kıldan örülen bir ipe sıralanarak evin arka tarafındaki iki huş ..ağacı arasına gerilir.'1-0

Radloffun Altaylardan yapngı derlemelerde Anohin'in aktardıklanyla uyuşmayan yerler vardır. Nitekim o beşinci katta en yüksek yaratan tann denen Kuday Yayuçi'rıin bulunduğunda n söz eder ve Bay Ülgen'in iki oğlundan biri olan Yayık'tan daha sonra bahsedilir. Radlof Pun derlemesinde bu birinci oğuldan aynı zamanda May-ana olarak söz edilmesi ilginçtir. Diğer oğulsa insanların hamisi ve piri sayılan May-ata olarak belirtilir. Ülgen'in iki oğlunun yaşadığı yer göğün üçüncü katıdır ve burada aynı zamanda Türk mitolojisi için önemli bazı ögeler bulunur; örneğin yaşaımn kaynağı olduğu kabul edilen, Radloff un deyimiyle Süt-ak-köl (göl) ile onun yanında kutsal bir dağ olan Süro Dağı da burada bulunur. Söz konusu dağda yedi Kuday, yani yedi tanrı yaşar. Bu tanrıların lebalan, Yayuçi (yaratan) denilen

---

[39] A. inan, Tarihte ve *Bugün Şamanizm,* s. 33-34.

[40] A. V. Anohin, "Altay Şamanlığına Ait Makaleler," Makaleler ve lnce1emeler, çev. A. lnan, s. 415.

olasılıkla dumandır; çünkü Anohin'iu derlemesine göre onun adına, çadırın tepesindeki açıklıktan ocakta bulunan ateş üzerine duman çıkmasl için su serpilir.

Utkucı

Şamanın kurbanını baş tann Ülgen'e ileten ve bu tanrının elçisi sayılan ruhtur; yeryüzüne inmediği için şamanı gökte karşılayarak onun dileklerini Ülgen'e ulaştırır. Sunulan kurbanı da alarak altın tahtında oturan Ülgen'e takdim eder. Böylece Altınkaztğa (Demirkazık/Kuzey yıldızı) kadar gelebilmiş olan şamana geri dönerken üzerine bineceği bir kaz verilir. Şaman ve eşlikçileri (Suyla, Karlık ve Yayık), Budist ve diğer Asya mitolojilerinde tanrılann/nıhların ya da önemli kişiliklerin bir hayvanın sırtında bir yerden bir yere uçması ya da gitmesi gibi bu hayvanın sırtına binerek yeryüzüne inerler.

Yıldınm Tannsı

Bazı şamanistlerin gökteki bütün olaylan Ülgen'e bağlamalanna rağmen, birtakım şamanistler gökle ilgili kimi unsurlan da ilah olarak kabul ederler. Yıldmm tanrısı bu gruptandır. Ye-Ydeki kötü ruhları izleyen bu ranrı, kötü ruhlann saklandığı varsayılan ağaçlara ateşini gönderir. Böylece üzerine yıldırım düşen ağaçtan bir parça alınıp saklandığı zaman o parçanın bulunduğu yere kötü ruhların ve cinlerin girmemesi sağlanmış olur. Bazı Türk toplulukları yıldırım tannsına süt ya da ayran saçı ediyorlardı. Yıldırım Uygurlarda da kutsal sayılıyordu. Uygurlar yıldırım düşerken göğe doğru ok atarlardı.]. P. Roux, Tahtacıların bazı inanışlarına, Nasreddin Hoca fıkralarına' ve Volga Bulgarlarında üzerine yıldırım düşen evin, içindeki eşyalarla birlikte terk edilmesi gerektiği inancına dayanarak, gök gürlemesi ve yıldırımın, tanrısal bir cezalandınna olduğunu iddia eder.[44] Y. Vasilyev, Çağtlğan lççite'nin Yakutlarda (Sahalar) yıldırım ruhu olduğunu belircmektedir; aynı eserde ayrıca Etin lççite/gökgürültüsü ruhu olarak anlatıimaktadır.[45]

Savaş Tanrı.lan ve Yuhan *Dünyanın Hastalık* Veren *Kötü Ruhları*

Kıskançlık, düşmanlık ve acımasızlığın tanrıları olan llbis Kuha ve Ohol Uola, Yakutların savaş tanrılarıdır. Aynca göğün çeşitli yerlerinde bulunan ve insanlara çe-

[44]]. P. Roux, "Türkler ve Moğollarda Kişile.şen Yıldırım," Antik *Dıınya* ve Geleneksel Toplumldrda Dinler ve Mitolojiler *Sô:dıığü,* yön. Yves Bonnefoy, s. 1106.

[45] Y, Vasiylev, Saha *Türlıleri,* s. 7.

şitli hastalıklan gönderen kötü ruhlar olarak (Yakutlarda) Hagdan Buuray Toyon, Dohsun Duyar, Dalbar Çuonah, Çaaday BoUoh, Kere Ubahalaah Hatun ve Cabağa Buuray Toyon'un adlan sıralanabilir.

Türk topluluklannda savaş tannsı olan başka tanrılar ve kahramanlar da vardır; örneğin Erlik bazen savaş tanrısı kimliğine bürünür. Ch'ih-yo, Alp-Er Tunga gibi kahramanlann da bu konuyla ilişkisi vardır.

Yer-Su (Orta Dünya ve Aşağı Dünya) Tanrıları ve Ruhları

Genel Açıklamalar

Orhun yazıtlanndaki bazı saurlarda Yer-Su ruhlan ya da ilahlanndan bahsedilmektedir:

> Yukandaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhtan) şöyle yap lar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam Uteriş Hakan'ı (ve) annem llbilge HaLUn'u gôğün tepesinden tutup (daha) yı1kseğe kaldınmşlar muhakkak ki.[46]

Kara yer anlamına gelen Yağız Yer tabiri, Orhun yazıtlannda "mavi gök" ifadesiyle yan yana geçer; bu husus Gök Tann'yı anlatan bu çok önemli ibare yanında Yağız Yer'in, dola)11Sıyla yer tannsı (ve ruhlannın) önemini göstermektedir. Çeşitli araştırmacılar Yer ya da Yer Tanrı kavramını dişi olarak görmekte, buna bağlı olarak da yer ilahesi deyimini kullanmaktadırlar. Ancak kimi araştınnacılar ayrı bir yer tanrısı (veya tanrıçası) olduğunu kabul etmemektedir. Zannederiz ki, bu konudaki bilgilerimiz artmadıkça söz konusu husus tam açıklığa kavuşamayacaktı r.

Yer-Su ruhları, üzerinde yaşanılan yeri temsil eden ruh lar toplu luğu olduğu için, daglann eteklerinde, nehirlerin kaynak larında (pınar), denizlerde vs. otururlar. Bir görüşe göre sayılan7'dir. Ebii Reyhan el-Biruni, *el-Asarü'l-Bahiye an el-Kuranü'l-Haliye* adlı kitabında Kimak ülkesinde bir dağda bulunan bir pınara tapıldığını şöyle anlatıyor:

> Kimak ülkesinde Menkür denen dağda bu gol gibi bir tatlı su gözü vardır. Bu gözün miktan büyük bir kalkan genişliğindedir . Suyu ağzına kadar doludur. Çoğu defa bu sudan bir ordu içer, fakat bir parmak dahi eksilmez. Bu gözün yanında bir taş üzerinde secde eden bir adamın ayaklarının, parmaklarıyla beraber avuçlannın ve dizlerinin izi vard ır. Oğuz Türkleri bunlan görünce secde ederler.[47]

"6 T. Tekın, Orhon *Yazıtlan,* s. 11 (Kültigın Yazm Doğu Yılzü satır 10-11).

H R. Şeşen (haz.), lslam *Coğrafyacılanna Gôre Tiırhler* ve *Türhülhel* en, s. 195.

yor. Özellikle her yıl aynı yere gelerek aynı ritüelleri tekrar etmeleri bu konuda şüpheye yer bırakmıyor.

ldrisi'nin *Nüzlıetü'l-Müştdk* fi *Thtirdhü'l-Afô.h* kitabında Kimaklardan bahsedilirken yukarıda belirtildiği gibi bir ibadet yeri hakkında bilgi verilmektedir:

> Ulan şehri yüksek bir dağın alt tarafındadır. Dağın başında mermerden büyük bir put in.Şa edilmiştir. Bu havalinin halkı bu puta mparlar, ona adak adarlar, her taraftan onu ziyarete gelirler.[50]

Türklerin komşusu Çin'de beş dag kültünü meydana getiren dağlann hepsi de Türklerde olduğu gibi ağaçla kaplıydı ve üzerlerinde çok sayıda Tao tapınağı bulunuyordu.

Kazvinl'nin, ünlü *Asdrü'l-Biltıd* ve *Ahbô.rü'l-'lbô.d* isimli eserinden bazı ifadelerse (bu ifadeleri el-Birfini'nin eserinden aldığını belirtiyor), bize dağ üzerindeki her şeyin kutsal ya da önemli olduğunu göstermektedir. Bu, aşağıda alıntıladığımız parçada kutsal dağlar ve yada taşı arasındaki ilişki de görülmektedir:

> Türk diyannda biT dağ vardır. l3u dağdan koyunlar geçerken umaklan taşlara vurup da yağmur yağmasın diye ayaklan yünle sanlır.,,

Türeyiş konusuyla ilişkili olarak sık sık onaya çıkan mağara külcü de (bkz. s. 24) bu konuyla ilgilidir ve kuman türeme efsanelerinde de görülür. Belki yabancı kaynaklı olmakla birlikte Göktürk hükümdarlarından birinin mağarada geyik şekline girmiş tanrıçayla beraber olmasını anlatan efsanede de bu husus vurgulanır.

Ôle yandan bilindiği gibi kuman türeyiş efsaneleriyle ilişkisi bulunan ve Türklerin düşmanlarından kaçarak sıgındlklan dağlann arasındaki bölgeden (Ergenekon) kunuluşlannı anlatan ve Göktürk dönemine dayanan Ergenekon Destanı da Lemelde, dağ ve yer kültleriyle ilişkilidir. Ancak bu destanda Türk kozmolojisinde önemli bir motif olan demir unsuru da işin içine girmektedir. Nitekim bir demircinin önerisiyle Türkler dağda bulunan bir demir yalağını eriterek sığındıklan yerden çıkar ve atalanmn ropraklanna inerler.

Yer unsuru içine giren demir eski Türklerde kutsal sayılıyordu. Bunun en büyük

---

50 R. Şeşen (haz.), a.g:e., s. 106.

51 R. Şeşen (haz.), a.g.e., s. 147 Şeşen'in aynı eserinin 96. sayfasında çevinsi yer alan. Ebo leyd el-Belhl'nin anlatuğına benzer bir hikayede ise, Türk ülkesindeki bir dağda, Türkler toz kalkıp da yağmur yagınasın diye hayvanlann tırnaklarına keçe ve yün bağlarlarmış. Türkler bu dagu taşından aldıktan parçalan susadıklarında suyun içinde hareket ettirerek yağmur yağdınrlamlış.

Yer-Su ruhları (veya ilahları) insanlarla ilgili pek çok şeyi düzenlerler, Dag ruhtan da bu grubun içine girer. Hayvanların çoğalması, sağlık, kötülüklerden korunma onların sayesinde olur. Yer-Su ruhları da iyi ruhlar rumresinden olup côz yerine de geçer.

Eski Türklerde yer kültlerine bağlı olarak birçok inanç gelişmiştir. Bunlardan biri de kutsal dağ ile ilgilidir. Kutsal dağlar yeryüzünün merkezinde yer alıyor ve dünyanın eksenini oluşturdukları kabul ediliyordu. Eski Türklerde kutsal olarak tanınmış çeşitli dağlar vardı. Bunların en tanınmışlanysa Ötüken dağlık ve ormanlık alanıydı. Büyük Türk devletleri burayı devlet merkezi yapnuşlardtr:

> ... şimdi de fesat olmaksınn Türk hakanı Ôtüken ormanında oturur ise ülkede mihnet olmaz.....;[8]

Onaçag lslam kaynaklannda Türklerin kutsal dağlara tapuklanna ya da onlara saygı göscerdiklerine, bazı törenleri dağlarda yapıklanna dair bilgiler vardır; örneğin Gerdiz1, *Zeynı*l'l-Ahbar isimli kitabında Çigiller ve Türkişlerden (Türgişler) bahseder ken konuyla ilgili olarak şunları söylüyor:

> Bunlar Türkl.şler olup bozkırda otururlar. Başka üç daga ise Ulug-dag derler. Burası küçüktür. Buradan 30000 süvari çıkar. Bu dağ başka bir dağa bitişiktir. Türkler bu sonuncu dağa taparlar. Bu dağ adına yemin ederler. Buranın Allah'ın ikameıgıihı olduğunu sôylerler. "Allah ise onların dediklerinden (zanlarından) münezzehtir....

Aym yazar kitabının başka bir yerinde Tuguzguzların (Dokuz Oğuz) (\!kesinden söz ederken şunları söyler:

> Tuguzguz ulkesinde yeryüzündeki daglann en yükseği bulunur. Bunlar bu dağda dua ederler, adaklar adarlar, kurbanlar keserler. Enesi sene aynı yere geldikleri zaman bırakuklan kemikler ve küllerin olduğu gibi kaldığını rüzgarlar ve yağmurlar tarafından değ4;ikliğe uğraulmadtğını görürler.[49]

Bir belge olarak kullanabileceğimiz bu ifadelerden anlaştldığt üzere dağ, tepe ya da yüksek yerler Türk topluluklannda büyüklüklerinden ve göğe olan yakınlıklarından dolayı bazen tanrı olarak kabul edilmiş, bazen de muhtemelen göğe ve yere ibadet edilen alanlar olarak kullanılmışlardır. Sözü edilen kaynaktaki ikinci ifade, birçok Türk topluluğunda düzenlenmiş açık alanlar şeklinde ve önemli kısmı dağ, tepe ya da yüksek yerlerde bulunan tapınma yerlerinin varlığını açık olarak gösreri-

---

-ıs Kültigin yazıu, gı:lney cephesi, H. Namık Orkun, Eski Tı:ırlı *Yazıt/an*, s. 23-24.

Q A.g.y.

sebeplerinden biri de Türklerin yurılannda demir yataklarının bulunması ve bunlann Altay'ın Demircileri olarak anılan Türkler tarafından işlenmesi, özellikle silah yapımında kullanılmasıdır. Kötü ruhları kovduğuna inanılan demir, belki de yüzyıllarca, yeni ölmuş insanlann bekletilen cesedleri üzeiine konulmuştur. Öte yandan demiri işleyen ve ona şekil veren demirciler de önem kazanmış, birçok efsane ya da hikayede yer almışur. Hatta bazen Yakutlardaki *l<ıclay Bahsı* gibi demirci ustalarının koruyucu tanrısından bahsedilmiştir. [52]

Demirin ya da genel olarak madenin kutsal sayılması başka mitolojik çevrelerde de sık sık karşımıza çıkan kutsal kılıç ya ela bıçak kavramını hatırlatmaktadır. Bu kutsal kılıç ya da bıçak motifiyle ilk kez Çin resmi tarihi Han-Shu'da Hunlann kurban töreni an1atıhrken karşılaşıyoruz:

> Han Ch'ang ve Chang-neng birlikte Shan-yü ve büyük memurlar ile dağdan No Nehrinin doğusuna indiler. Kurban etmek maksadıyla oraya beyaz bir at koydu lar. Shan-yü, Ching-lu bıçağı (kılıcıyla) bir metal kaşık aldı ve (atın kanım) şarapla karıştırdı. O zaman Lao-sh<ıng Shan-yü tarafından kesilen Yüe-chih kralının kafatası, içki kabı olarak kullanılıyordu. Birlikte içerek kan yemini ettiler.'[3]

Ancak anlaulan bu hik<'lye de esasında yer unsuruyla ilgili olması gerekirken belki de tanrısal bir nesne olduğundan dolayı ya da renginden ötürü bıçak ya da kılıç göğe kurban töreni esnasında kullam1mışur. Chü-hsün Kao'nun araşurrnasına göre, göge kurban Lôrenlerinde kullanılan Ching-lu bıçağı ya da kılıcı (muhtemelen meç denilen iki tarafı keskin kısa kılıç) zamanla bir ruh ya da ilah haline gelmiştir. lnanışa göre, Ching-lu zaman içinde göğün dokuz katından birinde bulunan bir ruh olarak kabul edilmişti. Teleüt Türklerinde karşumza çıkan hyngrah ve Dogu Türkistan'daki gingrak (kt'içük bıçak) sözcüğünün bu kutsal silahla ilgili olduğu sanılır. Öte yandan Herodot'un kitabında kan ve şarabı kanşurmak için kullanıldığı söylenilen akinahes, bu tip bir kısa kılıcı ifade ediyor. Böylece Türklerde de yavaş ya,,aş gelişen kutsal kılıç motifi, Cermen mitolojisindeki Kral Archur'a verilen ve insanı dünyanın hakimi haline getiren kutsal kılıç efsanesinde olduğu gibi Avrupa Hunlarında da görülecek ve Auila'nın eline ulaşacaktır.

Attila ile ilgili bu efsane Priskos ve Jordanes'in anlattıklarında yer alır. Buna göre kutsal sayılan Ares kılıcı bir çobanın vasıtasıyla ALtila'nın eline geçer. Tesadüfen

---

[52] Y. Vasilyev, *Saha TCırılı:rl*, s. 8.

[53] C. r<a-0, "The Ching lu Shen Shıines of Han Sword Woıshlp in Hsiung nu Religion," O\J, c. V, sayı 3, 1960, s. 223.

bir devenin kan damlalarını tak.ip eden çoban, buldugu bu kılıcı koşarak Attila'ya getirir. Hükümdar bunu, Allah tarafından dünya hakimiyetinin kendisine verildiğine dair bir işaret sayar. Bu efsane çeşitli kaynaklarda değişik şekillerde anlatılır.[54]

Son devirlerde Türk topluluklan arasında yapılan araştıı;malarda tespit edilen destan, hikaye, masal ve efsanelerde yerin önemine ilişkin birçok şey anlatılır. Seyidov'a göre Köroğlu hikayesinin Türkmenistan değişkesinin ilk şeklinde Köroğlu mezarda, yani toprağın içinde doğar. Böylece onu yer doğurmuş olur. Yakutlann Olonho hikayelerinde, zayıf dogan kahramanlann toprağa bastırılarak ondan aldıklan gıdayla gürbüzleştikleri, güçlü bahadırlar olduklan anlaulır. Doğan çocuğu toprağın üzerine koyma geleneği ya da zayıf ve hasta olanları toprakla temas ettirme gibi uygulamalar Çinlilerde ve bazı eski Avrupa kültürlerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Yer kültüyle ilgili bir efsanede Çinli kıza aşık olan Türk hakanından söz edilmektedir. Çinliler, kızı Türk hakanına memleketin ortasında bul1.:1nan ve kutsal sayılan bir taşı (muhtemelen yada taşı veya kayası) kendilerine vermeleri karşılığında verebileceklerini söylerler. Bu taşa saygı gösterildiği zaman (ya da tapınırken) ülkede bolluk ve bereket olurmuş. Hakan taşı vermeye razı olur. Parça parça Çin'e götürülen taşın son parçası da gittikten sonra ülkede felaketler başlar:

> Si.z Çinli prensesimiile evlendiniz, bizim de sizden bazı yardımlannızı istemek için ricalanmız olacak. lyi talih taŞlan sizin muhterem memleketinizce kullamlmamakıad ır. Sizin yeıinize biz bu taşlan değerlendirelim, dediler ve Tigin ile anlaşular. Bu taşlan alıp Çin'e götürmek istedi l er. Faka t taşlar çok büyüktü ve Çin'e göu:ınne im.kam yoktu. Bunun üzerine taşl arı ateşe verip yak nlar, üzerlerine sirke döküp heps i ni küçük parçalara ayırdılar. Ondan sonra da bu parçalan alarak Çin'e gıitiler.[55]

Bu olaydan sonra kuşlar ve hayvanlar tuhaf tuhaf bağırmaya başlar. Ülkenin başına türlü felaketler gelir. Birçok kağan arka arkaya ölür. Bunun üzerine Uygurlar memleketlerinden aynlmak zorunda kalarak Koço'ya göç ederler.

Yo Kan

Yer ilahlanrun en kudrellisidir. Dünyanın merkezinde olduğu varsayılan ve ucu Ülgen'in evine kadar ulaşan bir çamın (dünya ağacı) bulunduğu yerde oturur. Onun So Kan ve Temir Kan isimli iki oğlu v<ırdır. Bunlar, insanlar tarafından sunulan şeyleri

---

Sol S. Echardt, Efsanede Attila, Attila ve Huıılan. çev. Şerif Baştav, s. 130.

[55] M Seyidov, Gam-Şaman ve *Onuıı* Gaynaglanna Umumi *&ilıış*, s. 26.

Sün Caahın, ışıgıyla dünyayı Şeytan'ın kötülük lerin den temizleyen, insanları koruyan ruhlar; Odun Haan ve Çıms Haan, dünyanın yönetimi için gerekli olan yasaları düzenleyen ilahlar; Cılga Haan Toyon ve Ianha Haan Toyon, kişinin doğumundan itibaren kaderine hükmeden tannlardır. Aynca Kiirüö Cöhögöy Toyon, tannlann kanatlı atlarıyla ilgili ve aynı zamanda genel olarak allann tanrısı, Uluu Suorun Toyon, insana can veren tanrı, Howy Ayu ise hakimiyet tanrısıdır. Yakutlarda bunlardan başka da yer-su ile Lli$kil i tann ya da ruhlar vardır.[59]

Umay

Tanrıça ya da dişi ruh olarak ele alabileceğimiz Umay hakkındaki en erken belgeler Orhun Abidcleri'dir. Tonyukuk yazıtının 38. satınnda düşmanın çokluğu karşısında geri dönmek isteyenlere Tonyuku k'un verdiği cevabın bir bölümünde Umay zikredilmektedir:

> (Buralara kadar) gelenler "(geliş) zor(du)" dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tann Umay, Kutsal Yer ve Su (ruhlan bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz?60

Tonyukuk\m ikna edici konuşmasından sonra Göktürkler savaşı kazanan taraf olur. Kültigin yamının doğu cephesinin 31. satmnda da Umay'dan bahsedilmektedir:

> Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kültigin erkeklik adım elde etti. Onalu yaşında, arncaın Hakan'ın devleti icin şôyle başanlar kazandı 61

Sözü edilen bu parçada Gök Tann'yı temsil eden hükümdann hanımının da Umay'ı cemsil euiği anlaşılmaktadır. Kutunu aslında Umay'dan alan Hatun onun yardımıyla Kültigin'i dünyaya getirmiş, Kültigin de bu kut sayesinde zamanı geldiğinde erkeklik adına sahip olmuştur. Burada Dede Korkut'ta da görülen bir erkeğin adınm sonraları yararlıhk ya da kahramanlık gerektiren bir iş yapuktan sonra konulması geleneginin eski bir şeklini görüyoruz; çünkü burada erkeklik adı bir şaman ya da ozan sayesinde değil Umay sayesinde elde edilıyor. Bu ifadelerden açıkça Umay'ın kadın (anne) ve çoçuklarla ilgili bir tannça ya da ruh oldugu belli olmaktadır.

---

[59] Bunlar hakkında bkz. Y.Vasilyev, a.g.e., s. 7-8. Ellade'ye göre bu ilahlardan av tanrısı Bay Baynay (sic.) göğCın doğu bölgesinde oturur, tarlalarda ve onnanlarda bulunabilir ve ona siyah manda kurban edilir.Av tanrısını ayn bir tann sayan araştınnacıya göre, bu son özelliğinden dolayı o aslında bir yer tanrısıdır. Bkz. M. Eliade, *Şamanizm.* çev.ismet Birkan, s. 219.

[60] T. Tekın, *Turıyukuh Yazıtı*, s. l6-J7.

[61] T. Tekin, Orhon *Ya.zıtl arı,* s. J 7.

memnuniyetle kabul ederler.

Yakutlarda bu Altaylı ilahın yerine Aan Alahçm Hotun denilen bir ruh Orta Dünyanın en büyük ruhu olarak anılır. insanlar, hayvanlar ve doğanın koruyucusudur. Büyük kayın ağaçlannda ocuran ve otluk-yeşil alanlarda kasırga şeklinde gezen bu Lann, insanların ekolojik çevreyi tahrip etmesine çok üzülür ve ağlarmış. Yine bu tanrının oLlar, ağaçlar ve diğer bitkilerin ruhları olan ogulları ve kızları vardır. Bunun dışında Eliade, zaman zaman yere inen, sonsuzluğun güçlü beyi olarak nitelenen ve dünyadaki varoluşu temsil eden bir tanrı olan Ulu Toyon'dan bahseder.[50] Bu da belki Yo Kan ile kıyaslanabilir.

Talay Kan

Denizlerin hakimi, ölülerin koruyucusu ve yeryüzündeki bütün suların hükümdarıdır; AltayWarda bazen Yayık Han olarak da anılır. Evi onyedi denizin birleştiği yerdedir. Ele aldığımız bu tanrı Yunan mitolojisindeki, deniz tanrısı Poseidon (Neprunus) ve Mezopotamya tanrılarından Ea'ya karşılık gelir.

Tam olarak Talay Kan'la aynı niteliklere sahip olmasa da Yakutlarda, suyun temizliğini, balıkların çoğalmasını sağlayan bir ruh vardır (Y. Vasilyev'e göre Küöh Bolloh Toyon/Ukulaan Ayıı).[7]

Radloff, Talay Kan'dan sonra başka önemli yer ruhları (veya hanları) olduğunu da aktarmaktadır:

> Beşinci Han Adam Kan'dır (bu şahsiyel, Kazaklar vasıtasıyla Müslümanlardan geçmiştir).Aluncısı, Abakan Nehri'nin hükümdarı olan Mordo Kan ya da Abakan Kan'dır;Teles Gölü'nun doğusunda Abakan Nehıi'nin menbamda oturur ve orada yağmur ilahı olarak takdis edilir. Yedincisi, altay halkının batnı.si Alı.ay Kan'dır: katunya ile semaya kadar yükselen Bcluha membalannda oturur. Sekizincisi, Kemçik'in ve Yenisey menbalannın zengin sahibi Kırgıs Kan'dır. Dokuzuncu han Yabaş Kan, onuncusu Edar Kan'dır.Diğer yedi han muhteli f boylar arasında muhtelif adlar alanda zikred ilmektedir. Kuzey Altay'da duyulan adlar şunlardı: Yabır Kan, Kayra Kan, Puysan Kan, Parbi Kan, Mansar Kan, Pırçu Kan ve Oktn Kan.[58]

Yakutlarda da benzer şekilde değişik yer ve insanlarla ilgili ilahlar vardır: Bay Bayanay, büyük ormanın, avcıltğm ruhu; Mohol Toyon/Buomça Hotun, yol ruhları,

---

[56] M. Eliade, *Şamaniz;ın*, çev. ismet Birkan, s. 221.

[57] Bu ruh için bkz. Y. Vasilyev, a.g.e., s. 7.

[58] W. Radloff, a.g.e., c. ıı1. s. 7.

llk olarak Samoiloviç'in neşrettiği Göktürk devrine ait Ulan-Bator kiremit yazıunda da Kögmen, Mukaddes Yer-Su ve Han Tann sıralamasında dördüncü olarak Umay Hatun sayılmaktadır. Burada bir derecelendirme belli belirsiz sezilmektedir.

Umay, Orhun yazulannda dişi bir ruh olarak anılırken, Alun Köl L yazıunda adı Bey (beg) olarak geçer: "bu bizim adımız Umay begdir."[62] Fakat, bu durum da normal sayılabilir; çünkü söz konusu olan tanrıça ya da dişi ruh insanların doğumuyla ilgilenmektedir. Bu nedenle bu yüce varlığın ismi erkek olsun dişi olsun insanlara verilebilir. Nitekim Türk kültüründeki ad vermeyle ilgili geleneklerde, bi.r isim bazen anlamından dolayı kadına-da erkeğe de verilebilir.

Umay sözcüğünün etimolojisi hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. H. N. Orkun'a göre bir ilaheyi ya da dişi ruhu ifade eden bu sözcüğün aslı Sanskiritçe, olmalıdır. Nitekim eski Hint mitolojisiıide Uma isimli bir tanrıça vardı.[63] Uma sözcüğü ışık anlamına gelmekte olup özellikle eski Hint cannsı Siva'nın kansının ismi olarak geçmektedir. Işık, köken olarak güneş ve dolayısıyla ışıkla ilişkilendirilmesi nedeniyle tanrıça Umay'la bağlantılıdır.

Divanü Lılgat-it-*Türh'*te Umay'a tapıldığında oğlan çocuk doğumunun gerçekleştiği ifade edilmekte, ayrıca onun doğumdan soma çıkan 'son' (plasenta) olduğu belirtilmektedir.ili]. P. Roux'ya göre, Kaşgarh Mahmud'un Umay olduğunu ileri sürdüğü plasentayla insan ruhu arasında sıkı bir ilişki vardır. Van der Leeuw'in görüşünü kabul eden bu araştımacı, plasentanın doğumdan hemen sonra vücudu terk etmesine ragmen bu varlığa bağlı kalmayı sürdüren ruh özünü oluşturduğımu belirtir. Ona göre bu ruhla Kaşgarlı'nın belirttiği, Umay aym tanrıdır.[65] Böylece yeni doğan çocuk, muhtemelen ana karnındaki eşine ya da 'son' olarak bellnilen plasentaya, yani Umay ismindeki tek bir ruha sahiptir.[66]

Umay günümüzde kadınları ve çocuklan koruyan bir ruh biçimini almış olup, Tunguzlar ile birlikte Güney Sibirya ve Altay Türklerinde görülür. Buralardaki ırıançlara göre, Umay her zaman çocukla beraberdir; ancak onun çocuğu terk ettiği zam.anlar da olur. Bu ayrılma uzun sürdüğü zam.an çocuk hastalanır. Umay'ın çocukla beraber olduğunun işareti, çoçuğun uykudayken gülmesidir. Ağladığı zaman sözü edilen koruyucu ruhun gittiği düşünülür. Çocuk hastalandığında Umayı gelir-

---

62 H. Namtk Orkun, *Eski Türk Ya.zıtlan,* s. 512.

63 H. Namık Orkun, a.g.e., s. 76.

64 Kaşgarlı Mahmud, *Dlvaıü* Lagat-it-*Türh,* çev. Besim Atalay, c.l, ss. 127.

65]. p Roux, Altay *Tcırhlerinde Olüm,* çev.Aykut Kazancıgil, s. 137-138.

66]. P. Roux, *Türklerin* ve *Moğolların Eski* Dirıl, s. 136.

mesi için kam çağınlır. Bazen çocuğun dogmadan önce ruhunu koruduğu varsayılan Umay; Sagaylar, Şorlar ve &!tirler arasmda üç yaşına gelene kadar çocuğun ruhunu temsil etmektedir.[07]

Umay hakkmda geniş bilgi veren Seyidov, Umay'ı bir yandan güneşle ilişkilendırirken, bir yandan da dişil unsur olan yerle ılgılı görmektedir. Kutsal Yer'ın (ÔLüken) Türk topluklanna yardım etmesi gibi Umay da yalnız çocukları değil, butun Türk halklarını, hana butün insarılan koruyan. orılara kut veren bır tanrıçadır Bu nedenle Kırgızlara göre Umay, aynı zamanda bol mahsul almaya mal ve mulkün anmasına da yardım eder. Seyidov'a göre Umay'ın Ötüken kültüyle ilişkisi de vardır Ona göre Ötuken; devleti, hakimiyeti koruyan bir ilahedır Bu tannça, bakanlara ıdukluk, bolluk ve kur verirdi. Bu özelliği az önce Umay'la ilgili söylediğimiz özelliklerle çakışır ya da en azından paralel düşer. Ötüken daha genel olarak duşunuldügünde Yer kı:ıltu (doga ana) ile ilgılıdir. Böylece toprağın ana olması fikrıyle Umay düşüncesi uyuşur.

Öle yandan her şeye hayat veren güneşin de Umayla ilgisi vardır. Güneşin sarı rengi yüzünden Turk halklarında Umay'a San Kız da denılmekredir. Güneşın ısı vermesi dolayısıyla Umay, ateş ve ocak kültleriyle de ilişkilendırilir. Eğer sözcuğu Türkçe kabul edersek ay sözcüği.ı de umay sözcüğüne yakın durmaktadır. Türk mitolojisinde agaçlann insanın türemesiyle ılişkisi de bu konuyla tlgilidir.[68]

Kadirzade Kadir'e göre, Bazı Türk topluluklarında görulen mama ruhu, dogum hamisinin adıdır. Anahid, Ayısıt ya da Umay Ana isimleri farklı bölgelerde degışik zamanlarda eşanlamlı kabul edılmiş gibi görünüyor. Öte yandan Anahid insan neslinin anıp çogalmasmı gözeten eskı bir Mecusi tannçasıdır ve yine bu araşurmacıya göre Umay Ana kültuyle ilişkilidır.[69]

]. P. Roux, Umay'ın çocukları ve kadınlan korumasıyla ilgili olarak onun !ohu-

---

67 D. Sinor, "Türkler r:ırafından Şereflendirılen Bir Moğol Ruhu," çev. A Taşağıl, MSÜ Feıı-Edebiyat *Fakültesi* Dergisi, c. 2, s 207.

68 M. Seyıdov, a.g.e.• s. 82-88, 89, 91, 93, 102, delllylı bilgı ıçin s. 80-114. Burada baZ1 Turk topluluklarında Um:ıy':ı San Kız denilmesı çok ilgınçur, çünku B:ılıkesir'de Kazdağt yoresindeki Türkmenler arasında anlaulan Sarıkız efsanesine açıklık getirmektedir. San Kız ismi sarışın olan bir kıza değil Umay'ın (ya da yoruma gôre Tann'nın) korumasında olan bır kıza anfta bulunuyor olsa gerek. Bu bakımdan "San Gelin" turkusıındekı gelin sôzciiğı:ı, sanşınlıga değil muhtemelen san/ışık/güneşle ılışkilendirilen, çocukların ve kadınlann koruyucusu Umay'a işaret etmektedir.

69 K. Kadırzade, "Dogumla Bağlı Hamı Ruhlar. Şar Quvvalar ve Geneuk Alakalar.· MTD, c. 2. Ocak 1994. s. 71.

gökten iki ayisitin gelerek kadına erkek çoçuğu doğururken yard1m ettiği ifade edilmektedir. Harva ayr1ca bazen doğum esnasında beyaz bir hayat sıvısı (süt?) akıtabilen tek bir doğum ilahesinden bahsediyor. Bir dua bunu göstermektedir:

> Ey halik benim için lütfet, sen ki ilk günde orta makamda (yani arzda) iken hayat mayüni bana akıtır ve dersin: Sen sürekli rıefese ve ölmez hayata ıail olacaksın ve bu sana sağılan inekten gelecek, bunun sayesinde doğan çocukların çoğalacaktır.

Yine Harva'nın ifadesine göre, Altay Türkleri de aynı şekilde çocuk ruhunun (yani kutunuri) gökte bulunduğunu kabul ediyorlardL Anohin, Teleütlerin göğün dördüncü kaunda oturan Enem Yayuçi'nin (Yayuçi Ana) çoçuğa ruh verdiğine inandıklarını söylemektedir:

> Doğum ilahesi o anda doğacak çocuğun ömrünün uzunluğunu hususi bir kitaba kaydetmek suretiyle tayin eder. Teleütlerin anlamklarına göre, kitaba kaydedilen an geldiği zaman ruh *(sür)* vücudu ebediyyen terk etmek mecburiyetindedir. Eğer kundak çocuğu ölürse Teleütlü anne göğüslerindeki sütü sağarak Enem Yayuçi için etrafa saçar. Teleütler bundan mada hayvanlann ruhlarının *(kut)* bir gök hediyesi olduğuna da inanıyorlar. Anohin'e göre hayvanların ruhunu veren Emıan-Kan göğün üçüncü katında otunıyor. Altaylılaın dini telakkilerini inceleyen Radloff en yüksek yaratıcı Kutlay Yayuçi'nin beşinci gök katında oturduğunu anlatıyor ve aynı şekilde Verbitskiy de çocukların yarat!cısı olan kudretli melek Yayuçi'ıiin göğün beşinci katında oturduğunu söylüyor. Verbitskiy'irı tetkik ettiği şaman şarkılarında Yayuçi kadın ilahe olarak Enem Yayuçi, Yayuçi anne olarak g0rülüyor. $aman göğün beşinci karına, seramoni ile vasıl olduğu zaman ilaheyi bu isimle selamla'.. Ara sıra bu ilaheyi Khan Anne Yayuçi diye de isimlendirir. Fakat bunu takip eden en enteresan şey şaman tarafından söylenen şu şarkıdır: Anne Yayuçi beşinci gök katında napak olanı paklayan süt beyaz gölde / Ey Tapkay! Göbek bağını çözersin/ Sana yalvanp yakarıyorum ey Yayuçi Klıan.
>
> Süt beyazı göl sür ak göl cennet bölgelerinden biridir. lnanılan birçok tabirlerde çocuk ruhunı.ıu semavi cennetten yeryüzüne geldiğini gösterir.[72]

Bir mezar ya da pınar başındaki ağacın dallarına Allah'tan çocuk dilemek üzere küçük bez salıncak-beşiklerin asılması, Islamiyetten önceki Umay kı:.iltünün izleri olarak değerlendirilebilir. Bu tespit doğruysa Umay kültünün yer, su, ağaç, ölüm kültleriyle ilişkili olduğu bir kez daha vurgulanmış oluyor (Resim 2).

---

72 U. Harva (Holmberg), "Altaylı Kavimlerde Doğum ve Çocuk Ruhlan," çev. Erdem Kayıran, TY, s. 2, Ağustos 1954, s. 144-145.

salık hummasını lemsi! eden bir ruh ya da şeytan olarak algılanan Al Kansı'nın (Albıs) düşmanı olup olmadığını öğrenmenin ilginç olacağını söylüyor. Fakat Seyidov'un dediği gibi, Albıs gerçekten güneşin, ateşin, mahvedici sıcaklığın timsaliyse onun Umay'dan ayn bir ruh olacağını düşünmek de hata gibi görünüyor.

Ôte yandan aşağıda da belirtileceği üzere, Umay'la ilgili uygulamalarda onun zaman zaman kötü nitelikli bir hale geldiği de düşünülürse, Al Kansı belki de Umay'ın ta kendisidir ya da onun kötülüğü temsil eden bir şeklidir. Nitekim Türk topluluklarında Umay 'ateş ruhu' olarak da kabul görmüştür.

Yine Sinor'un aktardığına göre, Umay'la ilgili gizli ve tehlikeli bir uygulama da yapılıyordu. Şaman vasıtasıyla yapılan bir törende, sağlıklı bir bebeğin ruhu nakledilerek kısır bir kadının çocuk sahibi olması sağlanmaya çalışılıyordu. Tören sonucunda kadının gebe kalması umuluyor, ancak ruhu nakledilen, yani Umay'ı getiren bebek ölüyordu.[70] Görüldüğü gibi Umay kültü zaman zaman tehlikeli ve iyiliğin yanında kötülük getirici bir uygulamaya dönüşebilmektedir. Bunu kısmen Mezopotamya ve Avrupa'nın karanlık güçlerle ilgili çeşitli küldeı;indeki bebek kurbanı ayinine benzetebiliriz.

Bazı topluluklardaysa Umay (Imay) ateş ruhu, bazen de ölüm meleği olarak kabul edilmiştir. Umay kültü Yakutlarda yerini zamanla *ayısıt* denilen ruhlara bırakmıştır. Bunlar bereket ve refahı sağlayan ruhlardır. İnanca göre Yakut Llann Ogo lmıta, 'çocuk ımısı' dedikleri bu ruh bir kuş şeklinde çocuğun başı üzerinde öter ve bununla çocuğun neslinin bereketli olacağını haber vermiş olur. llginçtir ki, Türk-Islam kültüründe karşımıza çıkan ve daha çok talih kuşu olarak algılanan Hüma ile ilgili çeşitli inanışlar bu ruh ya da ruhlar için söylenenlere az ya da çok uyar. Hüma kuşunun benzer türden başka uçar hayvanlarla ilişkisi vardır.[71]

Uno Harva, Ayısıt ya da Ayisit denilen ruhtan ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Ayisit aslında dişi bir ilahedir; Yakutlar onu Kotun (Katun/Hatun) olarak anarlar. Belirtildiğine göre o eski efsanelerdeki gök lanrının karısıdır. Hıristiyanlık devrinde de Allah'ın anası olarak kabul edilmiştir (Meryem'le ilişkilendirilmiş olmalı). Yakutlar lohusayı üç gün sonra terk eden Ayisit'in çoçugu korumak ve ona bakmakla görevli olduğunu kabul ediyorlardı.

Başka bir efsanedeyse doğum sancılan geldiğinde kadının göğe dua ettiği ve

---

[70] D. Siner, a.g.m., s. 207-208.

[71] Bu konuda bkz. Y. Çoruhlu, Tarh San*atında* 1-Hayva*nı* Sembolizmi, s. 25; ayrıca ilgili diger kuşlar için bkz. s. 15-42.

Resim 2. Türkmenistan'ın Nisa kentinde Ebu Ali Dekkak Ttlrbesı yakınındaki pınar başında bulunan dilek ağacı.

Türk sanat rarihi kapsamına giren bazı heykel ve kaya resimlerinin Umay'ı tasvir ettiği ileri sürü.lınüştür. Göktürk devrine ait bazı heykeller, K.azakistan'ın Taraz (Cambul) şehrindeki bölge müzesinde bulunan Göktürk devri kaya resmi, yine Göktürk sanatının bir örneği olan Kudirge kaya resimlerindeki kadın tasvirlerinden büyük ebatta yapılmış olanı, Umay olarak kabul edilmiş ve saygı görmüştür. Günümüz Orta Asya'sın ın, el sanatlannda nazarlık olarak kullanılan farklı nitelikteki Umay tasvirli dokuma lara da rastlanmakta dır (Resim 3, 4).

Ana Maygıl ve Ak-ene

Altaylılar rarafmdan inanılan iki dişi ruhtur. Akene yarancı eril tann Ü1gen'e yaratma kud- retini ve ilhamını vermiştir. Ana Maygıl ise ulusu koruyan ve kendisine ulus anası da deni- len ruhtur.

Rüzgar ve Yağmurla tlgili Ôğeler

Bu ruhlar hem Gök hem de Yer-Su unsurlanyla ilgilidir. Bazı Türk topluluklanna göre, rüzgar ya da kasırga çeşitli ruhlann işidir; örneğin Yakutların inandığı ruhlardan Tıal-holoruk lççite, rüzg r ve kasıTganın ruhu olarak sunulmaktadır.[73] Aynca yağmur yağmasını sağlayan ruhlar da vard ır.

Eski devirlerden kaynaklanan inanışlara gôre yad, yada[74] veya başka isimlerle

---

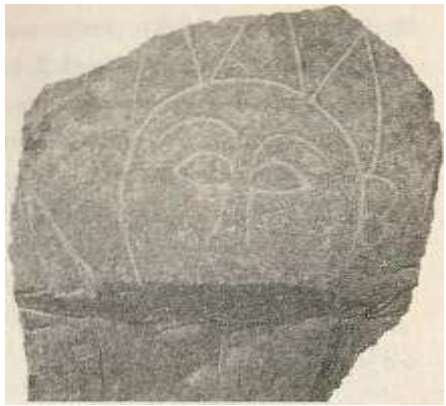
[73] Y. Vasilyev, a.g.e., s. 17.

[74] Kaşgarlı Mahmud, bu tasın adını yat olarak anmaktadır. Daha doğrusu yat sözcüğlınün anlamını, taşlarla yağmur ve nlzgı1r getirmek için yapılan kamlık (şamanhk) olarak açıklamakcadır. Bir başka yerde de "Bir turlu kamlıkur (kahinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşıyla) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yagdınlır; rüzgar estirilir. Bu Türkler ar:ısmda tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gozümle gôrdüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi: bu suretle kar yagdınldı ve ulu Tann'nın izniyle yangın. söndürüldü," demekte - dir. Bu sözcük Kaşgarlı Mahmud'un eserinin muhtelif yerlerinde geçmektedir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü uıgaı-lı*-Tarh *Tı:rcünıcsı,* çev. Besim Aralay, c. l, s. 3. 307-308.

anılan bir taşın[75] gerektiğinde yağmur, kar yağdırmak ve ruzgar estirmek için kullanıldığına ilişkin rivayetlerin sözünü elliğimiz bu konuyla ve kutsal dağ temaSlyla ilgisinin olması gerekir. Yağmur taşı konusunda onaçag lslam kaynaklan da dahil olmak üzere birçok eski metinde çok sayıda efsane ya da mitolojik iz taşıyan hikayeler anlatılır.

Onaçag lslam coğrafyacılanndan, Gerdlzt'nin *Zeynü'l*-Ahbar, YakOt el-Hamavt'nin Mu*'cemü'l-Bü!ddn,* Ebü Zeyd el-Be\ht'nin el-Bed' ve'Tdrih, EbO Reyhan e1-Btrünl'nin el-Asani1"Biikiye an *el-Kurünü'l*-Ffdliye, yine B"ınınl'nin el-*Ce*mahir fi *Ma'rifetü'l* Cehavir adlı eserlerinde ve yazan bilinmeyen H. 520 tarihli *Mü.cmelü.'t*-Tevdrih adlı yazmada yada taşından bahsedilmektedir.

Anlatı1anlann bir kısmı milolojik bir kısmı da millerden etkilenmiş rivayeLler şeklindedir. Aşağıda da değinileceği gibi, bazı anlatımlarda bu konudaki rivayetler lslamileştirilıniştir ; örneğin Gerdtzfnin eserinde yada taşının kökeni Nuh peygamberin duasına bağlanır;

Resim 3. T üzerine yapılmış Umay tasviri. Taraz (eski Cambul) Kastayev Devlet Sanallan Muzesi (Fmoğraf: Yaşar Çoruhlu 1998).

Resim 4 NazarlLk olarak kullamlan, keçeden yapılmış Umay tasviri.

> Nuh peygamber Allah'a dua edip Yafes'e bir isim (dua) öğretme.sini, bu duayı okuyunca yağmur yagmasmı niyaz etti. Allah onun duasım kabul etti. Yafes'e bir isım (dua) öğretti. Yafes bu ismi

[75] Yada, yad, jata, sata/cara (Yakutlarda), cıda (Alıay'da) cama, say, çay/cay (Kıpçak grubu), jaytaş/zaJtas (Kırgızlarda). Aynca yede, yeda, kaş vb.bu LaŞa venlen isımlerdir. Bkz. A inan, Tarihte ve *Bugüu Şaıtaıili:m,* s. 160; M. Seyıdov, *Gaıu-Şaıuaıı* ve *Orım Gayrıag!aıma* Umumi *Balıış.* 116,130,132; H. Tanyu, *Türklerde Taşla llgılı /ıcınçlar,* s. 45-49.

rinin hükümdarının oğlu Belk1k'e, Türklerin yağmur ya da kar yağdırdıklarınm doğru olup olmadığını sorduğunu anlatıyor. O da cevaben bunu Türklerin yapmadığını, ama gerçekten (bir taşla) yağmur yagdınldtğını belirtiyor ve atalarına dair çok ilginç bir hikaye anlatıyor:

> Atalanmdan biri babasına karşL çıkmıştı. Hükümdardan ayrılıp hizmeckarlanndan, mevalisinden ve diğer kendine bağlt haydutluguseven kişilerden bir maiyyet edinmişti. Yağma yaparak, ônüne çıkan hayvanlan avlıyarak doğuya doğru yöneldi. Nihayet, yerli:lerin daha doğuda çıkış noktası bulunmadığını söyledikleri bir yere vardı. Yerliler "güneş bu dağın ardından yere çok yakın olarak doğar. Orada üzerine düştüğü şeyleri yakar," dediler. Hükümdar "orada yaşayan insanlar ve hayvanlar yok mu?" dedi. Onlar "Evet var," dediler. "Öyleyse nasıl oturabiliyorlar?" dedi. Onlar "Oradaki insanlar dağlar altında dehlizler ve mağaralar edinmişlerdir. Güneş doğunca oralara çekilirler. Güneş gidinceye kadar kalırlar. Sonra çıkarlar. Hayvanlara gelince, onlar dağdan ağızlanna taşlar alırlar. Her hayvan ağzına bir taş alarak başını havaya kaldırır. Bu taşla gölgelenir. Bu sırada bir bulut meydana gelir, onlarla güneş arasına girer, onlan gölgelendirir. Atam oraya vannca, meseleyi kendisine anlatılan şekilde buldu. Hayvanlann üzerine atılarak taşı tamdı ve bu taştan yanına aldı. Adanılan bu taşlardan taşıyabildikleri kadar ülkelerine götürdüler. Bu taş zamanımızda onlann elindedir, Yağmur yağdırmak isterlerse, bu taşı azıcık sallarlar, gökte bulut meydana gelir ve yağmur yağar. Kar ya da dolu yağdırmak isterlerse biraz daha fazla sallarlar, kar ya da dolu yağar. Mesele bundan ibarettir. Bu husus onlann bulduğu bir çare değildir. Allah'm kudretiyle meydana gelen bir olaydır.1a

Bu hikayede, aslında tamamıyla eski Türklerdeki dağ kültü ifade edilmektedir. Güneşin dağın ardından yere çok yakın dogması ve üzerine düştüğü şeyleri yakması, bu dağın çok yüksek ve güneşe yakın olarak tasavvur edildiğini gösterir; belki de tann olarak görülen türden bir dağdı. Daha eski Türk ve Çin mitolojilerindeki 'yağmur yağdıran gök ejderi' teması burada 'yağmur yağdıran taş' temasına dönüşmüştür. Böylece burada gökle yer arasına yerleşmiş kutsçıl dağ (eksen) casavvuruna işaretle, kozmik sistem de vurgulanmış oluyor. Ayrıca yukarıdaki metinde yer alan bazı ifadeler mağara kültüyle ilgili olarak da yorumlanabilir. Ancak yukarıdaki alıntının son cümlesinde görüldüğü gibi mitsel bir bilgi Islamileştirilmiştir.

Yakut Mervezi'den yaptığı alıntıların devamında, Samanoğulları hükümdarı Is-

---

[78] R. Şeşen (haz.), a.g.e., s. 136-137. Bu efsaneden kısa bir biçimde bahseden A. lnan, bu bilginin Islaın tarihçilerinden lbnü'l-Fakih'in eseıinde bulunduğunu belirtiyor. A. lnan, *Tarihte ve Bugün Şanıa11izm,* s. 161.

bir taş üzerine y,ızdı. lhti'yaten unuu1taması için bu taşı boynuna astı. Bu isimle yağrtı.ur yağmasını istediği zaman yağmur gelirdi. Bu taşı suya vumrsa bu su hastaya şifa verirdi. Bu taşa onun oğullan mirasçı oldular. Oğuz, Halluh (Karluk?), Hazar ve benzerleri gibi, onun nesli çoğaldı. Sonra, bu taş sebebiyle nesli arasında anlaşmazlık çıktı. Bu taş 0ğuzlann elindeydi. Yafes'in oğullan "Bir gün toplanıp kura çekelim, taş kime çıkarsa ona verelim," dediler. Bunun üzerine Oğuzlar aynı şekilde başka bir taş yaptılar. Bu ismi (duayı) onun üzerine de yazdılar. Oğuzların büyüğü bu sahte taşı boynuna asu. Kararlaştınlan gün gelince, kura çektiler. Taş Halluhlann hissesine düştü. Oğuzlar yaptıklan sahte taşı Halluhlara verdi. Esas raş yanlarında kaldı. Türklerin taşla yağmur istemeleri bu sebeptendir.[76]

Görüldüğü gibi lslami dönem mitlerine göre, muhtemelen Allah'ın sözünün yazılı olduğu bir taştan ibaret sayılan yada taşı, Allah'ın Türklere Nuh ve Yafes aracılığıyla armağanıdır. O Türklere özgü bir ayrıcalıktır. Bu ifadelerde yada taşının kökeninin lslamileştirildiğini gönnekteyiz. Oysa bunun yukanda Kazvmi'nin eserinden verdiğimiz dağ ve yağmur taşı arasındaki ilişkiden de anlaşıldığı gibi, bu taş dar anlamda dağ kültü, geniş anlamda yer kültüyle ilgilidir.

Mücmelü't-Tevarih isimli kitapta konuyla ilgili anlatılanlar daha önce ele aldığımız parçayla kısmen örtüşmektedir. Yalnız burada Nuh'un taşı verdiği Yafes, Ceyhun Nehri'nde öldükten sonra taşı Guz alır ve bunun üzerine kardeşler arasında tartışma çıkar. Sonunda kura çekmeye karar verilir. Guz taşın bir benzerini yaparak, daha sonra kurada kazanan Türk'e verir. Kuradan 120 yıl sonra yağmur yağdırmak gerekince, Guz'un hile yaptığı anlaşılır; çünkü hiç yağmur yağmaz. Türk o dönemde taşa sahip olan Guz'a me1<tup yazarak yapılan hileden şikayetçi olur, ötekiyse Türk'ün ve taifesinin Allah'ı incittiği için dualannın kabul olmadığını ve yalan söylediği cevabını verir. Ancak daha sonra Guz'un yağınura ihtiyacı olunca, gerçek taşı çıkarır ve yapılan dua sonucunda Allah onlara yağmur veıir. Bu durumda hile iyice ortaya çıkar ve Türk ile Guz arasında çıkan savaşta, o dönemdeki Guz olan Beygü ölür.[77]

En ilgi çekici mitlerden biriyse Yakut tarafından anlatılır. Yakut, Ebü'l-Abbas el-Mervezi'nin, tanıştığı Davud b. Mansur isimli eski Horasan valisinin, Oğuz Türkle-

---

[76] R. Şeşen (haz.), Islam *Cografyacılanna Gôre Türkler* ve *Tarh ülkeleri,* s. 72. M. Seyidov, bu efsanenin ilk bölümünü aktanyor ve bunun Kazv1ni tarafından rivayet edildiğini söylüyor. Bkz. M. Seyidov, Cam-*Şaman* ve onun. *Gayıaglanıa* Umumi *Bahış,* s. 121.

[77] Metnin çevirisi için bkz. R. Şeşen (haz.), Jslam *Cogra.JYacılanna Göre Türkler* ve *Türh Ü*lkeleri, s. 33; M. Seyidov, Gam-*Şaman* ve Onun Gaynaglanna Umumi *Bahış,* s. 122.

mail'den bizzat işittiğini anlattığı bir başka hikayede, Türklerin büyü yoluyla yağmur y;:ıgdırd ıkları ve bunu savaş esnasında düşnıanlannı yenmek için yapuklan anlatılır. Buradaki yağmur bereket anlamındaki yağmur değil, felaket getiren, orduları telef eden bir yağmurdur. 449 yılında Kuzey Hunlannın idaresinde yaşayan Yüeban kabilesinin kahinleri Cücenlerin saldırılarına karşı koyabilmek için çok şiddetli yağmur yağdırıp, fıruna çıkarmışlardı.[79]

Btrünt, Türklerden birine yağmur yağdırması için bir deneme yaptırır, ancak girişim başarısızlıkla sonuçlanır. Sonuçta bir bilim adamı kişiliğine sahip olan bu onaçag Türk yazan, bu rivayetlere geniş halk kitlesi yanında okumuş kimselerin de inanmasına şaşırdığını belinir ve yapnrdığı denemede olduğu gibi taş bir işe yaramadığı zaman insanlann bu taşın Türklerin ulkesinde etkili olduğunu ileri sürdüklerini söyler.[80]

Yada hakkındaki en eski bilgiler Vll. yüzyılda yaşayan kimliği bilinmeyen bir Suriyeli rahibin kroniğinde yer almıştır. Bu taş ya da yağmur yagdırmayla ilgili inanışların, Türklerde ve Moğollarda Vl.-Vll. yüzyıllarda ortaya çıknğı belirtilmektedir. Gumilev'e göre, yada taşıyla yagmur yagdıran yadacılar şaman değildir ve

> yada XX.yüzyıla kadar sığır, at veya domuz kamından, ciğer veyahut başka bölgelerinden alınan çeşıi.li şekillerdeki kuçılk ıaşlann uzerine dualar okumak sureriyle yağmur yağdırmak için uygulanagelen bir büyucoluk şeklidir.[81]

Göktürklerde yada taşı kullanımından bahseden bir efsaneye göre, V. yüzyılın ilk yarısının sonlannda Göktürklerin atalan So kabilesinden aynlmı.ş olarak Güney Altayda yaşıyorlardı. Bunlar önceleri yeLmiş kardeştir. Bu kardeşlerden ilki kurttan doğmuş olan Nişidu'dur (A. lnan'da lçjini-nişibu). Nişidu, istediği zaman rüzgar estirip yağmur yağdırabilir.[82]

Yada taşının çeşitli önemli taşlarla ilişkisi olduğu da ileri sürülmüştür; örneğin Azerbaycan'da yağış, çak ve çakmaktaşıyla baglanuh görülmüştür. Birbiriyle bagdaşnnlan bu taşlar ateş çıkarmak dolay!Slyla şimşek çaktırmak için kullanılırdı.

Öte yanda n bazı araştınnalarda yada taşı yeşim taşı olarak da anlaşılmıştır. Asya mitolojilerinde özellikle de Çin mitolojisinde önemli bir yer tutan bu taşın yada ile

---

79 A. Lnan. Tarihle ve Bıugü.n *Şaııanitm,* s. 161; L. N. Gumilev, a.g.e..s. 126.

80 R. Şeşen (haz.), a.g.e., s. *199.*

81 L N. Gumilev, a.g.e., s. 127.

82 A. Lnan, *Tarthıe* ve *Buguıı Şanıanivn.* s. 160; M. Seyidov, *Ganı-Şamım* ve Omıı Gaynaglanna *Umuuıi Bahış,* s. 119-120.

ilişkilendirilmesı normal görünüyor Nnekim yukarıda belirmğimiz Çinli }'azarın eserinde yada taşının daha çok gök rengı, san, ak ve ycşıl renklerinde olduğu ifade ediliyor. Bilindiği gibi yeşim taşı da bu renklerde olabıliyordu. Ancak yada taşı tarih boyunca başka çeşnli taşlar ve nesnelerle de ilişkilendirilmişlir. Böylece bu taşın başka nesnelerle bağdaştırılması onun başka mitlerle bağlantılı olmasına da sebep olmuştur. Yadımın hayvan kamından çıkanları bir taş olduguna ılışkın bır rıvayetlen, yani onun bir canlı içinden çıkartıldığı duşüncesinden dolayı bazı yerlerde bu t-ış canlı sayılmıştır·

> Yakull:ır yada t ın:ı sat:ı derler Bu ıaş, Yakutlara gôre m ınck. a;,. kun gıbı hayvanlann içınde bulunur. En kuvvetli sar:ı ıaşı kurdun kamından çıkanlan laşur Sata taşıyl:ı şamanlar yağmur, yazın kar yağdırabilirler; müthış fırcına esıirirler. Saıa ıaşı canlı bır cisimdir. insan kafasına benzer. Yıizu. gözll, kulağı, ağzı çok açık gönılir; Kadın ya da bir yabancının eh ya da gôzu dokunursa Olür, kuvveunı kaybeder Canlı sata ele alınıp yukan kaldınlırsa derhal soğuk ruzgar eser, yağmur verahut kar yağar. Elınde bu taşı bulunan adam uzak yola çıkarsa aunın yelesi ve kuyruğunun altına bunu bağlarsa at terlemez; daima esen scrın ruzgar altında rahat rah;,ıı seyahat eder. Şam;.ınlardan bınne satayı kartal vemı tir [93]

Bu alıntıda başka mıtlerle ılışkili olan iki husus ön plana çıkmaktadır: Bunlardan ilki şamanlardan birine bu taşın bir kartal tarafından verilmesidir kı, sözu edılen kanal muhtemelen şamanın kartal anasıdır ya da belki de gök ıanrısının temsilcisidir. ikincisi salanın canlı ve insan başı şeklinde tasavvur edilmesi ve bir kadın ya da yabananın dokunması ya da bakması (nazar?) sonucunda ölmesı morifidir. Bu bıze özellikle onaçağlardan itibaren yaygınlaşan Vak Vak Ağacı temasını hatırlatıyor. Bu ağaç da ınsan ya da hayvan başları bulunuyor ve bunlar olgunlaştıklannda daldan düşüyor ve ölüyorlardı (bkz. s. 1 l1).

Ateş

Turk-Mogol topluluklarının inançlarında çok kutsal sayılan ateşte de bır ruh olduğuna inanılmaktaydı. Ateşin temizleyici, kötü ruhlardan ve hastalıklardan koruyucu bır unsur olduğu kabul edildiği için ona kurban sunuldugu ve saçı yapıldıgı bılinmektedır. Altay Türklerının ve Moğolların dualarındaki tasvirlerde ateş ruhunun otuz ayaklı dişi bir ruh oldugu ifade edılir.

Altay l ı şamanist Türkler arasında anlmtlan bir efsaneye göre, önceleri toplayıcı-

[83] A inan, Tarihte ve Buguıı Şamanı::rıı. s. 162

şe taptıklannı yazar. Aynca *Hudüdü'l-Alenı'de* de Kırgızların ateşe taptığı ve ölülerini yaktıkları belirtilmekLedir.[89] Buradan da anlaşümakLadır ki, gelişmiş olan Turk toplulukları aLeşe Lapmaktan çok saygı duymakla, daha az gelişmiş Turk topluklanysa ateşe tapmakta ya da ateşe karşı olan davranışları bunları izleyen gezginler ya da araştırmacılar tarafından 'tapma' olarak yorumlanmaktadır.

Bu konu aynı zamanda ocak ki.ılLleriyle ilgili olmalıdır. Ocak küllü de genellikle atalar kültü içerisinde değerlendirilir. Hun Türklerinden itibaren bu kültlerin geçerli olduğu çeşitli araştırmalar sayesinde anlaşılmaktadır , örneğin Etil (idil) boyu Türklerinde od ve ocak ruhu vardır. Buna tapınılır ve atalar kühüyle ilgili olarak 'od anası' ve 'od atası'ndan söz edilir. Bazı Yakutlar Hacan Temieriye'yi ateşin ruhu olarak kabul ederler. içinde Türklerin de yer aldığı şamanist Sibirya topluluklarıın çoğunda ateş ruhu ocağın alevlerinde eğik bir vaziyette oturan ihtiyar bir kadın şeklinde tasavvur edilir. Goldlarda gelin yeni evinde önce ateş anaya (ya da ateş nine) takdim edilerek ateşten iyi bir hayat ve çok çocuk dilenir. Ateşe su ya da çöp dökülmemesi, ateşin aniden kanştınlmaması, av hayvanlarının tüy lUtamlannın ateşe düşürülmemesi onun rahatsız olmaması için öngörülen yasaklardandır. Ateş (ocak) yuvanın ve oradaki hayatın sürekliliğinin simgesidir. Birçok yerde ateş erildir. Od-tegin, yani ocağın prensi unvanı Türklerde küçUk oğullar için kullanılırdı. Çingiz Han devletinde bu unvan, otçigin ya da *oçigin* olmuştur. Baba ocağının, yani eski ateşin sahibi küçük oğul idi. Çeşidi yerlerde ateşin dişi bir tanrı olduğu da belirtilir. Değişik Türk topluluklarında bereket için dua edilip, ilk ürünler ona sunulur..

Ayrıca benzer işlevlerinden dolayı (yayılması, coşması ya da azalması, kötü ruhları uzakta tutabilmesi vb.) Türkler ve komşularında ateş, şamanın alter ego'su olarak kabul edilir. Roux, bu nedenle eline alevleri alabilen ya da ateş üzerinde yürüyebilen Müslüman evliyalann da şaman gibi ateşin efendisi olduğunu söyler. Ateşin yok edici özelliğinden dolayı, yeryüzüne ait varlığı silinmek istenen ölulerin cesetleri ve eşyaları ateşte yakılır. Bu arada Ttirkiyede yaptığı çağdaş inanışlarla ilgili tespitlerinden bahsederek , Türkiye'de hastaların ocak üzerinden atlatılarak ya da iki ateş arasından geçirilerek iyileştirilebileceklerine inanıldığını, Anadolu'da Sibirya'da olduğu gibi, oturulan odanın , kötü ruhları kovmak için yanmakta olan ardıç ağacı dallarıyla tütsülendiğini belirtir.[90]

89 R. Şeşen (haz.), a.g.e., s. 64, 91. 117, 146.

90 J. P. Roux, "Ateş Turklerde ve Moğollarda Ateş Kültu," çev. Gönül Yılmaz, Anıılı Oimya ve Gelcnelısel Toplumlarda Dinler *ve Mıclojilcr Sôzlügü,* yön. Yves Bonnefoy. s. 84, 85. Aynca

tıkla beslenen ilk insanlann aceşe ihtiyaçlan yokmuş; ancak tann onlara et yemelerini buyurunca ateşe ihtiyaç duyulmuş. Tanrı Ülgen biri ak biii kara taşla gelerek ateşin nasıl yakıhıcağını insanlara öğretmiş. Efsaneye göre o, bir taşın üzerine koyduğu ezilmiş kuru otlara öteki taşla vurarak yanmasını saglamış.[64] Yakut Türklerinin efsanelerine göre ise ateş, göklerin üçüncü katında oturan Ulu-toyon tarafından, 'ateş kargası' yoluyla insanlara gönderilmişti.[85]

Çeşitli kaynaklarda belirtildiğine göre, bazı Türk toplulukları ateşe tapıyorlardı; örneğin ünlü Çinli rahip Hüan-dzang Vll. yüzyılda aralannda seyahat ettiği Göktürklerin ateşe tapuğını ve bu nedenle ağaçtan oturma yerleri olmadığım söylemektedir. Ona göre ağaç ateş unsurudur ve ateşe olan saygılanndan Göktürkler ağaç üzerine otunnazlar.[80] Oysa Orta Asya'da ateşin kutsal sayılmasını Zerdüştlükle ilgili gören F. Ratsel'e karşı Gumilev, Göktürklerin ateşi kutsal saymasıyla Zerdüştlükteki ateş kültu arasında yalnızca dış görünüş itibariyle benzerlik oldu,15unu belirtir. Ona göre lran'da ateşe tapılırken, Göktürklerde ateşle kötü ruhlar kovulmakta, yani ateş büyü unsuru olarak kullanılmaktadır.[87]

Nitekim Göktürklerin ateşi kutsal ve kötü ruhlardan temizleyici olarak kabul ettiklerini., 568'de Bizans elçisi Zemarkhos (Zemarh) ve beraberindekilerin ateşle temizlenmek zorunda bırakılmaları açıkça göstemıektedir.[88] Bu işlemin bazı yerlerde günümüz Nevruz kutlamalarında ateş üzerinden atlamak suretiyle gerçekleştirildiği dikkati çekmektedir. Böylece genel olarak ateşin Türklerce kutsal sayılmasının lran'daki ateşe taparlık ile bir ilgisinin olduğu zannedilınemektedir. Ancak bununla birlikte yukandaki ömege benzer şekilde, Göktürkler dışındaki bazı Türk topluluklanrıın ateşe tapuklanna dair rivayetler, ortaçağ 1slam kaynaklannda da verilmektedir; örneğin Kazvint, bazı Türklerin yıldızlara bazılanmnsa ateşe taptığını: ldrisi, Ezgişlerin ateşe ve diğer aydınlıklara taptığını; Avfi, Kırgızların ölülerini yakıp ate-

---

si Aynca bkz. M. Uraz, *Türh Miıolojisi,* 1992, s. 165-166.

[85] B. ôgel, *Türh Mitolo;ısi.* c. il,s. 501-502; Ulu-Toyon'un özellikleri ve ateşi vermesi hakkında aynca bkz. M. Eliade, *Şamaıuıtm,* çev. ismet Birkan, s. 220; ateş üzerine genel bılgıler için bkz. U. Harva l-lolmberg, a.g.e., s. 449-458.

[116] L. Ligeti, Bilimeyeıı iç Asya, çev. S. Karaıuy, s. 88.

[87] L. N. Gumilev, a.g.e., s. l28. Eski lran'da ateş tapınakları vardı. Buralar insanın ruhundaki ilahi ışığın ve ilahların yeri olan kutsal merkezlerdi. Ateş eski lran'da aynı zamanda gökte ve agaçıa bulunan ilahi ateş Atar tarafından temsil edilen guneşe ait gı.ıçüü. Ateş aynı zamanda hukuk ve düzenle ilişkiliydi. Zerdüşılukte insan ve bogalann tohumlan su değil ateş kökenlidir. Bkz. J. C. Cooper, Aıı *Illusıratı:d Eıicyclopaedia* of Traditional *Synıbols,* s. 68.

[88] L. N. Gumilev, a.g.e., s. 128; aynı konuda bkz. L. Ligeri, a.g.c., s. 64.

Ateşle ilgili değişik mitsel uygulamalar da vardtr. Mesudi'nin *Acd'iba'l-dünya* isimli eserinde ateşle fal bakma töreni anlatılır:

> Türkler sihir, şiddel ve kin sahibi insanlardır. f-lükü.mdarlannın senede muayyen bir günü vardır. Bugün hüküm dar adına büyük bir aLeş yakılır. Hükümdar yüksek bir yerden aLeşe doğru eğilmiş bakarken kahinler ateşe karşı bir şeyler söylerler. Bunun üzerine meşten yukan doğru bır çehre yükselir. Eğer bu çehre mavi (yeşil anlamına da gelebilir) ise yağmura ve bolluğa. beyaz ise kuraklığa, kınnızı ise kan dökülmesine, sa.o ise hastalıklara ve vebaya, siyah ise hükümdann ölumüne ya da uzak yolculuğa delalet eder. Son renk olursa hükümdar yola ya da gazaya çıkmaya acele eder.[91]

Ev Ruhlan

Ateş ruhu dışında bazı Türk ıopluluklan, örneğin Volga Türkleri *öy üyesi,* yani ev sahibi olarak anılan bir ruha inanırlar. Bu ruh evi korur, ailenin mutluluk ve refahını saglamaya çalışır, ancak memnun olmadığı zamanlarda hastalık getirebilir. Bu nedenle ev ruhuna yılda bir kez kurban kesilir ya da bulamaç sunulur. Benzer şekilde Yakuliar da ev ruhuna inanırlar.[92] Ev ruhu ya da ev iyesiyle ilgili inanışlar Türkiye Türklerinde de karşımıza çıkmaktadır.[9]>

Yeraltına (Aşağı Dünya) Mensup tlahlar/Ruhlar

Erlik

Yeraltma mensup kötü ilah ya da ruhlar zümresinin başında Şeytan'a karşılık olarak ele ahnabilecek Erlik bulunmaktadır. Erlik sözcüğü bazı araştırmacılara göre, kudretli anlamına gelen erl?!ig sözcüğünün değişmiş şeklidLr ve Altaylılara göre güçlü kuvvetli dernektir. Budist mirolojideki ölüm mabudu olan (ve bir boğaya binen) Erklig Yama'nın etkisiyle bu ad1 almış olmalıdır; yoksa Ögel'in savundugu gibi onun Iran mitolojisindeki Ehrimen'le ilgisi yoktur.

Erlik'in ortaya çıkışı geç dönemlerde Venüs'le ilişkilendirilıniştir. Güçlü, yiğit (erklik ve erlik) bir kişi olan savaşçı (Venüs), tan aganrken görünen yıldızlan öldü-

---

aynı konularda bkz. J. Pau\ Roux, *Turlılerlı ve Mogollarm* Eshi Dini, s. 178-J 80; B. ôgel, Tı:ırh *Mitulojısi,* c. il,s. 498. 504.

91 R. Şeşen (haz.), a.g.e., s. 57

92 S. Buluç, *Şaıuaıu:m.* TüA, sayı 3, 1942, s. 125.

93 Y. Kal:ıfat. *Doğv.Aıadolu'da* Eslı *Tırh Inmıçlannm Ti.lert.* s. 48; Rıfat Anız. *Narpı.ı'ta* Es/ti *Tiirh Jıuaıçlan* ve *Il* a/h *Helıınlıgı,* s. 61-63.

rür. Erlık Han Yama'nın Şamanizmdekı karşHı olarak bu savaşçıyla özdeşleşLirilmıştir Onun olum cannsı olması da belki bu daha eski tasavvurl:ıra dayanmaktadır (Çizım 2)

Erlık'in başında yer aldığı kölu ruhlar zumresı ınsanlara her turlu kötülüğü, hastalığı ve ölümü getirirler. Bunlar daha ziyade korkunç şekilli yanı.tıklar ya da cinlerden meydana gelir. Bu köıuli.lk ilahı, yine tanrı Ülgen tarafından yaratılmış olup, cehennemin üzerindeki bir yerde, Radloff'a göre aşağı dünyanın beşınci ya da dokuzuncu kaunda oturur. Burada demır çaulı bir sarayı, gümuşten bir tahtı vardır. Bir göruşe göre Erlik, her bırının bır tanrısı bulunan dokuz tabakadan meydana gelen yeraltında kara bir güneş yaratmış ve bu ışıkla burayı aydınlatmıştır. Radloffa göreyse Erlik'in oturduğu tabakadan daha aşağıda günahk:'!rlann sürüldüğü yer olan cehennem bulunmaktadır.

Erlık her türlü hastalıklar göndererek insanlardan kurbanlar ister. Bu kurbanlar verilmedıgi takdirde, öldürdüğu insanların canlarını yakalayarak yeraltı dunyasına gotürür ve kendisine köle yapar Altaylılar özellikle hastalığın hüküm surdugü zamanlarda Erlık'ten çok korkar ve onu kurbanlarla aldatmaya çalışır.

Şaman dualarında bir canavar olarak tasvir edilen Erlik, sağlam vücutlu bir ihtiyar olarak düşünülmüştür. Gözleri ve kaşları kara, çatal sakallı, yaban domuzuna benzeyen azı dişli, kara ve kıvırcık saçlı, kara renkli bir ata ya da Okuze binen, yılan kamçılı, kana benzer parlak yuzlu bu kötuluk ilahı ıkonografik özelhkleriyle sanat tarihimızde zaman zaman karşımıza çıkar. Bazı yerlerde onun demırden kılıcı ve kalkanı oldugu da anlatılır.

Erlik'in 7 ya da 9 oglu ve 2 ya da 9 kızı vardır Onun dokuz oglu olarak Karaş, Mamr, Şıngay, Kömür Kan, Badış Bıy, Yabaş, Temir Kan, Uçar Kan, Kerey Kan'ın

Ozım 2. Yama w.svırlcnnden etkilenmiş ôlumun efendısı Erlık l lan'ı gosteren. XlX yuzyıla aıl bir mask. Çok rcnklı kartonpiyer. Yapımında yaldız, at klh ve ıpek de kullanılmışıır. Choijin-Lama Tapınağı Müzesi Moğolistan. K. Tsur:ıı:ı'ıuın fotoğrafından çizım. (P. Berger vr: T 13artholomew, Mongolia The *l..eguy* of Clırnggis l<Jıaıı, London & San Francısco (ba. ım yeri Hong Kong, 1995. s 168. Re,.,, 4-0).

(bir keçiye benzeyen ve erkekleri bogmak ıçın uzeıine atlayan kcdı buyuklügunde bır ya ratık) denilen bir takım kötu ruh ya da yaraıklarsa geç dönemlerde turetılmış olmalıdır.

Kara-Kura'ya benzer bir yarnuk I-larput'ta karşımıza çıkan ve 1::.rlik'in taifesinden olan Kormösl erle[95] ilişkısı olabilecegı ıleri surulen Kamos'mr. Bunun da birtakım hascalıklar ,eren faaliyetleri yanında, ınsanı bogarnk oldürdüğüne inanılır. Uykuyla uyanıklık arasında olan kışi o geldiği zaman gcldığını hissetmekle birlıkte kurtulmak içın herhangi bir harekcue bulunama Bazen ırı yan bir insanken bazen de ıkı kanş boyundadır. Zaman zaman da kara bir kediye benzer. Doğu Karadeniz'de, llarput'ta Kamos'a ya da Kara-kura'ya atfedilen, insanın üzerine çullanıp onu nefessiz bırakma {veya boğma) özelliğine sahip kötu varlık daha çok Kara Koncolos olarak bilinır.

Resim 6. Kel ile *ve* Dimıc'dcn aslana hi nen ve yılanı kamçı olarak ku llanan (Erlık ımgesinin etkisini taşıyan) bır cın LaSVIn . Edgar Blochet, us *Enluminurcs* des Maıusc*npts* Onmtaux-Turcs, Aral>t:s, Pcrsans-*dı:* la *Bıblioıheque* Nationalt, Pans 1926).

Türk-lslam kültüri.ınd e cınler-şeyıanlar, kötü yaraukl ar tem elde eski Türk, Hint , lran mitolojileri ve inanışlarıyla bunların bir karmasından oluşur Ozellıkle Turklere ait ortaçağ ve daha geç dönemlerın yazma kitaplarında bu turden varlıkları çok görürüz. Bununla birlıktc genel lslam devri mitolojisinin oluşıurdugu bır dinsel kökenli anlayış da bunlara eklenmişlir. Bu son grup, lslam döneminde bu varlıklarla ilgili inanışlara, Musevilik ve Hırısıiyanlıktaki benzeri inanışların karışmasından meydana gelmişlir. Bun lara ilişkın örnekler de genel lslam yazarlarının kitaplarında görülür. Yalnız bu grupla ılgili m inyatürlerin üslubu Hırıstiyan ya da Musevi geleneklerinden çok Asya sanal ge-

---

9S Bahaeddin ôgel, Kôrmôs'ü yaradılış destıınına dıyanarak Erlik'le bir tutmaktadır ve Şeytan olarak nicelemekıedır . Bu sôz (Kôrumcs şeklı de vardır) ona göre ytan'ın kôr olduğunu da ıfade etmektedır Hakıkaıen gunumuz Turkıye'sinde de bazı yörelerde "Hay kM -Seytan sana lanet olsun." şeklınde ıfadelcr kullanılmaktadır. Bkz. B. ôgt>I, *Türıı Mıuolopsı,* c. **1** . s. 429-430.

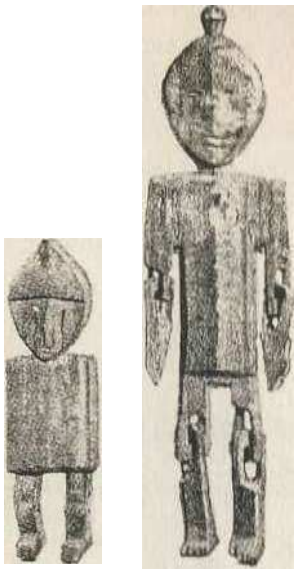

Resim 5. Siyah Kalem'e aLfedilen bır cın ı.asviri. Topkapı Sarayı Müzesı Kütuphanesi R 2153 (M. Ş. lpşiroğlu, Siyah Ka1em Wind of The *Sıeppe,* İstanbul 1985, Res. 40).

adlan belirtilir. Onun kızlannın fazla bir işlevi olmamakla birlikte, şaman ülgene kmban sunmak üzere göge çıkarken, bu kızlar şamanı yataklanna çağırarak onu yolundan alıkoymaya çalışırlar. Saman görevini unutup bunların cilvelerine aldanırsa başka ruhlar tarafından cezalandırılır ve kurbanın tann tarafından kabul edilmesi işi tehlikeye düşer. Bu kLZlardan yalnızca ikisinin ismi bilinir: sekiz gözlü Kiştey Ana ve Erke Solron. Bu şekliyle Erlik, Türk sanatındaki cin tasvirleriyle ilgilidir; özellikle Uygur duvar resimlerinde rastladığımız bu tasvirler Topkapt Sarayı Kütüphanesi'nde yer alan Muhammed Siyah Kalem'e atfedilen minyatürlerde de görülür (Resım 5, 6).

Türk mitolojisinde yer alan Erlik dışındaki şeytan, cin vb. tasavvurlar eski Türk dinsel inanışları, Budizm, Maniheizm gibi dinlerin etkileriyle şekillenmiştir. Kötü ruhlara Altaylarda *kara neme,* Yakullardaysa abasr denir. Bazen bunlara, çoğunlukla da Uygurca da yekler de denilir. Bu sözcük Uygurcada aynı zamanda şeytan sözcügcının de karşılığıdır.* Daha önce Uınay'la ilgili olarak de almaya çalıştığımız Albascı, Al Ruhu, Al Kansı, Al, Al Ana gibi isimlerle anılan ruh, muhtemelen Umay'ın sonradan gelişen ikici ilkelere göre olumsuz anlamda başkalaşmış şekl idir; başka bir deyişle ondan türetilmiş bir ruh ya da ilahtır. Ancak bu durumda kötü ruhlar zümresindendir; çünkü o lohusalara eziyet eder ve lohusa hummasına (albastı) neden olur. Bunun dışında bazen Albastı'yla özdeşleştirilen ancak ayn bir ruh da sayılabilecek Albıs veya Albın da cinler ya da şeytanlar taifesindendir. Kara Koncolos, Roux'un iddiasına göre Yunanca *Kalikaıntzaros* sözünden gelir ve özellikle kış aylannda yakaladığı herkese çeşitli sorular sorup bilemediği takdirde onlan bir tarakla ölduren kötü bir varlıktır. Bütün bu şeytan ya da cin raifesi günümfize kadar ulaşmış eski tasavvurlardan oluşur. Kara I<oncolos, Çarşamba Kansı (çarşambaları insanlara zararı dokunur) ve Kara-Kura

[94] A. !nan, Taı?lıte *veBugaıı Şarıanivıı.* s. 4J.

Resim 1. Gold ve Gilyaklara ait Amur Tözleri (M. And, *Oywı* ve *Bügü Türk Kültüründe Oyım Kavramı,* lstanbul 19H).

!eneklerine bağlıdır. Cinler ve Şeytan uzerine Kuran'da birtakım sure ve ayetlerde yer alan bilgileri ise ayn bir gruba koymalıyız.

Osmanlı dönemine ait *Meıa1ia'l-Saadc* isimli bir yazmadaki ıninyarürde humma hascalığını yapan kötü bir ruh ya da cin tasvir edilmektedir.96 Bu minyatürde ortada bir dişi cin mavi renkli gövdesiyle Cısl yarısı çıplak olarak dizleri üzerinde oturmaktadı r. Sivri azı dişi yanağında n çıkmakta ve alevli soluğu görülmek ted ir. Mavi gözleri alev şeklindedir. Soluk mavinin haslalık ve yas rengi. olduğunu hatırlamak gerek (bkz. s. 181). Bunun i.ki yanında bir isi keçi başh, diğeri boynuzlu insan şeklinde. başlı ve gövdeli iki başka cin daha vardır. Ortadaki humma hastalığı ruhu, ayaklarından kaldırdığı yeni doğmuş bir bebeği tutmaktadır. Bu tasvir bize eski Türklerdeki Umay Ana küln'.inü ve Albastı ruhunu haurlatmaktadır; belki de burada kastedilen lohusa humm asıdır.

Eski Türk Mitolojisinde Tözler (Putlar)

Türk rniwlojisi.nde görülen ve erken de\rirlerden iLibaren ortaya çıkan tözler (ruh), yani icloller esas olarak animizm ve fetişizmle ilgiliclir.[97] Bu tözlerin ortaya çıkışındaysa en önemli etken alalar kültü, yani atalara gösterilen saygıdan dolayı oluşan inançlar bıltunüdür (Resim 7).

Animizm esas olarak ve en basit şekliyle bütün varlıkların, canlı cansız her şeyin bir ruhunun bulunduğuna inanmakur. lnsanlann değişik inançlarına göre farklı özelliklere sahip olan ruhlarla ilgili olan animisı inanç, ruhları ya da atalan lemsil ettiğine inanılan tözler için de geçerlıdır. Animizm Türk mitolojisinde söz konusu olan Yer-Su inançlarının başka bir ifade tarzıdır. Ancak de.relerde, vadilerde, agaç-

---

90 Resim içi ıı bkz M. And, *Mirıyauirler*le *Osnımılı*-l*slamMitologyası,* s. 71, Res. s. 256.

97 F. Bozkurt, XlX. yüzyıl sonlannda Orta Asya Türklerinde görülen felllerin Lotemcilikteki şumıga'ları andırdığını ileri sürmektedir. Bkz. F. Bozkurt, *Tıırhlerin Oııf.* s. 16.

larda, kayalarda ya da hayvanların gövdelerinde yaşad1klan ileri sürulen doğaüstü varlıkların d1şınd a kalan unsurlar da bu kavram içine girebilir. Bedensel varlığı olmayan, hayalet, cin, ruh gibi varlıklann tümünün de içine girdiği animizmin özel bir biçimi olan ataya tapınma ya da saygı gösterme olgusu tözlerin oluşumundaki en önemli etkenlerdendir. Ataya saygı ya da tapınma kavramının aile bütünlüğünü saglayıcı ya da koruyucu sonuçları da vardır.

Çin kaynaklannda Göktürklerin atalarına yedinci ayın yedinci gününde kurban sundukları açıklanmaktadır. Bu kurban, bir erkek ve bir dişi kuman oluşan bir ata· ya tapma şekHndeydi ve atalar mağarası denilen bir mağarada gerçekleşiyordu. Ôte yandan aynı devirde insan-atalara tapma biçiminde ki bu ata küllü, ölülere tapınılan bır tapınağın ya da ölüyü temsil eden yazılı mezar taş1 ya da heykelin yanında da icra ediliyordu. Hunlarda olduğu gibi insan ataların ruhlarına da kurban su uluyordu. Bazı araştırmacılar bu erken devir Turklerinde atalara insan kurban edildiğln· den de söz ederler; ancak bu taruşmalıdır.rıs

Töz kültünün gelişmesiyle kısmen ilgisi olan fetişizm, esas ilibarıyle doğada bulunan (taş, deri, pençe, boynuz vb.) birtakım nesnelerin ya da maddelerin kutsal sayılması (içlerinde büyüsel güç bulunduğuna inanılması), bunların nazardan sakınma, büyü yapma, ugur gelirecegine inanma gibi amaçlarla kullanılması nedeniyledir. Töz denilen pudarın en basit şekilleri de aslında put olarak kullanılmayan fetiş denilen doğ<d maddelerin başka maddeler ya da meydana getirilen şekiller üzerine tuuurulması sonucunda oluşuyordu.[99]

Tözler, atalar kültüyle ilgili olarak çok eski devirlerde (proto-Türk devri) inanılan hayvan-ala ya da hayvan-ana kültlerine de işaret etmektedir. Hayvan-ana/ata konusuyla ilişkili en ilgiriç ve Lamnnış örnek Oğuz Türkleriyle ilgilidir. Nitekim Oğuz boylannın her birine ait bir hayvan-ana/ata kavramına karşılık gelen kuş simgeleri aynı zamanda birer tözdü. Dolayısıyla bu inançlarla ilgili olan ongunlar da, tarihin içinde ne kadar degişik veche alırlarsa alsınlar töz kavramı içine girerler.

Bu tözler, aym zamanda koruyucu ruh tasavvuruyla ilgilidir. Hay\'an-ana/ata kukünün bir yansıması olarak günümüzde de bazı yerlerde yaşayan bu inanca göre,

---

98 J. P. Roux, "Atalar Kültü Türkler ve Moğollar," çev. Gönül Yılmaz, Arıtılı *Dünya* ve Gelenekse/ Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler *Sozlügü,* yön. Yves Bonnefoy, s. 81; ayrıca daha ayrıntılı bilgi için bkz. j. P. Roux, *Eskiçag* ve *Onaçagda* Altay Türlılcrirıde *ôlüm,* ı;ev. Aykut Kazancıgil, s. 193-202.

99 M. Uraz, a.g.e.• 205; S. Veyis ômek, 100 Soruda Ilhcllerde *Dıu, Büyü.Sanat, Efsmıe.* s. 46-47

töz. sayarlar.[100]

Ancak Eüade, Yakutların ye-*hıla* (hayvan ana, Rusçası lja lwl, YakUL söyleyişinde *inye kulıoı)* dediği ruhları koruyucu mh olarak kabul ederken. A. Inan'ın Löz olarak kabul ettiği Emeget'ın tamamıyla farklı bır varlık olduğunu soyleyerek, onun ölmüş bir şaman ın ruhu ya da önemsiz gök ruhlannd a ıı biri olduğunu belin i yor. ıoı

Eski Çin }'lllıklannda Hunbr \'e Goknırklerde tozlenn \'arlığınd:ın bahsedilmektedır Erken Altay mezarlarında bulunan Ye muhtemelen bir bayrak dıreginin Lcpesine dikilmiş geyik heykeli bu hususlardaki örneklerden bıridir. ıo[3]

Öte yandan Çin kaynaklarında anlanldıgına göre MÔ 121 yılında, bır Hun prensını yenen Çinülerin ele geçirdikleri altın put belki de başlangıçta tözlerin Lann suretinde olduğuna işaret ediyordu; çünkü belirtildiğine göre Hun prensi bu alnn heykelin karşısına geçerek Gök Tanrı'ya kurban sunuyordu.

Töz demlen keçeden yapılmış hayvan ve ınsan şcklindekı kuklalara benzer ta5vırler Taştık devrinden önce ve sonra dev:ım etmişti. Ancak Türk bozkır kültürüne uygun olarak hayvan başlı töz.ler de (tös) çok yoğun olarak gorulmektcydi Ozellikle Türklerde yaygın olan kurt ongunu da toz olarak kullanılıyordu. Bilindıgı gibi kurt ongunu Wu-sunlardan Uygurlara kadar pek çok Turk kavminde önemlı bir yer tutuyordu.

Hunlara atfedilen Noın-Ula mezarlarından biri nde ortaya çıkanlan hayvan şeklınde Lorbanın töz konusuyla ılgıh oldugu anlaşılmaktadır. Degiştk renktekı keçelenn dikilmesınden meydana gelen torba, aynı mez::ırd::ı bulun::ın t::ıhtad::ın yapılmış kurt başıyla beraber direğe takıldığında kun ongunuyl::ı ilişkili olarak devletin simgesi bayrak ya da sancak onaya çıkmışur Prmo-Turkler, Hunlar, Gökturkler ve Uygurlarda; hatta başka Turk Lopluluklarıncla da bayraklar bu tip tö:derin gelişmiş şekilleriyle ilgiliydiler. Part bayrağını anlatan (1. yy) Arrianus'un yaptığı açıklama, Noın Ula'dan çıkarılan torba şekLindeki töz, Flavıus için de doğrudur. Bir direge asılı ongunun keçeden yapılmış torba şeklindekı gcvdesi, n:ızgar onu şışirince hareket ediyomlUş gibi (canlıymış gibi) görünüyordu Torbanın içine giren rüzga-

---

ıoo A. inan, "Ongon ve Tos Kelımelen 1 l:ıkkın<l:ı; Mahalda ıc *lncelcıueln.* s. 268-273. I Seyidov, tözlen Hak.aslarda an co:, kara töz v.: çoban ıoz (kotu ımelıklı) olmak u:ere üç gruba ayınr; bkz. M. Seyıclov, a.g.e..s. 51.

ıoı A. inan, "Yakut Şamanızmindeki ljuKıul," ivil. s. 458, dipnot l.

: .: **?ı.l. Ehade, *Samanizm.* çtv lsmcı Bırk.1n. s. 117**

101 E. Esıu, */slauuyttıen Oıiahi Tıirh Kulıur Tanlı* vr lslarna Cıuş, s. 17, lev Xl b.

Resim 8. Diyarbakır Ulu Cami kapısı uzerindeki aslan-boğa mücadelesini gösteren kabanına (G. ôney, ı\nadolu *Selçuklu Mima*nsinde *Süsleme* \'(El *Sanaılan,* Ankara 1978, Res. 25).

herhangi bir kahramanın, dın adamının ya da önemli bir kişinin bir hayvan-eşının olduğu kabul edilir. Bu onun koruyucusudur. Nitekim bu hayvan öldüğünde kahraman da ölmekte ya da herhangi bir nedenle bir ınsan öldugu zaman onun koruyucu ruhu da hayatını yitırmektedir. Yakutlarda, Sagaylarda, Kazak ve Kırgızlarda ve başka Turk boylarında çeşidi efsanelerde bu konuya işaret eden hususlar \'ardır

Bununla ilgili bir Sagay menkıbesinde Topçan adlı bir kam, hır ayini gerçekleşurirken bir gök ve bir kara boğanın bırbirleriyle mücadele ettiklerini görür. Topcan gök boğaya saldım. Yenilen gök boğa kurt biçimine girerek kaçar; dolayısıyla Topcan kendi hayvan eşi olan kara boğaya yardım etmiş olur. Bu menkıbede hem bıçım değiştirme hem koruyucu-ruh teması hem de hayvan oslubunun en önemli sahnelerinden olan hayvan mücadele cas\'irlerıne deginilmektedır (Resim 8). lslamıyeuen sonra hayvan donuna girip birbirleriyle mucadele eden kamlann yenni, dervişler ve şeyhler almıştır. Özellikle Bektaşi menakıbnamelerinclc bu konuyla ilgili i lginç örnekler mevcuttur .

Çeşitli Türk topluluklarında olduğu gibi Yakutlarda da koruyucu ruh dtişuncesi Yardır. 8ıade'ye göre her şamanın saklı tuttuğu hayvan-anası, onun koruyucu nıhudur. Güçlü şamanlarda bu koruyucu ruh kanal, boğa, boz ayı, sığm ya da cay gıbi hayvanlar olabilirken, güçstiz şamanların koruyucu ruhu bir köpektir.

Gunümüz Turk topluluklannda ve komşularında yapılan araşnrmalara göre, *on*gon sözcügünlin daha çok Moğollarda, *tös* {löz) sözcügununse Türklerde yaygın olduğuna dair ipuçları vardır. Bu konuda bir incelemesi bulunan A. inan, Yenisey ,.e Altay Turklerinın tos, *töz* sôzcüğunu kullandıkları, Tuba, Uranhay Turklerinin a}'lll anlama gelmek üzere eren, Yakutların tangara ya da emeget sözcüklerini tercıh etuklerini beliniyor. Aynı araşurmacı tözlerin, soylu ölülerin ve şamanların şerefine yapıldıgını, Altaylarda her oymağın bır buyuk tö::u oldugunu beliniyor Onlar ezelden beri mevcut olan ruhlardır. Tozler aru töz, kara toz olmak uzere ikıye ayrılmışur. Bugunku Alcaylılar ve Yenıseyliler de dağların ve hayvanların ba:ılannı

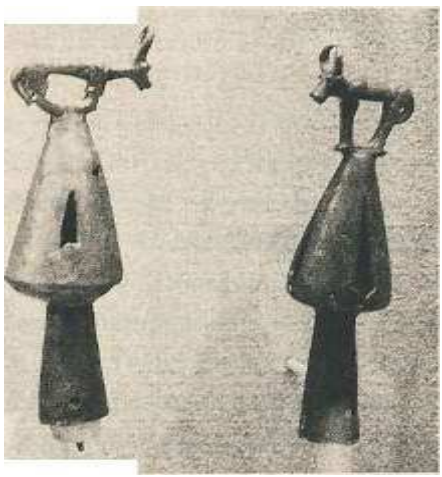
rın çıkardıgı sesler de bu anlama katkıda bulunuyordu. [104]

Göktürkler de deri bir torba içinde sakladıklan keçe idoller yaparlardı. Yine iç yağıyla yağlanan bu tasvirler flynı zamanda sırı]< üzerine tutturuluyordu .[105]

Nom Ula'daki kurt başına göre daha gerçekçi olan Göktürk bayragında keçe kısım bir ejder gövdesini andırır şekilde yapılmış olup kumaş bayrağa geçiş evresine işaret etmektedir. Bu kısmın üzerindeki kurt başı da genellikle madenden yapıhyordu. Kurt başlı töz ya da sancagm en gelişmiş tasvirlerine Doğu Türkistan freskolarında rastlanmaktadır.

En yaygın olanları geyik, kurt, kartal şeklinde olan hayvan biçimli tözler bazen çadırın önünde duran bir direğe takılıyor, bazen ana direğinin ucuna denk gelecek şekilde, çadırın tepesine yerleştiriliyordu (Resim 9). Bunların dışında yapılan kukla gibi tasvirler de çadırın içine atalara saygınm bir ifadesi olarak asılıyor ya da konuyordu (Çizim 3, 4, 5).

Chtchoukin'in bir Sibirya seyahatinde bulduğu iki eski Yakut elyazmasında Yakutlann çadırlarındaki tözlerden bahsedilmektedir. Bunlar tahtadan yapılmış, kayın ağacı kabuklarıyla örtülü ve mercan gözlü tasvirlerdir. Elyazması metinlerde Yakutların ilgili hayvanın etini yemeye başlad ıklarında, söz konusu heykelciklerin yüzünü yağla sıvazladıkları belirtilmektedir. Başka bir kaynak ta bu tözlerin keçe, deri gibi malzemelerden, bazen içi doldurulmuş hayvan derisinden yapıldığı söylenir. Yine mercan gözlü olau bu tasvirlerin tahtadan olanlan boyalı da olabiliyordu.[106]

Resim 9. Olasılıkla tözlerle ilgisi bulunan çadır diregi tepelikleri ya da sancak alemleri. Avar devri buluntusu . Budap te Milli Müze (Focoğraf: Yaşar Çoruhlu, 1989).

Görüldüğü gibi tözler kutsal nesnelerdi. Bazı araştırmacılar bunların tann suretiyle ilişkisi olmadıgını, bir ugur, kötü ruhları kovan bir simge

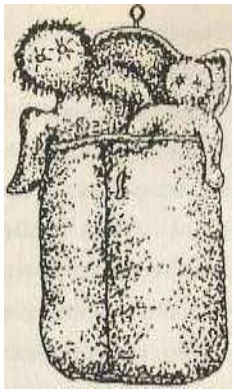
---

[104] E. Esin, ag.e., s. 19.

[105] W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşu/an,* s. 87.

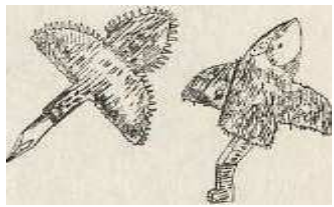
[106]]. P. Roux, *Eshiçag* ve *Orıaçagda Altay Tarhleıinde ôlüm,* s. 204.

Çizim 3 (solda). Moğolistan'da tespit edilmiş bronz töz (E. ve M. Taube, *Schaınanen* und *Rhapsodeıı,* Leipzig 1983, s. 80).

Çizim 4. Kalmuklara ait keçeden yapılmış bir töz (a.g.e., s. 94).

Çizim 5. Bir Gold şamanının öteki dünyaya yolculugu esnasında faydalandıgı Koorı ve Bucu adlı "kuş ruhlar." (U. Harva Holmberg, The *Myıhology* of Ali Races Finno-Ugric, Siberian, c. LV, NewYork 1964, Res. 19).

olduğunu iddia ederler. Ancak özellfkle erken dönemlerde tözlerin ilah ya da ruhlarla ilgili olduğu düşüncesi hiç de yanlış değildir.

Töz kültünün atalar kültü haline gelmiş şeklinin izleri, Turkiye'de de sürmektedir. Çoğu yerde yaşlılara büyük saygı gösterilmesi, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kat-kocalann adlarının söylenmemesi, baba otoritesi ve evin sahibinin en yaşlı erkek sayılması (krş. evin sahibi sayılan ruhlar) ve bunun daha sonra oğullara aktanlnıast gibi gelenekler ata kültlerinin kalıntılarındandır.

Şaman (Kam)

Şamanlığa Seçilme, Şamanın Eğitimi ve Özellikleri

Varhğtna inanılan nıhlar, tanrılar ve insanlar arasında aracılık yapan din adamlarına şaman adı veıihnektedir. Bunlar her türlü hastalığa çare bulmak, hastanın hastalık esnasında ayrılan konıyucu ruhunu geri getirmek, kısırlık ve zor doğumlarda yardım etmek, verilen kurbanları. gök ve yer tanrısına ulaşunnak, çeşitli dinsel törenleri icra etmek, ruhları ait oldukları yere (ölüler alemine) göndermek, kötü ruhlardan 1nsanlan korumak için ayinler düzenlemek, fal bakıp gelecekten haber verıtı.ek gibi işleri yaparlar (Resim 10).

kulsal sayılır. Bununla birlikte yer ve yeralu nıhlarıyla daha çok ilişkiye geçen kara şamanlar digerlerinden çok daha fazla çekinilen şamanlardır. Eliade kadın şamanların gök yolculuğuna çıkmadıkları için daima kara şaman kategorisinde olduklarını belirtir ki, herhalde bu düşünce de geç dönemlerde gelişmiştir.

Herkesin .şaman olması mümkün değildir. Şamanlar seçilmiş insanlardır. Bunlar nadiren s-0ylarında kam-şaman bulunmayanlar arasından seçilir. Araştırmacıların belirttiğine göre 'büyük şamanlar' kendi isteğiyle değil de ruhların çağrısı sonucunda şaman olurlar. Şamanlık mesleği babasından kalanlarsa 'küçük şaınanlar'dır.

Her şeyden önce şamanın kolaylıkla vecde ve istiğrak haline geçebilecek karaktere sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle şamanlar genellikle toplumdan uzak duran kişiler arasından çıkar. Çeşitli araştırmaa lar şamanlık belirtilerinin özellikle ergenHge geçiş evresinde başladığmı belirtir. Gerçek üstü varlıklar görme, sık sık baş dönmesi ve bayılmanın meydana gelmesi, ruhsa.l've bedensel acılara maruz kalma, sinirli olma, yemeden içmeden kesilme, insanlann yaşadığı yerlerden uzaklaşma, ruhlarla ve öteki alemlerden varWdarla konuşma, sürekli düşünceli bir halde o1ma gibi davranış biçimleri şaman olacak kişide gözlenen belirtilerdir.[109]

Görüldüğü gibi şaman adayı ya da şamanda bazı psiko-patalojik özellikler görülebilmektedir. Ohlmarks bunu hatalı olarak "kutup isterisi" diye tanımlamıştı. Birtakım Türk topluluklarında kendinden geçmeyi kolaylaştıncı hastalıklardan söz edilir; örneğin Yakut Türklerinde şamanlığa yeteneği olan kimselerde görülen ve kolaylıkla vecde erişmeyi sağlayan hastalığa menerik denilmektedir. Vecd haline geçmek için dünyanın çeşitli yerlerindeki şamanların bir bölümü uyuşturucu bitkileri ya da ilaçları kullanmakla birlikte, aynı amaçla bitkilerin kullanımı yaygın değildir; örneğin Altaylı şamanlar bu tür bitkileri kullanmaya ihtiyaç duymazlar. Ancak yalnızca yaradılıştan gelen özellikler ve kabiliyet şaman olmaya yetmez; çünkü şamanhk mesleğini icra edebilmek için zorunlu olan bilginin de öğrenilmesi gerekir.

Samanların soylarında mutlaka başka şamanlar da vardır; örneğin Batı Sayan Dağları'nda oturan Sagay (Hakas) Türklerinde durum böyledir. Şamanlık nesilden nesile aslında irade dışı olarak, ruhların aracılığıyla ya da genetik olarak akıp giden bir gelenektir. Nitekim Sagaylarda istem dışı olarak sülalenin alası olan şamanın emriyle veya kutsal bir dağın yönlendirmesiyle ya da şamanlara özgü hastalık yoluyla şaman olunabiliyordu.

Bununla birlikte Kataıiov, 1890 yılında Karagaslara yaptığı bir seyahatle onların

---

[109] S. Veyis Omek, a.g.e., s.49-50.

Resim 10. Yakut Şamam (M. And, Oyun ve *Biigü. TCırlı Kiultiininde Oywı Kavramı*, 1974, lev. IV).

Genel kabule göre, şaman sözcüğü Tunguzcadan Rus bilim adanılan aracılığıyla literatü re geçmiştir. Mançu dilindeki sama sözcüğü, Sanskritçe *sramana* sözcüğü, Palicede dilenci keşiş anlamına gelen samana sözcüğü ve Çincedeki şa-men sözcüğü gibi örnekler şaman sözcüğünün erimolojik kökeninin karışık olduğurıu göstermektedir.[107]

Bu terimler erkek ya da kadın şamanı aynı anda ifade eder, yani 1<adın ve erkek şamanlar için ayrı terimler söz konusu değildir. Çeşitli araşnnnalara göre ilk ve en etkili şamanlar kadınlardı. Ancak daha sonra bu işte baskın rol oynamaya başlayan erkek şamanlar, ll k dönemlerde kadın şamanların büyü k etkisi nedeniyle görü nüş bakıımndan kadın şamanlara benzemeye çalı$:rnış olrnahdırlar.

Şamanlar genel olarnk ak şamanlar ve kara şamanlar olarak ikiye ayrılır. Ancak bu aynın nispeten geç dönernlerde ortaya çıkmış olmalıdır. Eliade'ye göre ilk şamanlar ak şamanlardı. Kara şamanlar sonradan ortaya çıkmıştı ve muhtemelen lran etkisiyle gelişmişti. Geç dönemlerde özellikle Rus bilim adamlannın ya ptığı araşnrn1alarda Altay şaman ları arasında ak ya da kara şamanların da bulunduğu anlatılmaktadır. Altaylılara göre bu şamanlar gökyüzü ne çıkan, yeraltı ruh larıyla ilişki kuran ya da her iki aleme de gidip gelen şamanlar olmak üzere üç grupru.[108] M. Seyidov'ı.ı göre bu durum Türk dinin in gök ve yer olmak üzere iki esas prensibe sahip olmasıyla ilgilidir. Ak aynı zamanda Ülgen'in de renk simgesi olduğurıdan ak şamanlar kara şamanlardan daha

[107] S. Veyis Ömek, a.g.e., s. 47.

[108] M. Eliade, *Şamanizm*. çev. ismet Birkan, s. 218, 222.

arasmda gördüğü şamanlardan bahsederken : "İnsanlarm olmak için çok özel şartlan taşımak gerekmez. Onun çocukları da, olağanüstQ özelliklere sahip değil, normal insanlardır," sözlerini sarfetmektedir.[110] Ancak yine de bu son söylenen tipteki şamanların özellikle daha eski tarihlerde önemli şamanlar olan;ık görülmeyeceği açıktır.

Türk topluluklarında, şaman olan kişinin mesleğini icra etmeye başlaması yapılan çeşitli törenlerden sonra söz konusu olmaktadır. Şamanın şaman oluşu hakkındaki evrelerle ilgili olarak, çeşitli mitolojik öyküler dikkati çekmektedir; örneğin ünlü din tarihçisi Eliade'nin bahseuiği bir Buryat efsanesinde özetle .şöyle denilmektedir: Başlangıçta dogudaki kötü ruhlar ve bacıdaki ilahlar vardır. Tanrılar insanı yaram. Önceleri mutlu bir şekilde yaşayan insanlar, kötü ruhlann hastalık ve ölüm yaymaya başlaması üzerine kötü duruma düşerler. Bumm üzerine ilahlar ölüm ve hastalıkla savaşması ve insanlara yardım etmesi için, onlara bir şaman göndenneye karar verirler. Ancak şaman olarak gönderilen kartalın dilinden anlamayan insanlar ona güvenemezler. Bunun üzerine kartal ilahlara dönerek, kendisine insanlarla konuşma yeteneğinin verilmesini ya da Buryallara kendi cinslerinden bir kam gönderilmesini söyler. Böylece ikinci dileği kabul edilen kartal insan şeklinde tekrar dünyaya geri gönderilir. Geri dönen kanal bir ağacın altında uykuya dalmış bir kadın görür. Bu kadın ile kartalın beraberliği sonucunda ilk şaman olarak nitelenen bir çocuk doğar.[111]

Ksenofontov tarafından derlenmiş ve Eliade ile birlikte birçok araştım1acınm aktardığı bir Yakut efsanesine göre, kuzeyde kötü hastalıkların bulundugu bir yerde büyük bir karaçam ağac1 vardır. Bunun dallarında şarnanlanı doğduğu yuvalar bulunmaktad ır. Güçlü, büyük şamanlar en yüksek dallardaki yuvalarda bulunur. Orta derecedeki şamanlar orta seviyedeki dallarda, küçük şamanlarsa en alçaktaki dallarda bulunan yuvalarda doğar.

---

[110] N. F.İ<atanov, Tallap *Algan Pılıg Togısıarı*-BilimscL *Eseılerirıdeıı Seçmeler* Hakas *Folklon11ın Paza Etnografiyasınıu* Tekstten-Hakas Folkloru ve *Etuogr (yası* Metinleri, haz. V. E. Maynogaşeva. Türkçeye çev. Fauna ôzkan, s. 211

[111] M. Elıade, *$amaıiizn1,* çev. ismet Birkan. s. 95. Buryııclara ait başka bir efsanede ilk şamanın haddini bilme}"erek tannyla yanşa girmesı anlaulır Benzeri anlamda bir Yakut efsanesi de rdır. Olağanüsı:ü güce sahip ilk şaman. kibri yozunden ıannnın ı.istun1üğünü tanımamış. Vücudu yılanlardan oluşan bu şamanı yakmak ıı.lzere tınn ateş göndermiş. Alevlerden çıkan kara kurbağadan meydana gelen kôLU cinler, Yakutla.nn en üstün kadın ve erkek şanıanl:ınnı dünyaya gerirmişler. bkz. a.g.e., s. 94. Aslıı dıı ilk şamanlarla ilgili bu efsanede kasLcdilen şamanlar kara-şamanlar ölabilir.

Şamanın doğuşu esnasında demır ti.ıylu ve çelık pençeli bir kanal karaçam ağacına konarak bir yumurta bırakır. Kartal yüksek rütbeli şamanlarda üç yıl, alçak derece li şamanlardaysa bir yıl suresince kuluçkaya yatar. Şamanın ha}'\·an-anası olan bu yırtıcı kuş, ikinci kez bedeninın parçalanması ve kurban edilmesi esnasında. uçuncu kez ise ölümu sırasında şamana gôruneceklir.

Şamanın ruhu yumunadım çıktığı zaman, hayvan-analan, yani kanal bebek ş.ınıanı, bır gözlu, bir elli ve bır bacaklı Burgestez-Udagan denilen bir ruh şamana havale eder. Bu ruh onu demır bir beşiğe koyarak sallar ve hizmetinde bulunur. Uygun an gelince mh-şaman onu üç korkunç kara ve kuru cine bırakır. Bunlar onun bedenini parçalara ayırarak başını bir kazık uzerine dikerler ve bedenının parçalarını bütün yönlere dağıtırlar. Bu arada başka üç ruh da şamanın çene kemiğini alır ve fırlanr. Kemiklerin duşme şekline göre şamanın insanlara dert ve ıstıraplarında faydalı olup olamayacağına dair kehanette bulunulur.

Yine bir başka Yakut rivayetıncle, kuş ana şamanın ruhunu alarak yeraltına goturur ve diğerleriyle birlikte onu bir çam ağacının dallarında kuş biçimini almış olarak olgunlaşıncaya kadar bırakır. Ruh olgunluk haline eriştiği zaman kuş onu yere indirir.[112]

Ruhun yukarıdaki riva}'ederde gôrüldugu gibi kuş biçiminde olması, bır başka deyişle kuşların ruh simgesi olması, Turk mitolojisinde yaygın olarak gôrulen bır hususlur Bu sımgecilik eskı birçok toplulukta da mevcuttur ve izlen geç tarihi devirlerdeki Türklerde bile kaybolmamıştır; örneğin Goktürk devrinin unlu Orhun yazıclarındaki şu satırlar bu hususa işaret etmektedir: "Babam kağan böylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş," "Babam kagan uçtugunda kuçük kardeşim Kultigin ycdı yaşında kaldı," "Değerli oğlunuzdan evladınızdan çok daha iyi beslerdiniz. Uçup gittiniz," "O bilmemenden dolayı, kötulugun yüzı:mden amcam kağan uçup gitti," "Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yinnialtıda uçup gitti," "Bilge Kağan uçtu."

Göruldügu gibi, şamanın geçirdigı aşamaları anlatan, ancak günumu:.e yakın zamanlarda derlenmiş bu rivayetler, Dunya Ağacı tasavvurlarıyla, aynca ruhun simgeleri olarak, kanal ve kuş ile ılgılıdır Bılındigı gibi u;:ertnde kanalın ya da kuşların tasvır edildiği Dunya Ağacı şekılleri Turk sanaunın çeşitli devrelerinde yaygın hır biçimde karşımıza çıkmaktadır Dunya Agacıyla ilgılı inançlar ve tasvırler çeşıtlı topluluklarda da çok yoğun olarak k:ırşımıza çıkmaktadır.

[111] J. Halıfax, The Wounded Heala S[h]*aınwı.* s.[2]O.

mış gibı, yani ölü gibi kımıldamadan, yemeden içmeden yatar.[111]

Azerbaycanlı Turk araştırmacı M Seyidov, bu konuda degişık bır örnek venyor. Anlauıgı hikayeye göre, geleceğin şamanı rahatsızlık geçirdikten sonra bir çayın kcnanna gelerek yüzüstü yere kapanır. Ağzından köpükler gelir. 'Bir süre bu şekilde kalır. Ayıldıktan sonra ise şaman olur. Bu araştırmacının yonımuna göre, burada eskı Türklerce kutsal sayılan yer ve su unsurlan bir aradadır, çünku şaman adayı suyun kenarında yere kapanmaktadır. Bir kadın olarak görulen ve yağmur vasıtasıyla mayalanan toprağa ve suya saygı gösteren aday ancak bu vesileyle şamanlık yeteneğine kavuşur.[115]

Parçalara aynlarak ruhu temizlenen ve bedenı güç, kuvvet, daha iyi görme ve işıtme gıbı çeşitli yeuler kazanan şaman, rehberiyle eğitimine devam eder; göğe çıkmayı ya da yerin altına inmeyi öğrenir. Hamer, başkalarının göremediği şeyleri görme özelliğine aydınlanma demektedir. Aydınlanmış olan şaman gözü kapalı ıken bile karanlığın içindeki şeylen görebilir. Bu aydınlanmada kuvars kristallennin de rolü vardı r. Bu kristaller 'kaulaşmış ışık' anlamındadır. Aydınlanm ış bir şamanın başının çevresinde ancak başka bir şaman tarafından görülebilen bir hale vardır.[116]

Bu konuyla ilgilenen, Drury'ye göre şamanlık bır anlamda zıhınsel bölıınmenin kontrollu bir eylemi olmak durumundadır. Şaman adayı ya da tecrubesiz şaman bu yolla varlığının diğer alanlanna ulaşmak için çeşitlı unsurlan da kullanarak aslında kendi bedeninde yolculu k yapmaktad ır.[117]

Daha önce belirttiğimiz gibi şaman olmuş bir kanun vazifesı doğaÜStü dünyayla ilişkıye geçerek, halkın çeşıtli turden denlenne ve ısteklerine çare bulmaktır.

Şaman çeşitli işlen gerçekleşurmek üzere esnk bır yolculuğa çıkmadan önce bir tören duzenlemek durumundadır. Bu esrik yolculuk esnasında göğe çıkılır ya da yeraltına inilir ,.e şamana kanal, ördek, kaz, kuş, geyik, at, ay1, kun gibi çeşitli hayvanlar yardımcı olur. Şaman bunlann yardımıyla ya da onlann biçimine burünerE'k gökyüzüne çıkıp tannlardan, ruhlardan ya da Gök Tann'dan ya da Ülgen'den gerekli şeyleri alır ve insanlann yardımına koşar, isteklerine çare bulur ve hastalıklannı sağaltır. Bu hayvanlardan biri şamanın koruyucu ruhudur (Resım 11).

---

111 Y. Vasilicv, "Sahalardn Şanı:mizm," AATD, c. I, s. 4, Eylul 1993, s. 12-1J; Kseno fomov'un şanı:.ınl:ırı bulup konuştur:ırak derlediği çeşitli bilgiler için bkz. G. V Kscıiofomov, *Şamani<mlzbrannie Trudı*

115 M. Seyidov, a.g.t.. s. 23.

116 M H:ımer. *Şaman'ıı Yolu.* çev Asena Atalay, s. 45-47.

117 N. Druıy, *Şamanizm-Şamaılığın ôgeleri,* çev E. Siınşek, s 31.

Şaman adaylığı esnasında ya da daha sonra yapugı uygul<ımalar sırasında mane-"ı anlamda bır p:ırç:ılanma ve tekrar dirilme olayı meydana gelir. Şamanın elbısesındeki kemik t:ısvirlcri bu konuyla ilgılıdır Şamanın vucudunun parçalanmasıyla ilgili ılginç hikc'yclc:rin birinde, Mcırane adlı bir kadın şaman şöyle anlauyor:

> Onlar ilkın b::ışınıı kesıp. yurdun kereven uslunc koydular Sonm kemik sırasına gôre, bedenimı p:m;:ılar:ı ayırdılar Kesıp aldıklan her el parçasını doku= kazık flstiine gerdiler. Sonra hepsı hır araya gelip etleri yemeğe başladılar. Derken danalara hastalık geıı-ren cüce bır cin anınn orta diregındcn çıktı ve öıeki cmlenn yedıklerinden ana kal:ın kemikleri lnplayarak az önce soyulmuş taze kayın ağacı kabuk lt1nnın üstune koydu. Bundan sonra canım yeniden bedenimin ıçme girdi. Ben de ayıga kalkum.

Tas\'irin ne derece dehşet \'erici olduğu açıkça görulı::ıyor. Bu hikaye bıze Muhammed Siyah Kalem'e atfedilen ya da Siyah Kalem ekolü içinde yer alan ve Topkapı Sanıyı Kütüphanesı'nde muhafazn edilen album içindeki minynturlerde bulun:ın cinlerın bır an parçalayıp yedikleri sahneyi hatırlatıyor.

Başka bir anl:ıtımda şöyle söylenmektedir:

> Saman olması gcıekcn bir insan, üç ıle dôrt yıl boyunca ruhsal bır hastalığa yakalanır Yani bu şu demektır: Aday bir yerde yaıar ve bedeni parça parça kf!;ılır. Anlauıkl:ınna göre kesilen beden parçalan ve akan kan tıpkı bir kurban eu *ve* kanı gibi ha:.ıalık ve ölüm geıircn ycrkre aulır ve serpılır.... Bedenin kesilişi sırasında ş:ınınnlar yattıklan yerden kıpırdnınazl nr ve ya ralanmış görünmezler.[113]

Bu, şaman ad:ıylanmn geçirmek :orunda olduklan mıstik bir parçalanmadır. Bu p:ırç:ılanına ılkcl denilen topluluklardaki inisiyasyon törenlerinde adayların m:me,; 0hırak ölüp dirilme konusuyla benzerlik taşımaktadır. Eliade'de şamanın şaman oluşuyla ilgili, özellıkle şaman olarak seçilme *ve* eğitim sureçlerini inisiyasyon sureci olarak nitelcndinnekte ve bunun. sımı erdırme ya ela sırra erme olduğunu belı rtınektedir.

G. V. Ksenofontov'un (ölm. 1938), l920'li yıllarda yaptıgı araşunnalarından yapılan bir derlemede, şaman olacak genç aday önce bir ruya görur. Ölmüş şamanların ruhları toplanıp şaman adayını kesıp parçalarlar. Akan knn, şaman davulunun tokmagı vasıtasıyl:ı alınarak hastalıklara engel ıeşkil etmek uzere (bu hastnlıkların geldigi) yollara serpilir. Üç gün süren bu durum esnasında şaman bitkisel hnyn ı tay-

---

III ,\ friednch ve C. Budrus.s. *Sclıauıancugesclıichıcu* aus *Sıbirien,* 1955, s. 14l-142'dcn akıar:ın S \'eyis Omı:k, *cı.g* ı·, s. 51-52 C. $ener, *Tırlılenı Muslünıauılılıan Oıicehi* Dırı *Şamaıu;::m,* s. 22.

Resim 11 $am:ının m:ınevı yolculuğu esnasında kullandığı ha}'van-ruha :ıu model, Sibirya Budapeşle Emograf-}'a Mil:!csi (Fowgr:ıf: Yaşar Çoruhlu 1989)

K.;cnofontov'un derlemelerında şamanın koruyucu ruhu ya ela yardımcı hayvanı mLZrak gibi gagalı, keskin pençeli, uç kulaç kuyruklu, büyuk bır kuştur. Bu kuş şamana ilk olarak onun ruhunu eğitmek , ıkıncısındeyse olüm vaktinin geldıgını belirtmek üzere gorunur.

Bazı yerlerde şaman öldükten sonra muhtelif kişiliklerde başka toplumlann şamam olarak tekrar clunyaya gelir; örneğin Ksenofontov, yukarıda bahsettiğimiz kadın şaman Matrerİa'nın şöyle dediğini işitmiştir:

> Ben önce ruıiguz millelinin şamanı idim. Bir gün kayıp olan geyiklerimi ararken u.ızağa lakılıp öldum (tuzak mızraklı ıdi). Sonra Sahalann (Yakuıl:ır) onasında ikinci defa dogdwıı. Bu sınımd:ıkı delik ilk ôlumı:ıme sebep olan mı::r:ıgııı dcliğıdır Gelecekte de bö}'le olacak ve ben köpeğı çok olan bir mılleun anasında doğacağım .[118]

Şamanın goge yolculugu sırasında Dtınya Ağacını merdi\'en olarak kullanır. Çogu kere bu ağacın gö,·desınde ya da dallarında bulunan kcnıkler bu işi görür ve aynı zamanda gogun kadarını ela temsil eder. Şamanın goğe çıkışına ilişkin örneklerin en ilginci hastayı ıyileşlırınc seansı esnasında gerçckleşend ir. Şaman hastadan emdiği haslnlığı ıükürdl.\klen sonra kurban edilen hayvanın mhunu göğe götürür. Yurdun dışına dallan budanmış üç kayın ağacı dikilir, ortadaki ucuna bir deniz kuşu asılmışm Kayının doğu yanına, Altaylılarda *ıayılga* denen ucuna at kafa ası yerleştirilmiş bir kazık çakılır. Bu agaçlar at kılından örulmuş sicımle göğun yolunu gostermek u:ere birbirine bağlanır Ağaçlarla yurdun arasında u:ennde alkollti içki bulunan küçuk bir masa konur Ş:ıman kuş uçuşunu taklıt ederek ya\'aş ya\·aş göge yukselır . Yolda bulunan dokuz konaklama yerinde bu yerlerin ruhlarına sunul:ır ıakdıın eder. Geri dönduğunde \·ucudunun bir parçasının nteşte anndmlmasını ister.1rn

Çeşitli Rus araştırmacıların yaptığı derlemelere göre, AltaylL şamanın göğe çıkışı ve at kurbanı sunması özetle şöyle gerçekleşir: llk akşnnı tören yerine bir yurt

---

[118] Y.V;Nlyev, Saha *Tülıleıı*. s. 5.

[119] M. Elı;ıde, *Şamanı::m.* çev. bmet Birkan. s. 264.

kurulur. Yurdun orta direği kayın ağacındandır ve gövdesine dokuz basamak oyulmuştur. Kayının üst kısmı yurdun ocak deliğinden dlşan çıkar. Yurdun çeVTesinde kayın dallarından bir çit vardır. Kurbanlık at, 'baş tutan' denilen kişiye tutması için teslim edilir Saman gövdelennden ruhlannı çıkarmak amacıyla, kurban ve baş tutana doğru kayın dalını sallar. Şaman, d:ıvulu aracılığırla yardıma ruhlarını topbdıkt:ın sonra çadırdan çıkar ve hazırlanan knz şekli u:enne oturarak ilahiler söyler ve atın nıhunu n peşinden goge çıkmaya başlar. Atın ruhunu yardımıcılanyla birlikte yakalar. Au kutsadıktan sonr:ı kanını akıtmaksızın hayvanın omurgasmı kırarak ölclı.lrur. Atın eti törende yenir, derisi bir sırığın ucuna nsılır.

Resim 12 Göge manevi yolculuğu esmısıncla m:ının merdı\en olarak kull:ındıgı dırek. Uu direk aynı ::amanda dılck ağacı olarak da kullanılır Dogu luıkısıan. \\'. Zengyu:ın vd. (ed.), *Xiıı)lang* Oıiııa,s. 138).

Törenin ertesi akşam gerçekleşen ikinci kısmında, şaman ateşın yanmakta olduğu yurdun içinde ruhlara ve Kayra Hana atın etinden sunar ve kabul etmesi için ilahıler soyler. Ateşe ve yardımcı ruhlara et sunar. Ev sahıbının sungusu olarak bir ipe asılmış dokuz giysıyı ilahiler eşlıgında türsuleyerck Ulgen'e sunar Kam şaman giysisini giydikten sonra, yardımcı ruhları çagırır ve ğüğun kuşu Merkfü'e seslenir. Şaman cezbe haline geçtiğinde kayuın gövdesindeki çcnLi k leri (ıaplı) kullanarak göğe yükselmeye başlar. Bunu hareketleriyle de belli eder. Her bir basamak göğün bir katım temsil eder. Şaman yanında atın başını tutan kışının ruhunu da göturur. Üçuncu kau geçince me\'CUt yardımcı n.ıh yoruldugu için şaman, kazı çağırır. Bu arada bir mola \erir. Böylece yolculuk şamanın gücune göre 9-12. katlara kadar devam eder. Ulaşabıldıgı son katta Ulgen'e seslenir Sonra kurbanın kabul edılip edilmedıgını ,.e başka şeyleri ögrenir. Geri dönduğunde şaman yere yıgılır ve kendinden geçer. Uyandıgında uzun bır yolculuktan donmuş bir kışı gibı töreni izleyenleri selamlar[120] (Resim]2).

Göğe çıkışa nazaran yeraluna iniş daha zor ve daha tehlikelidir. Dunyanın çeşitli bölgelerindeki şamanlar yeraltı yolculuguna mağara, kuyu, çukur, yerdckı bir de-

ııo M. Eliade, a.gc., s.222·229

Şaman Elbisesi

Şamamn kendısıne yardımcı m:ıl::emelerinden biri de üzerinde çeşilli unsurlann ve hayvan kalınularının bulunduğu şaman elbisesidir (Resim J 3). Bu elbise onun esrik yolculuğu sırasında biçim değiştirme yeıenegine sahip olduguna işaret eLmektedir[122] (Çizim 6). Eliade'ye gbre şamanın giysisi özel bir dinsel mikroko::-mosu temsil eder Bu elbise şamanın hızmet euigi ruhun istegıne ve en ınce ayrıntılarına kadar yaptığı tarife göredikılır ve aksesuarları temin edılir. Böylece ruh ya da ruhlar tarafından, Allayhların *nıarıyal?,* YakuLların *lıumu,* ereni ya da şaman giysisi (oyun *ıaıigasa)* dedikleri bu elbisenin yapılması emrini alan şaman , elbise ve aksesuarı yapı.na lan için çevresindeki arkadaşlarından ve akrabalanndan yard ım ister. M ılzemelen haZLr olduktan sonra, belli kurallara uyularak kadınlar tarafından dıkilen elbise. 'manyak takdis etme' töreniyle ruhların ıncelemesine sunulur.

Araştırmacılara gore en eski ve ôzgun şaman elbiseleri hayvan şekıllerini takliL eden giysilerdir. Bunu giyen şaman, hem kendi atasını ve hem <le gerektiği zaman o kuşun ya da hayvanın şekline girebileceğini göstermekted ir . Şirokogorov'a göre Yakutların kullandığı giysi demirden bir kuş iskeletini andırır. Nlor.ıdze'ye göre elbıse tumuyle koruyucu ciru (hayvanı) temsil eder ve elbise uzerindeki onunla ilgili tasvirler ş.-ıman ı kuvvet ve kudretlerinin etkısi akında bırakırlar. Kanal , geyik, ayı biçiminde yapılmış ya da bu hayvanlara işaret eden çeşitli unsurları bunyesinde barındıra n elbiseler en yaygın olanlarıdır (Çizim 7, 8).

Resim 13. XIX. yuzyıla rııL bır Sibiry:ı ş:ıman elbbesı Sı. Pc·tersburg Etnografya Muzesı .

Çizım 6. liayvan bıçımınc gırme ıemasına işaret eden metal aynalar ya da levhalar uzenne oyulmuş zooantropomorfık figürler.

[121] Bkz. Y. Çoruhlu. "Turk Şamanizmında Biçim Değıştınne (Meı.amorpbosıs) Olayı ve Turk Sanaıı ile Bağlantısı Üzcnne Birkaç Söz." STAD, c. 1, No. 1, s. 54·58; Y.Çoruhlu, "Ona ve iç Asya'da Hayvan Bıçımine Gınnc inancı ve Turk '>anaıı ıle llışkisi," MSU FEFD, c 2. Ocak 1995. s. 59-93.

lik, pınar, agaç kütüğü ve kökleri gibi yerlerden başlar Ağaç budaklanndan ya da merdıvenden iniş de söz konusu olabilir ya da aşağıda belirıılecegı gibi bir canavann agzından yerahına inilcbılır. Kam yedi basamaklı bir merdıvenden (olasılıkla bir ağaç), yardımcı ruhlarla birlikte inmekle ve her katta karşıl:ı.ştığı engelleri aşmak zorunda kalmaktadır. Dokuzuncu ve son kaua Erlik Han'ın taş ve siyah balçıktan yapılmış, çok iyi korunan sarayına varır, Erlik'in önünde, içinde Ülgenin de isminin geçtiği bir dua okur. Sonra yurda dönerek yolculuğunun sortuçlan:u aktarır.

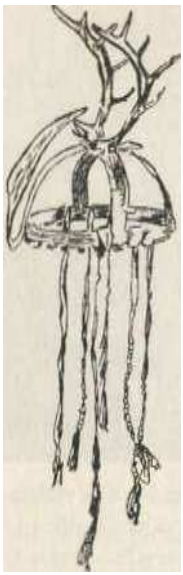
Stbirya Yakutlanna göre şaman yeraluna bir canavar-yılanın boğazından girerek ve vı:.ıcudunda seyahat ederek gıder. Bu nedenle şaman bu yolculuk esnasında karşılaşacağı dar ve sivri yerlerden korunmak için elbisesi ve ayakkabılarım ona göre seçmek zorundadır. Yoksa ölumcul yaralar alabilir.

Altay şamanlanysa yeraltı yolculuğu esnasında önce ormanlar, yüksek dağlar, bozkır ve çorak arazileri geçer. Bu yolculuğu sırasında buralarda ölmüş şamanlann kemiklerinden oluşmuş yığınları görür. Sonra şaman yeralllna giden bir deliğe ulaşır. Buradan asıl yolculuğa başlar. Bu arada ölüler ülkesine girdikten sonra hastalık veren ruhlar şamanı taciz ederler. SÔnunda şaman azgın bır boğa gibi böğüren yeralıı dünyasının efendisinin (Erlik) karşısına gelerek onunla mucadele etmeye başlar (bu mücadele Dede Korkuı hik yelerindeki Boğaç Han'ın boğayla mücadelesini hatırlatmaktadır). Sonuçta çeşıtlı hıleler ve hediyelerle Erlık'ı yauştırmayı başaran ve onun yardım vaatlerini alan (ya da ruhlan kurtaran) şaman bır erkek yabankazırun kanatlan uzerinde yeralıı dünyasından geri döner. Bu son molif, yani kuşun kanatları üzerinde yeryüzüne çıkına teması Er-Töştük masalında da yer almaktadır.

Şamanın ölümünden sonra yapılan işlemler, çeşitli Türk Loplulukla nnda değişik ve bazen de benzer özellikler rnşır. Katanov'un Karagas şamanlan için yapugı tespitlerde bu konu hakkında şöyle denıyor:

> Kam öldüğü zaman, ister yaz. ı5terse kış olsun, asla toprağa gömmezler Baltayla agacı oyup yontarlar. kamın cesedını ıçine ko)rup. üzenni hır kapakla kapaıırlar Onun başını batıya doğru koyarlar. Bır kimse doğudan gelirse. ·onden geldım." der, ban yônıindcn gelen ise "arkadan geldım," der. Güneyden gelen, "ben dı$Und:ın geldım," lnızeyden gelen, "ben ıçeriden geld i m," der. Kamın ayaklarını doğuya. hnşını batıya koyarlar. Kamın büLün Lakımlarını, kürkllnü, tokmağını, şapkasını, Lefini rabutun yanında saklarlar. Eşyalarını Labur.a koymazlar. Onu gömdükleri yere ağac dikip o ağaca bütün eş yalannı asarlar. [12]ı

uı N F.Katanov, a..g.t., s. 211.

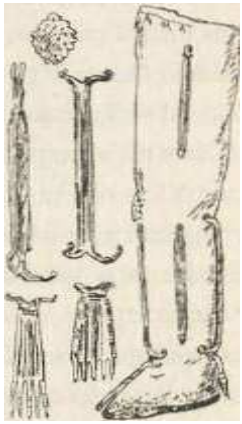
Çizım 7 (sold). Bir Yerusey 0.;ti:ık şam:ımnın geyık üpt başlığı (U. Holmberg, The *Myıhology* of Ali Raus *Fınno*-Ugnc, *Sılxnan,* Res. 21).

Çizım 8. Bir Yakut ş:ımana aıı kuş tıpı elbısenın ön ve :ırka ıar:ıflan gorı:ınUşleıi (U. Holmberg, The Mythology of Ali Ram Finno-Ugnc, Stbcrian, !ev. LX'dan çizim).

Bu elbiselerin çeşitli bölüm leri olan başlık, çizme ya da ayakkabı ve ha tla masklar da amaca uygun olarak yapılıyordu. Yukagi.r, Yakul ve Kamçadallarda maske rol oynamazken Kara Tatar şamanlan, bıyık ve kaşlan sincap kuyruğundan yapı lmış kayın ağacı kabuğundan bir maske kullanırlar. Goldlar ve Altaylılar ölünün ruhunu öluler <\lemine getirirken, kendilerini engelleyebilecek ruhlar tarahndan Lanınrnamak ıçin yüzlerini kurumla sıyah renge donuşturtır. Maske bazen şamanın yüzu tanınmasın dıye, bazen de ı.am tersıne lamnmak ve ruhlar alemine girebilmek, yani vecd haline geçmeyi sağlamak ıçın bır büylı aracıdır. Hatta bazen bu tip aksesuarlar ve davulun elbise yerine geçtiği de olur. Nitekim Radlof Pun belimiğine göre Kara Tntarlnr, Teleütler, Şorlar ve Lebed Tatarları elbise lnıllanma::lar ; bunun yerine başlarına bır kumaş parçası sararlar. Bu şekilde hayvan bıçımine girmeye işarel eden ççşit lı hususlar, lslamiyeuen sonra da özellikle larikaı erbabıyla ilgılı çeşitli mitolo1ık unsurları içeren hikayelerde yaşamaya devam etmışur.

Şaman elbiseleri çeşitli Turk topluluklarında hep aynı unsurları içermez Bazen amaca göre elbisenin uzerine takılan nesneler değişebilır Genellikle denden olan elbise dügmesiz ve önu açık olarak dikilmiştir. Kışın bır gömlek üzerine, yazın da çıplak beden u::erine giyilır. Deri kemer ya da kuşak kullanılır. Elbise üzerinde çeşitli simgesel anlamlan olan motiner ya da şekiller (kuş şekilleri ya da arba denilen. Erlik'in ülkesinde yaşadığına inanılan canavann resmi gibi), yine değişik şeylen temsil eden demir ya da bakır nesneler yer alır. Şamanın alemleri, dünyayı ve insanlann canını, sonuçta evrenin yansımasını görmesini sağlayan madeni ayna), güneşi ve ayı temsil eden rozet ya da daire şeklınde kesilmiş nesneler elbisenin uzerine iliştirilebılir. Güneşi temsil eden yuvarlak delık şeklındekı bır nesne şamanın yeraltına inmek için kullandığı deliğin yerine geçebılır. Şamanın omuzunda aynca onun zorluklara olan dayanıklılığını ve gücünü simgeleyen bir demir zincir bulunmaktadır. Elbise üzerine cakllan demir nesneler kötu ruhlann saldırılanna karşı bir kalkan vazifesi görür. Madeni nesnelerin canlı olduğu düşünuldüğü için bunlann paslanmayacagına inamlu. Sieroszewski'ye göre bir şaman elbisesinde (Yakutlarda) madeni takılar, yaklaşık olarak 13-17 kilo civannda olmalıdır.

Çızım 9 (solda). Uzerinde ayak kemiklerim ıcmsıl eden aplike şeıiıleıi olan şaman çizmesi (V Dioszegı, "Ethnogenic Aspects or Darkhat Shamanısm," *Acıa Orienıalia,* c. XVI ıl Budapeştc 1963, Res. H'deki fotografian çı:ı:ım).

Çızım 10. A)ıntn bacak kemiklen ve şamanın ayı upı sol çizmesı (U. Holrnberg, f/ıc *Myıhology* of Ali *Racı:s* Fiıino-Uwic, *Sıbcrian,* Res. 20).

Bazı şaman elbiselerine, tören esnasında yardım alınan hayYan ruhlara işaret eden tavşan, sıncap ya da dah:ı başka hayYanlann derilen, kuş tüyleri ya da pençeler asılabilir. Kimi zamanda elbısesının kollanna ya da göğus losımlanna kol ve kaburga kemiklerini temsil eden ve genellıkle tekrar dirilişe işaret eden şekiller de dikilmektedir. Bunlar bazen kol. bacak ve kaburgalan temsıl eden şemler ya da çubuklar da olabilır (Çizim 9, 10)

Altay şamanlannın elbiselerinde Yutpa denilen yeraltı canavan ya da yılanını temsil eden kurdeleler de bulunnbilir. lkl gözü ve açık ağztyla gösterilen bu yılan

ınaştan yapılmış başlıklar kullanmaktaydılar. Başlıklann üst tarafına kanal vb. hayvanların tüyleri yerle tirilmekteydi. Bu başlığın all uçlarından örulmüş şeritler sarkmaktaydı. Başbantlan üzerinde, kaşlar, gözler, burun, ağız ve kulakları ifade eden aplike işlemeler vardı. Bazen sakal ve kulak halkaları da belirtiliyordu. Bunun dışında bir diğer benzeri başlık tipinde, söz konusu işlemeler yerine dairesel diskler yer alır. Bunlarda insan yüzü ortadaki diskte gösteriUyordu.[123]

Tulayev tarafından tespit edilen bir Karagas şamanı, elbisesinin başlığına bir kurt ağzı ve bumu aplike edilmiş olması, kurtu ata tanıyan eski Türkler bakımından da hayli önemlidir. Başlığın her tarafındaki yıldızlar ve ay, geyiğin kutsal boyun tuyleriyle işlenerek meydana getirilmiştir. Başlığın üzerine sincap kuyrukları ve kuş tüyleri iliştirilmiştir. Aynca şamanın omurgasına işaret eden ve başlığın arkasından sarkan üzeri yıldızlarla süslü bir kurdele vardır.

Şaman Davulu

Saman giysileri ve tören sırasında kullanılan kimisi gerçek ve kimisi hayali eşyalar ve unsurlar doğrudan doğruya mitolojik olaylara işaret etmektedir. Bu konularla ilgili en önemli nesnelerden birisi de şaman davuludur.

Yakutlarda şaman, daha adaylığı sırasında bir davula sahip olur. Kendi alanında üstat olan yaşlı bir şaman, genç şaman adayını, yüksek bir dağın bulunduğıı yere ya da bir bozkır alana götürerek, ona şaman elbisesi giydirip bir davul verir. Bazı durumlarda şaman giysisi ve davulun yapımı için gerekli malzemeyi, şamanın akrabaları ve arkadaşları hediye eder. Adaya verilen bu davul, genelde ata ruhlarından alınan ilham üzerine ya da şamanın hizmetinde bulunduğu ruhun isteğine göre yapılmıştır.

> Her şaman, baba ya da ana tarafından olan büyuk babalanndan ya da analanndan ölmüş bir şaman, ozo kamın varisidir ve hamısi ve selefi olan bu ruhun talebiyle davul sahibi olur. Hiçbir aman kendi arzusu ve isteğiyle davul yapmamaz, upkı *(manyak)* meselesinde olduğu gibi, ruh davul yapurmak için şamana telkirılerde bulunur. Mesleğe giren şaman ruhun arzulanna tabidir. Onun istediği gibi davul yapunr, şekil ve biltün teferruatı ruhun hayaLta kullandıgı davula uygun olur.[124]

Öncelikle şaınanm yeraltına iniş ya da gökyüzüne yükselme törenlerinde, davulun çoğunlukla kullanılması gereken bir araç olduğunu görüyoruz.

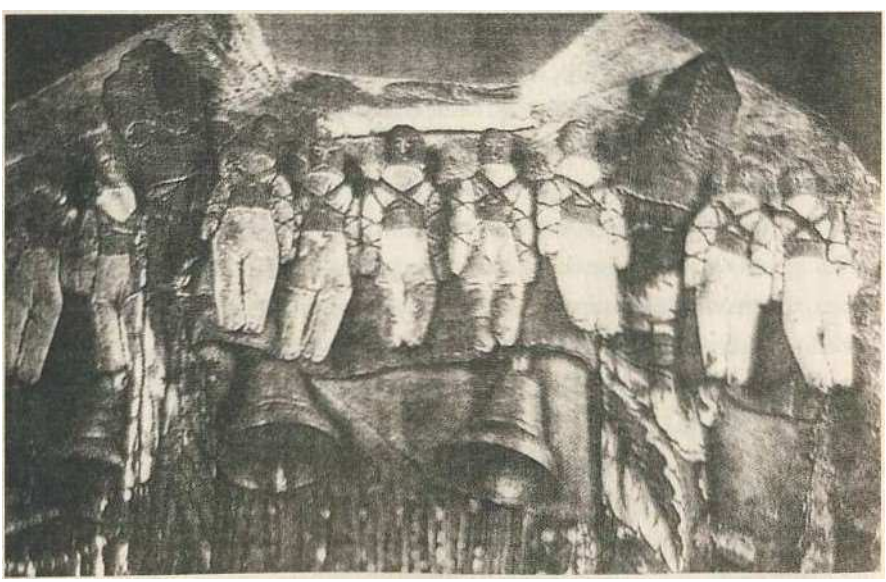
[123] V. Dioszegi, "Ethnogenic aspects of Darkhal Shamanism,• AO, XVl / l, s. 59.

[121] A V. Anohin, *a.g.m.,* s. 443.

bazen lek başlı üç gövdeli ve çatal kuyruklu olarak belinilir, ülgen'in kızlannı bazen de Erlik'in çocuklannı lemsılen çıngırak ya da kuklalar da (elbisenin ÜZerinde) yer alabilir (Resim 14). Bu kuklalar zaman zaman ruhlan da temsil eder. Bir Altay şamanının dedigine göre yakasına taktığı kuklalar 7 gök kızıymış ve 7 çıngırak da bu 7 kızın ruhlan çağıran sesin i temsil ediyormuş. Elbisenin üzerine kötü ruhları kaçırmak için ok-yay gibi dem ir silahlann işlendiği ele olur. Giysinin sırt kesimine hayvan postları ve iki baktr yuvarlak, yakalığa siyah ve kahverengi baykuş tüylerinden bir saçak tutturulmuştur. Elbisenin saçaklan, hizmelk r ruhlara işaret ediyor olmalıdır.

Altaylılann şaman elbiselerinde bazen su alandaki dünyaya dalışı temsil eden manı ve kuğu gibi su kuşlarını temsil eden figürler yer alır. Pazırık kurganlan gibi çeşitli kurganlardan çıkarılan su kuşu tasvirlerinin, şamanın su aluna dalışını ya da yaradılış esnasında denizin altından yaratma işleminde kullanılacak toprağı getiren hayvanı temsil ettiğini söyleyebiliriz. Eliade'ye göre elbise üzerinde aynca ayı, köpek gibi hayvanlann tasvirleri yan ı sıra boynuna halka geçirilm iş, yani şamanın hizmetine sunulmuş kartal figürleri de bulunmaktadır.

Darkhat şamanları kuşak (başbandı) biçiminde kahverengi, yeşil ya da mavi ku-

Resim 14. Moğolistan'dan bir şamanın elbisesi üzerindeki dokuz bebek kuklası, çanlar ve yılan başlan (E.ve M. Taube, Schamanen uıid Rhapsoden - Die Geistige *Kulıur* Der Altı:n *Mongo*lei, Leipzig 1983).

Bundan başka, çeşitli işler için, örneğin tanrıya ya da ruhlara kurban sunma, bir evi kötü ruhlardan temizleme ya da ölünün ruhunu yeraltına, ölüler dünyasına götürme gibi amaçlarla yapılan şamanlık seanslarında; davulun ruhlarla ilişkiye girmek, onları yakalamak ya da içinde ruhları toplamak (Altaylı Türkler ve Yakutlarda), kötü ruhları korkutmak gibi amaçlarla kullanıldığını tespit edebiliyoruz. Ayrıca davul sesinin ritmi ve bu sesin alçalıp yükselmesiyle ayinin gidişatını izleyicilere aktarmak, vecd durumuna geçmeyi kolaylaştırmak gibi amaçlarla da kullanılmıştır.

Davul, şamana yardımcı olan hayvan-ruhlar gibidir. Bazen o şamanın bineği olarak algılanmıştır. Şaman davulun tek düze sesine uygun olarak göğe çıkar ya da yeralnna iner. Bu işlevinden dolayı davul, bütün Türk topluluklarında şamanın atı sayılmıştır.[125] Tören esnasında şamanın ruhu yolculuğa çıkınca davul at, tokmak kamçı; sulardan geçerken davul kayık, tokmak kürek; göğe çıkarken de bir çeşit kuş ya da kanatlı at olur. Derisi için geyik ve benzer türden post kullanıldığında, davul bu hayvanların adını alır; örneğin Karagas ve Soyot şamanları, ilahi söylerken davulu kastederek yabani bir karacayla gezdiklerini söylerler.

Davulun yapıldığı malzeme de çoğu kere simgesel anlamlar taşır. Ana maddesi, genellikle kutsal sayılan bir ağaçtan alınır; örneğin Türklerde davulun kasnağının yapılacağı ağaç, genel olarak kayın ve sedir ağacındandır. Aynı şekilde davulun iç taraftaki sapı da bu ağaçlardan yapılır. Bu ağaç, kutsal olan Dünya Ağacına işaret ettiği için, bu iş için kullanılacak ağacın, insan eli değmemiş ya da herhangi bir hayvanın kirletmediği bir ağaç olması istenir.

Eliade'nin tespitlerine göre şaman, kasnağın yapılacağı ağacın yerini doğrudan doğruya ruhlardan öğrenir. Tespitten sonra bu dalı kesmek için dostlarını gönderir. Yakutlardaysa üstüne yıldırım düşmüş (bu ifade yıldırım tanrısına/ruhuna bir gönderme yapıyor) bir ağacın seçilmesi daha doğru bulunuyor.

Ayrıca davulun çeşitli yerlerinde kullanılan ve niteliklerine göre anlam kazanan demir ya da bakır nesneler ya da bu türden malzeme de madenin, daha çok demirin kutsallığından dolayı seçilmiştir.

Davulun yüzeyini teşkil eden derinin alınacağı hayvan da gelişigüzel seçilemez. Bu seçimin av kültleriyle ilişkisi olduğuna inanan araştırmacılar, en çok geyik ya da dağ keçisinin derisinin kullanıldığını söylerler. Az da olsa tay (veya at) derisinin

---

m Altaylılar ve Soyotlarda davulun at ya da şamanın seyahat aracı olarak kabul edilmesi konusunda bkz. N. Druıy, *Şamanizm*, s. 75-76. Aynı hususlarda bkz. M. Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, s. 204-205.

kullanıldı ğı da gôrülmüştür. Şaman davulunun derisinin seçiminde, şamanın komyucu ruhu olan hayvanlar da rol oynamış olmalıdır.

Yeni davul yapıldıktan sonra, dualar okunarak tütsülenir. Bu şekılde kötü ruhlann etkisinden arındırılmış olur. Üstüne kımız veya rakı gibi, içki saçısı yapılır. Potatov ve Menges'in Şorlarla ilgili tespitlerinde, şaman adayı mesleğe davet edildiğinde, içinde yaşadığı toplu lukla birl i k t e ormana gider. Burada şaman ayin düzenler. Üç gün içinde davul yapıldıktan sonra üzerine, simgesel anlamı olan resimler yapılır. Şaman adayı bu şekilde hazırlanan davulu, toplumun koruyucu ruhu sayılan Mu z Tağ'a (Buz Dağ) sunar. Muz Tağ, davulu küçük birer dağ olan oğullanna gösterir ve sonra kendisi de inceleyerek davulun ömrünü tespit eder. Ondan sonra sırasıyla Ülgen'in annesi ya da kansı kabul edilen Tazı Kan'a davulu sunar. Üç gün sonra da aynı davul törenle Erlik'e gösterilir. Erlik de davulu inceleyerek adayın bununla kaç yıl şamanlık yapacağını (aynı zamanda şamanın ne kadar yaşayacağın ı) ve kaç kez kurban sunacağını bildirir.

A. lnan'ın aktardığına göre de, şamana ömür biçen Muz Tağ'dır ve onun ömrü boyunca kaç Lane davul kullanabileceğini belirler. Aynı araştırmacının Potatov'dan naklettiği bir bilgi bu durumu güzel bir şekilde açıklıyor. Sandra isimli bir şaman, L. P. Potatov'a tayin edilen davulların sayısının tamam oldugunu ve yakında öleceğini söylemiş ve bilgiyi veren araştırmacı birkaç gün sonra şamanın öldüğüne şahit olmuş.[126]

Anohin de bazı Altaylı şamanların davullaruu, temiz nıhlardan ya da dağ ruhlannndan aldıklarım belirtir.

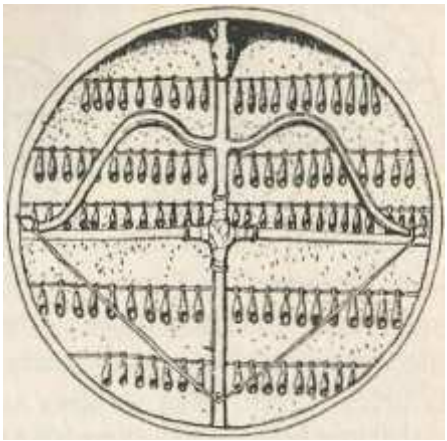
Eliade'nin tespitlerine göre, bazı topluluklarda, örneğin Altaylı Tuvalarda şaman davulu törenle canlandırılır. Davulun canlanacağı düşüncesi, davulun yardımcı ruhlarla ilgisinden kaynaklanır. Bu nedenle söz konusu tören sırasında şaman hay- vanatasının hayaum anlatır.

Şaman adayının davulunun hazırlanması, mitolojiyle ilişkili simgesel davranışlara neden olur. Burada eski Türk dinini ifade eden gök ve yer unsurlan ya da ilkeleri ön plana çıkıyor. Nitekim yukarıda sbzü edilen Şorlarda davu l göğe mensup ilahlara bir dünya ekseni olarak algılanan kutsal dağ vasıtasıy la sunulur. Daha sonraysa yeraltı aleminin korku lan ılıhı Erlik'e takdim ediliyor.

Davulun derisi yıprandığında, davul gelişigüzel aCTlmaz, bir ormanda (orman ve

[126] A inan, *Şamanizm*. s. 94. Davulun ıuısulcnınesı, temiz ve sağlam ağaççm yapılması konu sunda bkz. a.g.e., s. 94.

ruhları temsil etmek uzere çıngıraklar yer alır Anohin'e gore Ahaylılarda kirişe asılan ve çıngırak denilen clc-mır parç:ılar ok şeklinde olup kotü ruhlan kovmaya yarar. Bunlann sayı-sı şamanın koruyucu nıhlanrun sayı-sına göre belirlenir. Davulun iç Larn-finda bazen yay ve bıçak gibi silahl:ır da temsılı olarak bulunur (Çizim 11).

Çi:ın 11 Sam:ee,· tarafından tanıul:ın şaman davulunun :ırka y\ızfı (V. Dios:egı. 1963. Res. 8)

Darkhatlarda da\'ul yaklaşık daire biçimin dedır. Beş ya da yedı ağaç ya da iki başlı bir kemik davul kasnağı-nın arka kısmına ağaç çivilerle cuttu-nılmu şLUr. Bunlann başlan at kılı, geyik kirişi ya da pamuklu şeride bağlanınışur. Erkek ya da dişi geyik derisi davulun yüzünü kaplar. Açık kısmın di-ğer tarafına monte edilmiş ahşap sapın yerinin yukarısında ve aşağısında ikişer oyuk bulunmaktadır. Bunlann üzen bıtkısel }'a da geometrik sı:ıslenıeyle kaplıdır (omurga kemığı). Uç demir parçayla sapın usl tarafına tuuurulmuş bır demir çem-bere şerit parçaları :ısılmışur (lmrban kurdelesi kurbanı ifade eder). Ayrıca ağaçtan yapılmış bır sopa karşıdan karşıya geçecek şekilde yerleştirilmiş ve al nalı biçimin-de bir demir şerit onun aşağısında yer almıştır (gem demiri). Bundan başka davul çembcrıne tulturulmuş dörtgen demır halkalara bir ya da iki tutam şerıt asılmıştır.

Sieroszewski'ye göre *tüngür,* Troshchanski'ye gôre *tünür* ya da *cluuür* yahut *dı.uıg*w olarak adlandırılan Yakut davulu daha çok beyzi biçimdedir. Bu isim yukarı-da sozunu euiğimiz AILay Türklerinde, Soyot ve Karagaslarda da ltlnılr ya da *tüngür* şeklindeydi. BahseLtığımız bu sö;:cı:ık Yakutlar arasında davula ek olar.ık kullanılan bir Lellı çalgı olan dunure de işaret eder Ayrıca *tüıwr* sözcüğünün cvlılıkten doğan akrabalığı (dunur) ifade ettiği Lespil edılmiştir. Bu da şamanın esasen ailenin başı olduğunu ve davulun şaman ve ruhlar :ırasında olduğu kadar, şaman ve toplum ara-sındakı bırlığın (ılişkinin) işareti sayıldığını gösterir.

Czaplıcka. ak ve kara şamanların davulları arasında da bazı farklar olduğunu söylemekıedir. Onun Troshchanskı'dcn nkıardığına göre, yaşlı bir şnman olan bir Yakut kadını ak şaman davulunun ıç ıarnfında kasnağa bağlanmış at kılı (muhıeme-

agaç kultleri eıkisiyle) ağacın dalına asılarak terk edilir. Aynca şaman öldüğü zaman davulu ıahrip edilerek mezanrun yanı başındaki agaca asılır. Muhıemelen bunun sebebi söz konusu davulun, aynı zamanda şamamn kendisini temsil ediyor olmasıdır.

Nitekim A. lnan'ın ıespiclerine göre, davulun agaç ve demir aksamı hariç,)'lpranan derisi değiştirilebilir. Aynca bir de birisinin öldüğü bir evde bulunan şamana ait eşyalar ve davul, Erlik'in elçisi olan Aldaçı'mn konuta gelmesiyle kirlenmiş ve gücünü kaybetmiş sayıldığı zamanlarda da eski deri yerine yenisi gerilir.

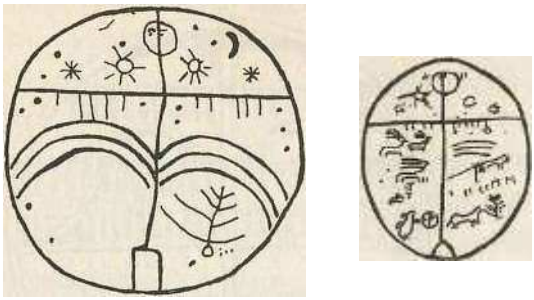
Orta ve lç Asyalı Türklerde davul kasnağı yuvarlak ya da beyzi şekildedir. Bazen, bugün bizim tef dediğimiz müzik aletinin büyük şekli gibidir. Yapımmda yukanda da belirttiğimiz gibi agaç, teller, rnadeni parçalar ve deri kullanılır. Deri davulun bir yüzünü gergin bi r biçimde kaplar. Boyalarla yapılan ve simgesel anlamı olan resimler daha çok bu yuzdedir; Ancak bazen başka yerlerde de olabilir.

Boş olan arka yüzde, şamanın bir eliyle davulu tutabileceği bir sap vardır. Genellikle davulu iki eşit parçaya ayıran bu sap Altaylılar ve diğer bazı Türk lopluluklarında görü ldüğü gibi , bazen kabaca insan şeklinde yapılır. Bu sap genellikle ölmüş eski bir şamanı, yani davul sahibi ruhu ifade eder. AlLaylılar davulun bu parçasına eezi ismini verirler. Anohin'e göre, eezi'nin başı beyzi şeklinde olup, yüz üzerinde oyma suretiyle kaş, buru n, ağız, sakal yapılmış, bazı yerlerde bu kısımlar bakır levhayla kaplannuştır. Altay şaman davu llarının bir bölüm ünde eezt iki başh ela olabilir. Bu durumda ayak tarafındaki baş şamanın başıdır. Bu şeklin göğsü üzerinden geçirilen ve kiriş denilen demir çubuksa onun kollannı oluşturur. Birtakım clavu1larda eezi'run aşağı tarafı ikiye ayrılarak çaıal ayaklan oluşlurur. Bu çara! kısmının üzerinde yer alan küçük bir resim bazen şamanın koruyucu ruhunun simgesidir.

Czaplicka ise daha erken dönemlerde kaleme aldığı araştırmasında, bu ıçteki insan şeklindeki ya da sade olan sap kısmına Altaylı kabilelerin bar dediğini ifade ediyor. Aynı araştırmacı Altaylılarda kiriş denilen ya tay demire asılan ses çıkaran demir nesnelereyse kungru dendiğine ve bunların sayısının şamanın rütbesini göslerdiğine değiniyor.[127]

Şorlarla Kumandı Turklerinde töz kültlerine işaret eden ve altı gözlü ala kaplan olarak isimlendirilen sapın üzerin de başka çeşitli süslemeler, kirişin iki yanına kötü ruhları kovan madeni pa rçalar asıhr. Bazen de burada şamanın emrinde bulunan

m M. A Czaplicka, *Abotiginal* Slberia oıı Study ıu Social A11thropology. s. 39.

Çizim 12. Alt<ty şamanlaıına ait davullar (A. V. Anohin. "Altay Şammıhğma Ait Maddeler," çev. A.lnan, Makaleler ve incelemeler, Ankara 1968).

len beyaz at kılı) bulunduğunu ifade etmiştir.[128]

Davulun yüzeyindeki resimlerde ezilip toz haline getirilmiş olan yumuşak taşlardan elde edilen boyalar kullanılır. Daha çok simgesel bakımdan önemi bulunan kırmızı ve beyaz renkler kullanılmıştır. Buradaki resimler çeşitli Türk topluluklarında az çok birbirine benzer. Türkler dışındaki bazı Şamanist topluluklardaysa hem paralel hem de değişik örnekler vardır.

Özellikle Altay Türklerinde davul yüzeyi kozmik alemi yansıtır (Çizim 12). Davul çoğu kere yatay ve dikey bir hatla bölünmüştür. Bu yatay ve dikey hat dört anayöne işaret edebileceği gibi, dünyayı gök ve yer olmak üzere iki parçaya da böler. Yatay hat kiriştir ve üzerinde şerit ya da çıngırak olduğu düşünülen resimler vardır. Bilindiği gibi gök ve yer (su-atalar) formülü evrenselci bir karaktere sahip, eski Türk dinine bağlı dikotomik bir anlayışa işaret etmektedir. Orhun yazıtlarında da bu anlayışı gösteren çeşitli ifadeler vardır. Bu husus Çin kültüründeki ying ve yang (yer ve gök) ilkesinin Türk kültürüne özgü bir ifadesidir ve Türk sanatında bunun en güzel yorumunu bayvan mücadele sahnelerinde buluyoruz.

Davul üzerinde dikey unsur olarak görülen çizginin dünyanın eksenini de ifade ettiği düşünülebilir. Bu bazen bir sırık şeklinde olduğu kabul edilen Dünya Ağacını çagnştırır. Davulun aşağısında da resmi bulunan Dünya Ağacı (Bay Kayın); bilindiği gibi kökleri yeraltı aleminde, gövdesi yeryüzünde, dallan ve yapraklarıysa göğün en üst tabakalannda olan bir eksen gibi düşünülmüştür. Ratta bazen Kutupyıldızına kadar uzandığı kabul edilir. Temelde onun Türk mitolojisindeki yeri kutsal dağlar ve ağaç daha doğrusu eski Türklerdeki orman kültüne dayanır.

l3ununla birlikte bir eksen oluşturduğunu sandığını bu dikey çizgi ve hat, kimi araştırmacılara göre. *eezl'yi* teşkil eder. Üst taraftaki insan yüzünün onun başını, alt taraftaki kaideyi ifade ettiğini ileri sürdüğümüz şeklin ise, ayaklanm gösterdiği kabul edilir.

ııs MA. Czaplicka, a.g.e, s. 36.

Davulun yukan tarafı Gök Tanrı'yı (veya sonra bunun yerine geçen Ülgen) ifade eden gökyüzüne tahsis edilmiştir. Burası yatay bir çizgiyle alt kısımdan aynlmışur. Söz konusu yerde, ay (eksenin ya da *eezi'nin* sağında) ve güneş (solda), ayrıca kozmolojik-astrolojik bakımdan önemli sayılan yıldızlar bulunur. Bunlar belki çok daha eski olan güneş ve yıldızlarla ilgili kültlere işaret etmektedir.

Ay ve güneşin iki yanında, bazı davullarda bulunan iki daireden biri, tan vaktini, diğeriyse güneşin batışını (veya gündüz ve geceyi/Çobanyıldızı ve Akşamyıldızı'nı) temsil eder. Ay ve güneş kültü bilindiği gibi proto-Türk devirlerden beri etkilerini sürdürmüş, hatta lslamiyetten sonraki devrelere de sızmıştır. 'Ay atam güneş anam' deyimi bunu ifade eder. Eski Türklerde kadın, çoğu kere güneşle ilişkilendirilmiştir. Aslında daha çok yer kültleri içinde ele alınan tanrıça Umay'ın da güneşle ilişkilendirildiğinden daha önce de bahsetmiştik. Güneş, yıldırım, ateş hepsi de bir ruh ya da tanrı olarak kabul edilen doğa unsurları olup, bu konuyla ilgilidirler. [129]

Davulun aşağı kısmında gökkuşağını ifade eden şekiller vardır. Bunlar eksenin ya da *eezi'nin* iki tarafından çıkan iç içe yaylar biçimindedir. Eliade'ye göre, gökkuşagı, Dünya Ağacı tasavvurunda olduğu gibi, şamanın üzerine tırmanarak yukarı tabakalara yükselmesi için yardımcı olarak tasvir edilir ya da söz konusu olan olayı temsil eder. Seyidov'a göre ise, tanrının kudreti şamanın başı üzerine bulut gibi gelip, gökkuşağı şeklinde bedenine girer.

Bu yay parçası gibi şekilleri, dağ olarak nitelemek de mümkündür ve bazı Türk toplulukları, dağlan kutsal olarak ya da tanrı ya da ruh olarak görmekteydi.

Davulun aşağı kesiminde bazen törenler sırasında Dünya Ağacını temsil etmesi için kullanılan bir ağaç tasviri, şamanın kendisi, şamanın tözünü ya da kurbanını ifade eden hayvan tasvirleri (örneğin geyik) ya da baydara olarak anılan yere çakılmış bir kazığın çatalına yerleştirilen, bir ucu yerde bir ucuysa gökyüzüne doğru uzanan sırığa (bazen *palıan* da denir) geçirilmiş, kurban edilmiş hayvanın kafatası ve derisini ve aynı zamanda onun bulunduğu yeri gösteren tasvir bulunur. Birtakım davullarda Ülgen'in kızlarını temsil eden resimler de vardır.

Bazı Altay davullannda ayrıca üzerinde şeritlerin bağlandığı ve töz ifadesi olarak bir erkek tavşan derisi asılan, iki agaç arasına gerilmiş ip tasviri, Türklerde bey ya da önemli kişilerin koruyucu ruhun simgesi olan sungur şekli, üzerine yatay ağaç-

[129] TO.rklerde ay ve gO.neş kültleri içın genel olarak bkz. E. Esin, "Kün-Ay: Ay Yıldız Motifinin Proto TO.rk Devrinden Karahanhlara Kadar ikonografisi," Vll. *Türll Tarilı* Kongresi *Bildiıileri,* c. I.s. 343-359.

belirtildiğı gibi, eski Türklerin evrerll/dünyayı, gök ve yer olarak ikiye böldüklenni ve yeryüzünüyse insanlanı ayırdıklarını biliyoruz. Daire biçiminde düşünülen gökyüzü, bir dörtgen olarak algılanan yeryüzü üzerine otu rur. Gökyüzünün çeşitli katları vardır. Bunlar gök çarklaı ı şeklinde ifade edilir. Benzer şekilde yerallında da çeşitli sayılarda tabakalar vardır. Yukanda ele alınan şemada, don anayönün birleştiği duşünülen merkezde dağ ve üzerinde Dunya Ağacı bulunur. Bunlar dünyanın eksenini remsil ederler. Daha önce de değinildiği gibi, bazen yalnızcıı Dünya Ağacı ekseni teşkil eder. Kozmolojik sistemde yönlere bağlı olarak renkler hayvan biçimli, zoornorfik timsaller, yıldız ya da yıldız kümesi simgeleri yer alır.

Değişik Türk toplulukliınna ait davullardıı zaman zaman değişik tas\•irler de görülebilmektedir. Darkhat şamanın davulu yaklaşık olarak daire biçimindedir. Beş ya da yedi ağaç ya da iki başlı bir kemik, davul kasnağının arka kısmına ağaç çivilerle tutturulmuştur. Bunların başlan at kılı, geyik kirişi ya da pamuklu şeritle bağlanmışur. Davulun tokmakla vurulan yüzü erkek ya da dişi geyik derisindendir. Açık kısmın diğer tarafma mome edilmiş ahşap sapın yukarısında ve aşağısında ikişer oyuk bulunmaktadrr. Bunun uzeri bükisel ya da geometrik süslemelerle kaplıdır (omurga kemiği). Üç demır parçayla sapın üst tarafına tutturulmuş bir demir çembere şerit parçalar asılmışur. Ayrıca ağaçtan yıipılnıiş bir sopa, kıirşıdan karşıya geçecek şekilde mome edilmiş ve aL nalı biçiminde bir demir şerit onun aşagısında yer almıştır (gem demiri). Bundan başka davul çemberine LUlturulmuş dörtgen demir ho.lkalara bir ya da iki tutam şerit astlrruştır.

Söz konusu toplulukta bir de Sanzeev tarafından tespit edilmiş çok farklı bir davul vardır. Dioszegi'nin haç şeklinde oldugunu söylediği, ancak aslında dört anayönü ifade eden çubuklar davulun arkasındaki tuuna yerini oluşturur. Dikey olan sopanın ucunda bir atbaşı bulunur. Davul kasnağının ortasından geçen yaLay sopanın üstünde yay şeklini oluşturan ve muhtemelen dnğlan simgeleyen bır şekil vardır. Aşağıdaysa bu yay şeklinin uçlarına bağlanan ve kirişi gerilmış yayı ıındıran şeritler bulunur. Bütün şamanısl Turk topluluklarında olduğu gibi, davul bu toplulukta da şamanın öteki dünyaya gitmesini saglıyan bir araçtır (bkz. Çizim J 1).

Teleutlere aiL bi.r şamın davulu, gök ve yer olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır (Çizim 13). Gök burada dnha f:ızb yer tutar. Alt kısımdn, evin içinde bulunan 'yaşlı adam' tasviri, evin koruyucusu ve efendisi olan ruhtur. Daha önce tözlerle ilgili bölümde açıklandıgı gibi, Turkıye'de yapılan derlemelere göre 'e\-in sahibının' e\'in en yaşlı kişisi olduğu şeklindeki gelenek, bu davuldaki yaşlı adam tasviriyle ilginç bir şekilde uyuşmaktadır, yani davuldaki tasvir ata kültüyle ilişkilidir ve aynı şekilde

lar yerleştirilmiş dön smk ve şamanın yanında durduğu varsayıla n bir kazık da gösterilmiş tir. Bunlardan başka bazen davullarda bir köprü şekli de vardtr ki, o da şamanın bir kozmik bölgeden başka bir kozmik bölgeye geçişini ifade eder.

Bazı durumlarda Altay davullarının iç taraflanna ve kasnak üzerine birtakım resimler yapı l mıştır. lçteki resimler eezi, yani davulun sahibinin resmi, kavis şeklinde gökkuşağı, onun altında kutsal kayın ağacı ve davulun yapı ldığı hayvanın resmi ve en altta Erlik'in oğullannda n biri tarafmdan yönetilen, cehennemdeki göllerin sahillerinde yaşayan bir kirpi tasvirinden oluşur. Da ha çok dekorati f amaçlı birbirini kesen çizgiler ve yıldız resimleriyse kasnak üzerinde yer alır. Katanov'a göre, Beltir ve Sagay şamanlannın davullannda yedi sarı kız, maral, kurbağa, yılan, kutsal kayın ağacı, ay, güneş, çeşitli yıldızlar ve hastalık yapan ·kötü ruh ların tasvirler i bulunur.

Davulun iç yüzünde davulun sahibi, kasnağın yapıldığı ilahi kaynaklı ağaç, derinin alındığı kutsal h ayvan, yera ltı denizinde ya5adıgı varsayılan (muhtemelen Mezopotamya mitlerinden etkilenmiş) bir yılan ya da canavar, kirişin üst tarafında gü· neş, ay ve yıldızlar vard ır.[130]

Yüzeyindeki resimler itibariyle değişik özellikler gösteren bi r davu lu Radloff Sibirya'dan isimli eserinde anlatır. Bu davulun açık olan arka kısmı diğerleri gibidir, yani Anoh in'in eezi dediği davulun sahibini ifade eden şekil (Radlo ff buna *tüngür* asi demektedir) bulunmaktadır. Kitabında bir çizimini verdiği davulun deri gerilmiş kısmının dış yüzeyine k ırmızı boyayla resimler yapılmıştır. Yine genel şema olarak yukanda gök, aşağıda yer ele alınmıştır; ancak burada , ortadaki güneş ve ayın yukarılarında da yıldızların bulunduğu göğe ait şekiller az yer kaplamaktadır. Yere ait olan aşağıdaki kısımda iki tarafta bulunan ağaçlar tanrısal kökenli kayın ağacını ifade etmektedir. Kollarını açarak yuva rlanmak ta olan bir adamın ne anlama geldiğini belirtmeyen Radloff, resimdeki binicili atların kurban atı, kuşların kaz ve kartal, at üzerindek i figürün (veya figürl erden birinin) şaman olduğunun kendisine söylendiğini belirtiyor. Davul tokmağını anlatan araştırmacı, onu farklı bir isimle (ordu?) anıyor.[131] Kuzey Altay Türklerinde görülen bu davul şekli, bazı küçük farklılıklarla Abakan, Baraba, Sagay, Belrir, Kaçlar ve Şorlann davullarına benzer.

Burada açıklananlardan da anlaşılacağı gibi, Türk toplu luklarında davul yüzeyindeki resimler, kozmolojik bir tasarımı vermektedir. Nitekim yukanda da kısmen

---

1x1 Davulun derisindeki tasvirler için bkz. S. Buluç, "Şaman ve Şamanızm," lA, c. Xl, s. 317.

[1]3[1] W. Radloff, Sibirya'dan, c. lll, s. 20-22.

Çı:ım 13. tınusinsk bölge!ınden bır şaman davulunun ön tarafı (U. IIolmberg, Lcv.XLVIII).

Turkiye"deki gelenekte de bu kuhun etkisinin ynşadıgt görülmektcdır Bu da\'ulda yaşlı adam casvinnin altında, tanrılnra ya da ruhlara sunu ya da saçı yapılan kadehler bulunmaktadır. Davulun üst tarafındaki gök bolgesi, üçgenlerden oluşan bir şeritle alL bölgeden nyrılır. Dağlara ve gökıeki guçlere işaret eden bu şerit, yarım daire oluşLUracak şekilde davulun üst tarafını çe\Teler. Burada görtılen atlar ,,e kuşlar şamanın elçileridir. Üst kısımda yer alan kafesler, gok varlıklannın muhafızı olan, kuş şeklindeki ruhları yakalamak için şamnnlnr tarafından kullanılır. Davul yüzeyinin sağ)'<1111 boyunca, Dünya Ağacını simgeleyen casvirler bulunur. Üst kısımda aynen guncş ve ayla beraber Sabah ve Akşamyıldızı bulunur.

Hangi topluluğa ait olduğu bılinmeyen bir Kuzey Sıbırya şaman davulunda dı dcgışık tas\•ırler goruyoruz Bu davulda, onada ş.ıman tasvin gorüluyor Onun başındaki ışınlann ve kuşların, şamanın duşunce gıucunü ifade emğı ıleri surülmekle bırlıkte haleyi de hatırlatmaktadır Ust soldaki şekıl güneştir Guneşin içindeki çizgiler yonleri, üzerinde kuş olan çızgı ıse Dunya Ağacını anlatı)'Or olmalıdır. Sağdaki şekil ay tasviridir. Ayrıca bu kısımda şamana yardımcı bir hnyvnn tasviri de vardır. Davulun çeperlerine bağlı dairelerdeki balıklar balıgı bol olan yerleri, içi boş olan daire ise balık olnıayM denizleri ifade eder.

Czaphcka'nın Klementz'den naklcuiği, bır da\ul üzerindeki rcsımlerde daha detaylı yorumlar görüyoruz. Minusinsk bölgesinden alınmış bir davulun aşagı bölumunde Bay Kayın tasviri, kayın agacı etrafında yapılan kurban torenlennı anlatır Beynz renkte iki ağaç Ulug-bay-Kazun, yanı Ulu Han'ın ulkcsindc buyüyen iki ağaçtır. Burada gorülen ak ve kara kurbaga ıse, Ulu Han'ın hı:metçısı olarak anılır. A)'nca davul üzerinde, yedi yuva (agaç dallarındaki şaman ym·aları?) ve yedı kuş tuyuyle (telek) ilgili ruhlar, msann hastnlık getirdiğı belirtilen yedi kız tasviri ve diş veya kulak agrısını iyilcştırdiği varsayılan bir ruh şekli ik zaınnnın nnası denilen bir ruh rer alır. Yukarı bölumdc, yani gok kısmında, bir şammıın hale olarak yonınıladıgı, Sabah Yıldızı yn da şnfak sökuşunü anlatan bir şckıl, şamandan şeyranların mesaj göturen iki karakuş, ayının dişlerinden oluşan aba-tös, Ulu Han'ın atları. ar:u edılen şeye ulaşmak için dua eclılen bir ruh tasviri bulunur. Dıger hayvan biçi-

nundekı figurler ise, Kızıl Kıkh J-lan'ın avlanchgını anlauyor.

C.ızım 14. l):ırkh:ıı şmıianl:ırııia ait bit d::ıvul tokma-Aı (V Dinszegi, 1963, Res.10)

Radloff. Potanin, Anohin, Pot:ıtov ve Menges gibi, çeşıtlı şamanist derlemeler yapan araştırmacılar ; davulun cokmagının kakım, samur ya da tavşan ayagı <lensiyle kaplanmasının, sesin boğuk çıkmasını sağlamak için olduğunu sôyluyorlar. Bazen tavşan ayağı doğrudan doğruya tokmak olarak kullanılmıştır_ Tokmağa Altay Türklerinde *çaluu* (Anohın), ancak genel olarak kamçı denir. Bu, çoğu kere davulun şamanın göğe ve yeraluna seyahat ertiği all sayılmasından ileri geliyor olmalıdır.[132] Altay davul LOkmaklarında, şamanın eline geçirmesi için sapın ucu delınerek bır kayış takılır ve buna bir halka tutturulur. Tokmağın baş kısım deriyle kaplanır ve aynca uç ila dokuz halkayla suslenir.

Darkhat şaman larının davul l annda kullan ılan tokmaklar bazı fark lıltkl ar arzeder. Ağaçtan oyulmuş bır örnekte silindirik tarzda yapılmış tokmagm başının eliptik olduğunu ve dışbükey kısmın muhtemelen dağ keçısinin ayak derisınden (ya da tuylerinden) yapıldığını göruyoruz. Ayrıca LOkmağm baş kısmına bır metal levha üç metal halkaylo. tutturulınuşLur. Bumda küçük başka hal kalır da vard ır. Bu tipin dışında bir de, tokmağın başı ile tutulan kısmı S biçiminde kı\Tılmıs olan başka bir LOkmak vıırdır. Bunun vurulın yüzu yıne tuylu hayvan dcrısiyle, öbur tarıfı ise mecal levhayla kaplıdırı.u (Çizim 14).

Şamanın Kullandığı Diğer Nesneler

Hayvan başlı bır asa, kaseler, vecde geçmeyi kolaylaşnrıcı ve çogu uyuşturucu nıtelikteki maddelerin ya da bitki yapraklarının bulunduğu kaplar, yeri geldiğinde kullanılmak üzere doğa l ortamd::ın Lemin edilmiş tıış, çakılıaşı, sopa vb. maddeler, şamanın kull::ındıgı diger eşyalar arasında sayılabılir Ancak uyuşturucu mıidde ve bitkıleri kullanma oranı diğer şıımanist topluluklara göre, Ti.ırk topluluklarında çok daha azdır.

---

ut Davul tokm::ı ı üzerine genel bılgı için bkz. Saadcnın Buluç, "S:mı:ın ve Ş;ını:.ınizını," IA, c. Xl.,s. 317.

[DJ] V. Dıos=egı, l:ılııwgcnıc Aspecıs cif *Dırlıhaı* Slıatıcıı1>111. s. 60-63.

amacıyla yaptırılan bir ev temizleme ayini idi. Törene iştirak edenler, ruh temizleme ayininin yapılacağı yuma toplanırlar. Karanlık başmaya başlayınca şaman yurdun dışında monoton bir ilahLsöylemeye ve çadırın etra[ını tavaf etmeye başlar. Bu işlem bittikten sonra içerideki ocakta yanmakta olan ateşle aydınlanan yurdun içine girer. Önce davuhınu, kutsal sayılan ateşin dumanı üzerine tutar. Sonra kapıyla yanmakta olan ateşin arasına oturarak yine monoton bir sesle ilahi söylemeye başlar. Ilahi söyleyen şamanın sesi nıhlar aleminde karşılaşılan duruma göre inişli çıkışlı olmaya başlayacaktır. Bir ara sesi zayıflar ve iniltili bir hal alır. Bu işlemden sonra şaman çadırın içerisinde ölünün ıuhunu aramaya ve yakalamaya çalışır. Sonunda ölünün ruhunu yakaladığında onu davulla yere sıkışunr. Bu arada durumu ifade etmek üzere, şamanın söylediği ilahi önce şidderlenmiş ve sonra yine fısıltı haline dönüşmüştür.

Kam daha sonra yerin alnndan ses geliyormuş izlenimini vermek için d<1vulunu yere vurur. Ve aşagı dünyaya, yani ölüler diyarına doğru bir seyahate başlar. Nihayet kuvvetli bir darbe ile buraya vardığını bildirir. Şamanın amacı, bedeni yeni ölmüş ruhu aralanna almak istemeyen eski ölüleri razı etmek ya da kandırmaktır. Sonuçta o ölülere hayat suyu (rakı) ikram ederek onlann sarhoş olmasını sağlar ve fark ettirmeden beraberinde getLrdiği, bedeni yeni ölmüş ruhu, onlahn arasına bırakmış. olur. işte bu noktada şamanın ilahisi çok şiddedi bir hal alır. O daha sonra yavaş yavaş ölüler diyarını terk ederek yeryüzüne yükselir. "Yukanya vardıktan sonra birdenbire sıçrar ve VÜcudu sinirli bir halde şiddetle gerilir. Nihayet şarkı haşin bir bağırma şeklini altr; şaman çılgın sıçramalarla yurdun içinqe dönerek dans eder ve en sonunda ter içerisinde kendinden geçerek yere yuvarlanır. [134]

Şifa ayini ise şöyle yapüıyordu:

Hasta için çağrılan şaman en iyi ere buyur edilir. Şaman saçlannı çözüp dağıtır ve hıçkımıaya başlar; gi:ysilerini giyip, Süslerini t kar ...çubuğuna doldurduğu tütünden çekmeye başlar ... gittikçe sararır; Litremesi ve hıçkığı gittikçe artar; yurdun ortasına bir at postu serilir. Şaman bLraz su içtikten sonra, çadırın ortasına gidip, dört rüzgar yönüne doğru eğilip, ağzındaki suyu dört bir yana serper. Bu sırada hiç kimseden ses çıkmamaktadır. Ocağa beyaz at kıllan atllır ve ateş söndürülür ... güneye yönelen şaman, davulunu bir kalkan gibi tutar ... bir şeyler nunldamr ve hıçkınr. Kesin bir sessizliğin egemen olduğu sırada gürültülü bir biçimde geğirir. Yurdun bir yerinden ya bir atmaca ya da bir martı çığlıklar atmaya başlar. Derken ortalığa yine bir sessizlik çöker. Sonra şaman usuldan usuldan davulunu çalmaya başlar, tıpkı bir sivrisinek gibi sesler çıkarur; giderek davulun sesi güçlenm.eye başlar, bir gökgü.rültüsıl halini ahr.... Bw1a uygun olarak kuşlar, atmacalar bağırmaya başlarlar.... Davulun vuruştan iyice anar. zil ve çan ses-

---

13" W. Radloff, Si*birya'daıı Seçme*ler, s. 282-285.

Resim 15. At başlı şaman asalan. St. Petersburg Etnografya Muzesi.

Burada yalnızca, şaman asalanna örnek vermek tçın, Dioszegi'nin yaptığı tespitlere bir göz atabiliriz: Darkhatlarda Şamanın asası layag ya da at başlı tayag olarak anılmaktadır. Tayag, baş kısmı iki ya da üç çatallı olan bir sopadır. Çatalın uçları şamanın aü oldugu klanı ifade eder. füı uç ktsına kumaşlardan yapılmış beyaz, san , kırmızı, yeşil, mavi ve siyah renklerde şeritler ve çanlar bağlanmıştır. Öte yandan, çalışma esnasında elde edilen ve bir kadın şaman tarafından kullanılmış at başlı asada yalnızca at başım temsil eden bir oyma degil atın nmakları ve kuyruğunu ifade eden şeyler de vardır. Yedi metal çanı andıran bir şekil, farklı renklerdeki şeritler de bu asada yer alırdı. Çalışma sırasında aynca bir de çift at başma sahip bir asa tespit edilmiştir. Bir metal yay ası:ının üst kısınma tutturulmuştur (Resim 15).

Dioszegi'den başka araşurınacılar da değişik şaman asaları tespit ennişlerdir (Çizim 15); ama ana ilkeler berızerdir; örneğin Yenisey Türklerinde üçlü çatal şeklinde olan asalar biçimleri bakımından sözu edilen örneklere benzer, ama Dünya Ağacına işaret eder ve ayin yapılacak çadırın önüne dikilir.

Törenlerde, davul dışındaki müzik aletleri de şamanın kullandığı malzemeler arasındadır. Özellikle muziğin ve müzik aletlerinin önemliolduğu anlaşılmaktadır. Bu durumu sanat tarihi nesneleri de doğru lamaktadır. Nitekim, Kazakistan'da bizzat gördüğümüz ve şamanı tasvir elliği kabul edilen, Göktürk de\Tine ait taş babalann bazıları, ellerinde muzik aletleriyle gösterilmiştir.

Çizim 1S. 13ir şaman asası. liamburg Völkerkunde Muzesı.

Şaman Törenleri ve Dualarından Örnekler

Törenler

W. Racllofl'un *Sibirya'daıı* isimli, eserinde şamanist törenlerden çeşitli örnekler bulunmaktadır. 1860'ta bu araşllrmacının Altaylar da Kengi Gölü civarında tespit euigi bir şamanist törenin özecle şu şekilde yapıldtğmı görüyoruz:

Bu. ölünün ruhunun verebileceği zararlardan kotunmak

leri birbirine karışır, adeta ses tonlanndan bir su çağlayanı halini alır. Birden her şey susar. Yeniden davuldan sivri sinek vızıltısına benzer sesler çıkar ve gürültü gittikçe anar; bu biçimde sürüp giden gürulu1 sırasında şaman büyüsel şarkılar söyler, ayerin kudretli öküzı.inü," "stepin beyaz aunı," "ateş cinini" vb. çağınr. Şaman şark, söyleyerek yardımcı ciniyle diğer koruyucu cinlerin yanına gelmelerini rica eder ve onlardan yardım ister: onlara binakıın sorular sorar ve karşılıklar alır. Sorduğu sorulan da kendisi yanıtlar. Böylece çagnlan cinler gelmiş olurlar. ôyle ki onlann birden onaya çıkışından, korkunç bakışlanndan korkan ve çarpılan şaman yere düşer.... Keneli konıyucu cini şamanın içine girdiği zaman, şaman yeniden kendine gelip, doğrulur ve başlar oynamaya sıçramaya .... Hareketleri gittikçe çabuklaşır. O kadar ki, onu tuu1ak isteyenler büyük çaba harcarlar. Saman bir deli gibi oynar da oynar.... Sonra sakinleşerek yumuşak bir ilahi çalar ve söyler.... Sonunda ne bilmek istemişse, hepsini bilmiş olur: hastalığın nedeni nedir ya da kimdir? Sonra da cinlerden, hastalığı sağaltması için kendine yardım edeceklerine dair söz aldığını söyler. Ve birden canhıraş bir feryat yükselir ... böylece hasLahgm nedeni olan cini uzaklaştırmış olur. Hastamn ağrıyan, sızlayan yerini emmeye başlar. Bu arada kut.sal cinler için nasıl bir kurban verileceğini de öğrenir. Hastalığın nedeni uzaklaşmış, kurban kabul edilmiş, dua duyulmuştur. m

Metnin içerisinde konunun uzmanı olmayan kişilerin anlayamayacağı binakım motifler gizlidir; örneğin şaman lôreni, yun denilen çarısı kubbe biçiminde olan çadırda yapar; çünkü çadır bir mikrokozmoslur. Nitekim agzma su alan şamanın çadmıı ortasındaki al postuna olurarak bu suyu dört rüzgar yönüne doğru serpmesi bunu göstermektedir. Şaman evrenin dört anayönüne ve rüzgar unsuruna suyla saçı yapmaktadır. Bu arada at postuna oturulmasL, ocağa beyaz at kılı ::ınlması da ilginç motiflerdir. Özellikle beyaz at Ülgen'i simgeler. Bazen şamanın yolcukulan esnasında kullandığı binegidir. Aynca ateş ve ocak yine Türk mitolojisi ve inanışlarında daha önce bahsettiğimiz gibi çok önemli yer tutarlar. Ateş nıhundan, ocak sahibinden bahsedilir. Çadmn çeşitli yerlerinden duyulan kuş ve yırtıcı kuşların sesleri de çeşitli ruhlara ve lözlere işaret eder. Atmaca gibi kuşlar Türklerde koruyucu nıh ya da töz (ongun) olarak da karşımıza çıkar. Şamanın yerin kudrelli öküzünü çağırması da ilginçtir. Daha sonra görüleceği üzere Hint mitolojisinden kaynaklanan 'yeri taşıyan öküz' motifi Türk milolojisinde de etkili olmuştur. Aynca bu motif yeralunda yaşayan ve binegi kara öküz ya da at olan Erlik Han'a da işaret edebilir.

---

[135] A Ohlmarks, *Studium* zum Problem des *Schamamsnuus,* s. 185-18Tden nakleden S. Veyis örnek, JOO Soruda *1llıtllerde Dın, Bıiyii,* Sanat, Efsane, s. 56-57. ômek'in özetle akt"llrdıgı bu derlemenin daha geniş metni Eliade'nın kıtıbında)'er almaktadır Bkz. M. Eliade. *Şamanizm.* çcv. ismet Birkan, s. 262-264.

Evren/Dünya Tasanmlan

Çeşitli araşurmacılara göre, Türkler Çinlilere benzer şekilde, yeryüzünü bir dikdörtgen ya da döngen biçiminde tasavvur ediyorlardı. [1] Bu clikdörgen içinde var olduğu düşünülen daire, gökyeınını temsil ediyordu. Bu şeklin merkezindeyse kutsal olarak kabul edilen bir dag (Türklerde Ötüken dağlan, Kan-Tengri, Altun-Yış (Altın Omıan) gibi isimlerle anılan dağlar) ve DL\nya Ağacı çeşitli katlara ayrılmış göğü ve yeri birleştiriyordu. Yeryüzü dön yöne bölünmüştü. Eski Türk metinlerindeki birtakım ifadeler dünya şeması içerisinde bu yön kavramına değinir; örneğin Kültigin yazıtının kuzey cephesinde yer alım aşağıdaki Satırların şöyle yorumlanabileceği kanısındayız:

> Buyruk beyleri Otuz (tatar). Dokuz Oğuz heylen, mılleti! ... bu sözümü iyice işit; sağlamca dinle: ileri (doğuda) gün doğusuna, beri (guneyde) gun on:ısına, geri (banda) gün baasına, yukaa (kuzeyde) gece onasma dogru (olan yerlerin) bu içindeki millet(ler) hep bana itaat eder. Bunca milleti htp tanzim ettim..... [2]

Bu ifadeler, anayönlerin kozmolojik diyagramda temsil edildiği saatle birlikte ele alındıgını gösteriyor. Doğunun zaman unsuru sabah (yani gün doğuşu), güneyin öğle (gıin ortası), batının akşam (gün banşt), kuzeyinse gece yarısıdır (yani gece ortası). j. P. Roux'ya göre, XI. yüzyıldan önce olmak kaydıyla gök ve yer kavramlarına bir de yeralu eklenmiştir. Yeralu daha sonraları cehennem olarak algılanmıştır. Bu şemaya işaret ettiği sanılan tasvirlere çeşidi yerlerde rastlanmıştır (Çizim 16).

Yakın zamanlarda derlenmiş bilgilerde Altaylılarda, dünyanın önce daire, sonra kare şeklinde olduguna inanıldığı tespiL edilmiştir. Yakutlardakl gök dairesinin dörtgen yeryüzünün kenarlarına değdiği fikriyse yukarıdaki şemaya tam olarak uymaktadır. Burada da dön anayön fikri önemlidir. Yalnız bir Yakut hikayesinde yeryüzünün şekli sekizgen olarak belirtilmektedir ve yönler arayönlerle birlikte burada iki katına çıkmaktadır.

Türkler bazen dünyayı tepsi gibi ya da yuvarlak olamk gormekle birlikte özellikle buyuk devletler zamanında yaygın olan gônlş dunyanın dôrt kôşc olduğu düşüncesidir. B. Öge!, dünyanın şeklinin Türk devletinin yapısıyla L<.ırşılaşunr ve kozmolojinin devlet yapısı üzerindeki etkisini onaya koyar, bkz. Bahaeddin Ogel, Tılrlı Mitolojisi, c. il, s.243-244.

[2] H. N. Orkun, Eski *Türlı Yazıt/an*, s 22

Evreni simgeleyen şekillerden bi.risl de mandaladır (Resim 16). Genellikle bir kare içinde daire ve Llgili ilalılann lasvirinden oluşur. Ancak değişik şekilleri. de vardır; örneğin bazL örneklerde tamamen daire şeklinde manda lalar da görebiliyoruz. Eliade'ye göre mandala bir *imago muıdi'yi* Lanımladığı kadar simgesel bir panteonu da Lemsi! eımekıedir. Bu bakımdan hır tapınak da "merkezi vurgulama" ve mikrokozmos olma bakımından bir mandaladır. Eski Türklerdeki yeryüzü ve hükümdar şehri planı hem daha eski Türk topluluklan ndaki evren şeması hem de mandalayla ilişkil.iydi.

Mandala Budist resim sanaundaki detaylı tasvirleri yanında, yere çizilerek bir şema gibi de kullanılmıştır. Nitekim ezoterik Budizmde VaJradhıltu mandala, ruhsal dünyanın buyusel diyagramıdır.

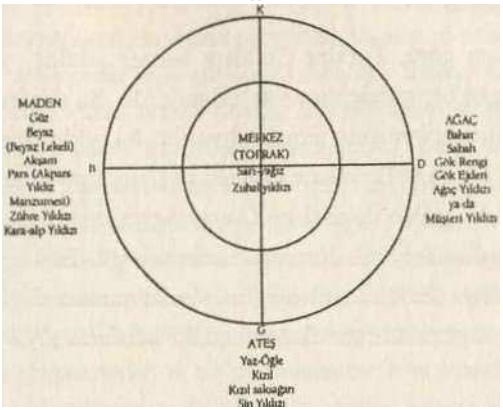
E. Esin'in tarif ettiği bir lımaist mandala örneği XIV. yuz.yıla ait eski bir metinden alınmıştır. Burada tasvir edilen mandala, baş ilahın gö\•desi ve tapınağı sayılıyordu. Mandalaıım merkezinde, lotus tahu üzerinde oturan baş ilah Cakraşamvara Hemka ile kansı bulunuyordu. Şeklin dört köşesi tefekkürü ve manda lamn içerisinde oLurarak kendisini baş ilahla beıtunleşliren kişiyi temsil ediyordu. Dörtgenin içerisinde iç içe üç daire bulunuyordu. Dı.şcaki iki daire baş ilahın gövdesını ve dilini, en ortadaki daireyse bu tannnın gönlunu temsil ediyordu.[3]

Evren/dünya ile ilgili temsili anlamlar içeren terimlerden biri *samsara'dır.* Dünyayı, daha doğrusu dünyeviliği arılatır. Doğum ve ölüm okyanusu (veya nehri) demektir. İnsanlar bu dünyevi yaşantıy1 aşarak nirvanaya ulaşırlar.

Saınsara'mn tekerlek şeklindeki şeması varoluş tekerleği *(cakra),* evreni ve burada olup biten her şeyi, başlangıcı ve sonu ifade eder. Evrenin çeşitli görünüşleri de bu şekille ilgilidir. Tantrik Budizmde bu konuyu ifade eden ilahın adı KAla-Cakra'dır. E. Esin'e göre bu Zaman Çarkı llahı'dır. Ya da Kala-Yama ve bunlara ilaveten Zurvan ejder alameti olan ve çark çeviren tanrılardı. Uygur ve daha sonra Karahanlılarda zaman çarkını bir çift ejderin çevirdiği kabul ediliyordu . Bu sıınge aynı zamanda Buda'n ın adaletinin ve güneşin simgesidir. Dharma-Cakra ise yasa çarkı demektir, yani o aynı zamanda Yasa'yı temsil eder.

J Mandala hakkında bkz. E. Esin, lslamiyeıten Onceki Türk Kültür Talihi ve lslama Giriş, s. 132; E. Esin," 'Muyanhk' Uygur 'Buyan· Yapısından (Vıhara) Hakanlı Muyanhgına (Rıbac) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme," MA, s. 77. dipnoı 19-20; M, Eliade, imgeler Simgeler, s. 35-37;j. C. Cooper, An 111ustrated Encyclopedia ofTraditional Symhols, s. 103 j. 1lall, a.g.e., s. 3-4.

E.Esin, *Tadı Kozınolo)Isi* Glk Devir *üzeriuc Araştır* malar), s. 15, 32 vd.

Çizım 16. Birtakım araşırmacılann anhuuklarına dayanı - hırak, dört anayône gore ele alınmış beş temel unsur ile bu yon ve unsurlar:ı bağlı olarak mevsim, zaman, renk. hayvan ve yıldızlar

Rcsım 16. Mandalayı t<lSVir eden bır lreskodan detay: V.- Vl. yüzyıllar (M.Bussagli, *Cenıral* Asian Painting, s. 3).

Çizim 17. Dolgan şamanlarına aiı, Lepesinde kuşların efendisi kanalın bulunduğu bir Dünya Ağacı. (U. H Holmberg, a.g.e., Res. 24'ten çizim).

Dharma bilindiği gibi genel anlamıyla Varlığın düzeni ya da tannların aynı zamanda Buda'nın kişisel düzeni anlamına gelir. Sanskinçe'de dharma sözcüğüyse tULmak. desLeklemek, caşımak, korumak gibi anlamlara gelir. Böylece *az* önce de belirtildiği gibi, j. Campbell'in deyişiyle, "... evreni ayakta tutan ve böylece her varlığı ve şeyi türüne göre ayakta tutan düzendir."[5]

Evrenle ilgili olan simgelerden biri de lotus (nilüfer) çiçeğidir. Türk Budist miLolojisi ve kozmolojisinde olduğu kadar sanatta da önemli yer tutan lotus,[6] evrenin bütün güçlerini, seslerini, sayılarınt, sonsuz ışığı ve mutlak temizliği ifade eder. Daha önce sözünü ettiğimiz eski Türk inançları ya da şamanist Lasavvurlarında yeryüzünün ve ilk insanın yaradılışıyla ilgili efsanelerde olduğu gibi, Budisl kozmolojide de bütün yaradılışlar sularda meydana gelir ve bunun için suyun üzerinde bulunan bir toprak parçası söz konusu edilir. Budizrnde Sarnanizmden farklı olan hususlardan biriyse yerin/toprağın Jotus üzerinde yer almasıdır.

Bazen bir sırık şeklinde Lasawur edilen Dünya Agacı Kulupyıldtzı'na kadar uzanan dünyanın ekseni veya diregidir (Çizim 17). Sonradan şamanist inanca sahip olmuş Türklerde de Dünya Agac1yl::ı ilgili çeşitli düşünceler vardır. Kimi zaman bu bir kayın ağacıdır, kimi zaman da bir çam ağacıdır. Genellikle dünyanın üzerindeki gök küreyi delip geçen bu ağacın yukansında, göğün en yüksek katında tanrı Ülgen otururdu. Bu ağaçlar bazen 7 bazen 9 dallı olarak belirt ilirdi.[7]

Çeşitli Türk topluluklannda göğün direği ya da çivisi olarak Dünya Ağacının yerine yalnızca Kutupyıldızı'nın belirtildiği de olur. Bu bazen Allm bazen De-

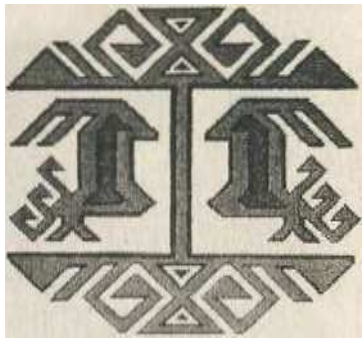
---

[5] J Campbell, a.g.e., s. 29.

[6] Lotus üzerine aynnulı bilgı için bkz. Y Çoruhlu. "Lotus ikonografisi ve Uygur Sanatında Lotus," *Uluslararası Osmalı* Oncesi Tilrh *Kültürü Kougrcsi* Bildirileri, -1-7 *Eylül* 1980 Ankara, haz. A. Aklaş Yasa ve S. O. Aulgan, Ankam 1997, s. l55-168.

[7] Bu hususlarda bkz. j. P. Roux, 'Türk GOçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlanu. TKET< *Oslamiyetum önceki Türk Sanaıı Haldımda Araştımalar),* c. 11, Kısım 1a, s. 77; B. ôgel. *Türk Mitoloji5i,* c.l, s. 92-93.

mirkaı:ık olar.ık anılır. Zaman zaman onun için ·guncş dıregi' terimi de kullanılır. Kubbelı bir çadıra (yurt) benzetilen gök-yuzunün ortasındakı bu yıldız, çadırın ana diregının yurdun kubbesını tunugu gibi gök kubbeyı tutar. Hım yıldızlar ana eksen olan KutupyıldLzı'na baglıdır. Buryatlar, yıldızları bir al sürüst1, KuLupyıldızı'nı da alların baglandıgı kazık olarak gôrur [8] Holnıberg'e göre gök kubbedeki yıldızlar deliklerdir. En kötü delik Pleiades (Sureyya..Ulker) yıldızı olup buradan ruzg11rların ve sogugun yeryüzüne aknğına inanılır.[9]

Resım 17. *X:V.* yüzyıl Anadolu Tı1rk halısından deuıy: Dunya Ağacı ve üzerinde kuşlar (Şerore Yetkin, *Türk Halı Sanatı).*

Dunya Agacı lıazen Hayat Ağacına dönıJşmtlş olarak anlaclır. Yalnız konunun bu kısmında önemli bir forka dikkati çekmek gerekir Dunya Ağacı ile Hayat Agacı birbirleriyle ilişkili fakat birbirlerinin aynıs1 degıldır Bınncisi kozmolojik sistemde yen olan dunyn ekseni, dıgenyse hayann yemlenmesi, yani türemeyle ya da olumsuzluk konusuyla ilgilidir. Her ikisinin çakışan ilişkisiyse *söz* konusu kozmolojik duzenın de aynı zamanda hayatın devamlılıgmı ve sürekli olarak yenilenmesini sağlamasıdır Bu nedenle bu ıki tasavvur zaman zaman birbirine kanştınlmışıır Bazen de birbırının yenne kullanılrruşur. Dunya ve Hayat Ağacı konusunda Türk sanatında çeşilli omekler görulmektedir (Resını 17) Söz konusu agacın en dikkati çeken örnekleri Anadolu Turk mimarisinde taş kabartma olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

[8] M. l:lıade, *Şanmıizni.* çev. lsmel Birkan. s. 293 vd. Benzeri bilgiler ve yorumlar Holmberg'de de vardır Ona gore Türk soylu topluluklar bazen yıldızlann büyük bir at sürusu olduğunu dllşunınekıedır. Bu nedenle dünya dıregı ailann baglandıgı bır direk olarnk da kabul edilir. Ona A:;,ya Turklerinin gerçek yaş<ınıl:ınnda d:ı boyle ailann lxıgl:ındıgı direkler vardır. Bazı Sıbuyah T:ıarffürk kabileleri gôkıe bır :ılun aı dıreğı Onündeki çadırda yaşayan tannlara ın:ınırbr Y:ıkutl:ır 'at direği sahibi' dediklcn bır ruhun var olduğunu ileri surerler. Bkz. U. Holmberg, The Mythology of Ali Raccs *Fuuıo*-Ugrlc, *Sıberiaıı,* s. 337.

[9] U. (Harva) 1lolnıberg, a.g.e.. s. 336. 1 lolmbcrg sôw edilen eseıinde dünyayı taşıyan direk ya da suıun konusunda birçok efsaneyi n:ıkleımcklcdir Ona gore Moğollar. Buıyaılar, Kalmukl:ır ve Altay Turkleri Kuıupyıldızı'nı 'Altın Süıun.' Kırgız. B:ışkir {B:ışkuıı) ve diger Sibiry:ı Turk toplulukları 'Demir Suıun,' Telcuıler 'Yalnız Dırek,' olarak anıyorlardı. Buna uygun olarak bır Yakut efsanesinde düny:ının 'hır demir :ıgac;tan')3\'aş y:ı":ış gelişugı anlatılıyordu. Ona w le; Asy:ı'd:ı söz konusu bu dünya dıreklenne kanlı kurb.ınl:ır da sunulmuştu (s. 333-334).f lolmberg"in anlaıtığı diğer efsane ıçın bkz .s 335-336.

Öte yandan Türk Ak-öyleü de bu evren ya da dünya tasarımını yansıtmaktadır. Çadır eşiği himayeci, kapalı bir dünya gibidir. Ocak ve çadırın tepesindeki delik, kozmik ekseni (axis mundi) temsi1 eder. Bazen çadınn direği bu mihveri teşkil eden Dünya Ağacının yerini alır.

Mesken eski Türklerde olduğu gibi, dünyadaki birçok toplulukta evren ya da dünyayı temsil eden bir mikrokozmostur; örneğlıı Eliade'nin akcardığına göre Amerikan yerlilermden Algonkin ve Siytı kabilelerinde, yetişkinlerin topluluğuna geçiş törenlerinin yapıldığı kulübeler evreni simgelemektedir. Bu kulübenin damı *göl*< kı.ıbbeyi, döşemesi yetyüzünü, dôrt duvan dön anayönü temsil etmektedir.[13]

Türklerdeki evren tasavvurları esas itibariyle bir dikotomiye dayanır. Bu gök ve yer/su dikotomisidir; yaruk ve *kararıg* şeklinde de ifade edilir. IX. yüzyıla ait olması muhtemel bir Budist metinde eski Türk-Çın evren tasavvurlarıyla ilgili olan bu hususa şöyle değinilmektedir:

> Bu kainatta, üstteki gök parlaktır, altta yağız yer karanlıkur. Güneş tannsı parlaktır, ay tannsı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıkar. Bu yerli-göklü, dişili-erkekli (unsurlar) kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar, belirir .... Güneş ve ay kanşıp kavuşarak, yol almaktadır. Bundan ötürü, yazll-kışlı, dört mevsim olur.[14]

Bu yolla yaradılış gerçekleşiyordu. Konuyla ilgili açıklamalara göre Mahiyeti anlaşılamayan ilk sebep ademi (yokluk) meydana getirdi. Ademden ilk monad (tek varlık) oluştu. Tek varlıktaki çeşitli öğeler yarug (gök/yang) ve kararıg (yer.iyin) unsurlarını meydana getirdi. Bu iki unsur Çin sanat ve kültüründe t'ai-chi olarak adlandırılan, yarısı kara, yarışı ak bir daire şeklinde gösteriliyordu. Söz konusu unsurlardan su, ateş, ağaç, nıaden ve toprnk olarak beş unsur daha ortaya çıktı.[15] Bu unsurhır evren planına uygun olarak çeşitli benzer öğelerle birlikt.e yer alıyordu. Ancak bazı araştınnacılara göre dünyayı oluşturan esas elementler su, ateş, toprak ve havadır.

Gökle ilgili tasavvurlar da, Türkler ve Çinlilerde yine benzer şekilde yer almaktaydıı. Gök kubbeye gök çarkı deniliyordu. Gökte yine dört yöne göre 7 şer gruba ayrılan 28 burç bulunmaktaydı. Bu husus eski Türklerlıı Hunlardan beri gezegenler-

---

[13] M. Eliade, Kutsal ve *Dindışı.* s. 27.

[14] Bkz. E. Esin. *Türh* Kosmolojisi Olh Devir *Üzerine Araşlmnalaı),* s. 3.

[15] E. Esin, *Tıırh* Kosmolofisi, s. 4-5; *yıug* ve *yaıg,* elementler, Çin'de evren şekli için aynca bkz. W.Eberhard, Çıı Simgeleri *Sôzh1gü*, s. 95, 107, 322-323, 336-337.

Resim 18. Babur'un oğlu l !ünıayun'un doğumuyla ilgili kuLlamalan konu ulan bu minyatürde bahçedeki hıuvuzun şekli evren tasanmını (kare içinde daıre) yansıtmaktadır .

Bazen dağ tek başına Dünya Ağacının yerini alır, yani dünyanın eksenini dağ teşkil eder. Dağ içindeki mağaralar da yaratılış, doğum, ana rahmi gibi konulara işaret etmekle birlikte çok genel anlamıyla evrenin de bir simgesidirler.

Buraya kadar belintiğimiz hususlar, aynı zamanda dünyanın merkezi kavramıyla ilişkilidir. NiLekim eksen olarak verdiğimiz kozmolojik öğelerin bulundugu yer, başka bir deyişle eksenin yeri evren ve dunyamn merkezindeydi. Böylece bu genel şemaya göre her toplum kendisini merkeze koyuyor ve diğer toplulukları ikinci derecede topluluklar olarak kabul ediyordu. Dünyanın merkezi bazen 'dünyaıun göbeği' olarak da belirtilmekteydi. l lolmberg, burası için 'orta yer' demekte ve Çinlilerin kendi ülkelerini 'Orta imparatorluk' olarak adlandım lalarına değinmektedir. [10]

Dünyanın, aynı zamanda evrenin merkezi kavramından bahsederken, önemli bir merkez öğesi olarak Kabe'yi hatırlatmak gerek. Kabe maddi bir yapı olmaktan çok bir kozmik eksen ya da merkezdir. [11]

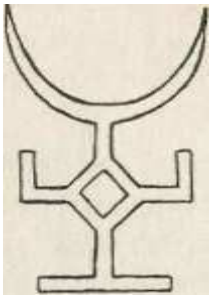
Ortasından bir eksenin geçliği bir dünya wsar ı mında, geç zamanlarda onaya çıkmış bir düşünceye göre, gök kubbeyi dört yöne göre yerleşLirilmiş dört direk taşımaktadır. Bu temsili düzen, tapınak, mezar anıtı gibi şehir mimarisinde olduğu gibi, el sanatlarında da etkili olmuştur; örneğin Ordu-Balık denilen hükümdar şehri planlan (özellikle Doğu Türkistan'da) dön yöne nam planda olup, yollar ortadaki hükümdar otağında ya da sarayında kesişmekteydi. Eski Uygur şehri Karabalga - sun'da da böyle bir plan uygulanmıştı. Bu hususta verilebilecek çok örnek vardır. Söz konusu, mimari anlayış lslamiyetten somaki Türk sanaunda kervansaray ve medrese mimarisinde hana başka mimari eserlerde etkili olacaktır [12] (Resim 18).

---

[10] U. (llarva) Holmberg, a.g.c., s. 309.

[11] Bkz M. Eliade. imgeler Simgeler, çev. M. Ali Kılıçbay, s. 23;]. C. Cooper, a.g.e.. s. 90-91.

[12] Bu konuda bkz. E. Esin, "t.luyanlık. Uygur 'Buyan')'apısından (Vıhara) 1 !akanlı Muyanlığına (Rıbat) ve Selçuklu Han ile Medresesme Gelişme," MA. s. 75-102

Çizim l8. Gök ile Yer arasında ıısan. Gök- turk devn kaya resmi.

den haberdar olcluklannı göscennektedir.

Gökyüzü yukanda sözünü elliğimiz sistem üzerine oturuyordu.[16] Eski Turklerde ve Çınli\erde gök çarkının (veya çarklarının) döndüğü kabul edilmekte ve bir Uygur metninde gök kubbenin en aluakı çemberini (felekini) bir çift gök ejderinin çevirdiği belinilmektedir. Böylece ejderin eski Türklerde aynı zamanda evren olarak adlandınlnıasının sebebi de anlaşılmaktadır.[17]

Radlofrun derlediği nvayelierde AltayWara göre dünya çeşidi katlardan meydana gelmiştir. Bu tabakalar belirli bir şekilde birbirinden ayrılır. 17 kat göğt\, yani ışık <\lemini, 7 ya da 9 katsa yeralunı yani karnnltk alemi meydana getirir. Bu ikisi arasındaysa insanlann yaşadığı yery\ızü v::ırdır.[18] Holmberg ise Ahaylılarda, Hades olarak nitelendirdiği yeralunın 9 kat olduğunu belirtirken gökyüzünün büyüklükleri birbirinden farklı 3, 7, 9 ya da daha çok kattan oluştuğunu söylemektedir.[111]

Orhun Abideleri'nden Kültigin yazıtınıı doğu yüzünün birinci satınnda bu hususa şöyle işaret ediliyor

> Üsne mavı gök (yı:ızu) altın (do) yağız yer yorauldıgında, ikısinin arasında ırısanogullan yaratılmış. lnsanoguUarının tızenne (de) mnlanm declelenm Bumin Hakan (ve) lscemı Hakan (hukümdar olarak) tahta oturmuş !ahta oturarak, Türk halkının dcvll'ıini (ve) yasalnnnı yonenvermış, duzenleyivermışler [10]

Yenisey (Sulek) kaya resimlerinde gönılen ıist kısmı (veya başı) hılal şeklinde biten, ortadaki eşkenar dörtgenden çıkan dört anayön ya da insan gövdesıyle ılişkilendirilebilecek altta yatay düz bir çizgiyle birleşen şekil gök ve yer arasındaki insanı temsil eder ve Kültıgın yazıtından yaptığımız alıntının bir yansım::ısı olarak karşımıza çıkar[21] (Çizim 18).

Birçok araştırmacı, Gök Tanrı'nın yanında onu tamamlayan bir yer t::ınnçası olduğuna inamr. Bazen bu yer tanrıçası zamanla başkalaşmış olarak karşımıza çıkar;

---

16 Gôk üzerine çeşitli derleıneler ve yorumlar için bkz. B. Ogel, Turlı *Mıuolojisi.* c. il, s. 145-182.

17 E. Esin, ag.c., s. 15.

18 W. Radl olT, *Sibiya'dau Scçıueler,* s. 215: yer ve yeralu 1\lemi için :ıyncn bkz. B. ôgcl, *TCırlı* Mi· *ıolotisl.* c il, s. 255-266

1<1 U. (Harva) Holmberg. Tiic *Mytlıology* of Ali Raccs *Fınno*-Ugric, *Silu:riau.* s. 309.

20 T. Tekın, Orlwrı *Ya::ılan,* s. 9

H Ç. Omür.ılıuulu, *Teugırçilik Mıttuk Filosofiyauırı Uıugusuna Çalgırı).* s. 34. sekil 312.

omegin J P. Roux, Xlll yuzyıl gıbi geç bır devirde GôkLUrklerin kutsal merkezi ôtüken'den (Ötüken; dua, öğüt ve ses anlamma gelen *ôt* kökünden türet i lmiştir) Etügen/ltü.gen isimli bazen di··i bazen erkek olarak alg1lanan bir tann bulunduğunu ve sonra bu ınanışın Türkler arasında da yayıldığını anlatır. Yakutlar bu tannçanın otlann buyumesi ve çocuklann dünyaya gelmesiyle ilgılı olduğunu kabul ederek onu biraz Umay'la kanştınrlar.[22]

Burada haurlanması gereken bir noktayı belirtmekte fayda vardır. Gök-yer/su unsurlan erken devir Turk sanauna yansımıştır. Daha sonra zaman zaman değineceğimiz gibı, lslamiyet öncesı Turk sanatındakı çeşidi unsurlann gök ve yer-su formulı:ıyle ilgılı yönleri vardır. Bunun en karakteristik örneğıyse hayvan mücadele sahneleridir. Bilindiği gibi bu sahnelerde vahşi bir hayvanın vahşi olmayan ya da evcil türden hayvanlan altedişi canlandırılmıştır. Bu sahneler gök-yer, zafer-yenilgi, erkek-dışı, aydınlık-karanlık gibi kavram çiftlerinin sımgeselliğine ışaret eder. Bu nedenle eski Türkler vahşi ve yırtıcı hayvanlan çift tırnaklı hayvanlara (söz konusu simgecilik nedeniyle) tercih etmişlerdir. Bu hususta çeşitli tasvirler Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda da karşımıza çıkar. Uygur dönemine ait bir fol kitabı olan Irk Bitig'de yırncı \•e guçlü hayvanlann diğer hayvanlara galebe çalması iyiye işaret sayılmaktadır.

Yaradılış ve Türemeyle llgili Efsaneler

Yaradılış Destanları

Ona ve lç Asya'da yaşayan Türk topluluktan arasında, dunya ve insanın yaradıhşı ya da insanın türeyişı hakkında birçok efsane tespit edilmiştir. Bu efsaneler yakın Çağlarda derlendikleri ıçin lslamiyet, Hıristıyanlık, Yahudılik, Budizm ve Manihe-iznıden bazı etkiler taşımaktadırlar. Ancak bunlar genel yapısıyla erken devir Türk mitolojisinin izlerinin görulduğu çok önemli ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır.

llk olarak Verbitskiy'in derlediği Altay yaradılış destanını ele alacagız. Bu destandan, her yerin uçsuz bucaksız su halinde olduğunu ve tanrı Ülgen'in biçim değiştirmiş olarak bu suların üzerinde uçtuğunu, ancak konacak bir yer bulamadığını anlıyoruz. Bu sırada Ulgen'in gönlüne bir ilham gelir. Altaylılarca kabul edilen iki dişi ruhtan bırisi olan Ak-ene (Ak Ana) ülgen'e yaratma kudretini ve ilhamını vermiş-

[22] J P Roux, "Dünya Türkler ve Moğollarda," çev. Gonı:ıl Yılmaz. Anrılı *Dünyada* ve *Ccleuelısel* Toplumlarda Dmler ve Mltolo1ilcr *Sô:::lıngu,* yon Yves Bonnefoy, s. 193, j. P. Roux. "Dağ Kozmi.lc Eksen Türkler ve Moğollar." a.gt., s 147.

Bu *dünyanm yanına* yarat*ılmış üç balık.*
Bu *büyülı* balıklann *üstüne* dü*nya lıoıımuş,*
Balıklar çok büyılhmüş dünyaya destek olmuş.
Dünyaum yaılanna iki de *balılı konmuş,*
Dünya gezer *olmamış,* bir yerde *lıılıp doıınuş.*[23]

Bu parçalardan da anlaşılacağı gibi, dünyanın altındaki balıklann, arzın dengesini sağlamada rolü vardır. Balığa kutsallık atfedilmiş ve o dünyanın dengede durmasının simgesi olmuştur. Aslında bu husus eski Him tasavvurlannda da vardır. Balığın burada kullanılması aynı zamanda onun, insanın yaratılışının, hayatın yeniden doğuşunun, üremenin, bolluk ve bereketin simgesi olmasından ileri gelmiştir.[24]

Eski Hint tasavvurlarında kaplumbağayla birlikte dünyayı denizin üzerinde tutan bir yılan vardı. Bir!lni'ye göre de Hinduizmde yerin en aşağı tabakasının altında bin başlı bir yılan bulunduğu kabul ediliyordu.[25] Bir Osmanlı minyatüründe, yer katmanlarını gösteren şekilde, dünya yuvarlağının etrafını saran bir yılanın gösterilmesi herhalde 'yerin altındaki yılan' düşüncesine işaret etmektedir.

Ôte yandan kaplumbağanın dünyayı taşımasıyla ilgili simgesel düzenlemeleri de Türk sanatı tarihinde görebiliyoruz; örneğin Göktürk devrine ait, kaplumbaga kaide üzerine dikilmiş, tepesinde ejder başlarının bir kemer oluşturduğu Kültigin yazıtı (MS 732) ve benzerleri aynı zamanda birer evren imgesidirler.[26]

Balığın dünyanın yaratılışının ya da dünyanın simgesi olduguna dair güzel bir örnek Ferideddin-i Attar'ın *Maıı*uhu't-Tayr isimli eserinde yer almaktadır. Burada yeryüzünün öküz üzerine, öküzünse balığın üzerine yerleştirildiğinden söz edilir.[27] Doğu Türkistan'daki bir Uygur freskosunda, Buda'nın kutsal yılanlar olan Nagalar üzerinde tefekküre dalmasını gösteren bir tasvire benzer şekilde, balık üzerinde duran bir Budist ilah görüyoruz.[28] Holmberg'e göre dünyayı taşıyan boga fikri Tatar-

---

Verbıiskiy'in derlediği efsanenin Türkçesi için bkz. B. ôgel, *Türk* Mitolojisi, c. 1, s. 432-436.

Bu konularda bkz. Y. Çoruhlu, "Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi," MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tezi, s. 201 vd.

Bkz. W. Ruben, Buddh*iz:ın* Tarihi, çev. A. itil, s. 79; G. Tümer, Bir*ü*ni'ye *Côre* Dinler ve J*slanı* Dini, s. 203.

Bu konuda bkz. Y. Çoruhlu, "Türk Sanatında Kaplumbağa Figürlerinin Sembolizmi," Arkeoloji ve Sanat Dergisi, sayı 62/63. s. 29-36.

Fe*ıideddin*-i Attar, *Maıı*ı*lm't-Tay*,., çev. A. Gölpınarlı, s. 5.

Bkz. Y. Çoruhlu, a.g.*ı*..s. 205.

tir. Ancak Verbitskiy'in derlediği efsanede, Ülgen'e göklerden gelen bir ses emir verir ve bu emir üzerine Ülgen denizden çıkan bir taşın uzerine çıkar. Bundan sonra Ülgen yerin ve göğün nasıl yaratılacağını düşünürken su içinde yaşayan Ak-ene çıkıp gelir, Ülgen'e bir yaratıcı olarak bu işi nasıl yapması gerektigini öğretir ve Ülgen de yeri ve göğü yaratır:

Dünya bir deniz idi, ne *gôh vardı* ıie bir yer!
Uçsuz bucaksız sonsuz sular *içreydi* her yer,
Tamı *Olgeıı uçuyor,* yoktu bir yer *hoıacah,*
Uçuyor arıyordu katı bir yer, bir bucak,
Kutsal bir ilham ile *nasılsa gönlü doldu,*
Kayıptan gelen bu ün, ona bir *çare* buldu.
Göklerden gelen bir ses, *Ülgen'e* buyruk verdi;
-Tut *önündeki şeyi,* hemen yakala! dedi.

Denizden *çıkan* bir ta*şfırladı çıktı yüze,*
Hemence *taşı ıutu* bindi *taşm üstüne!*

Göklerin enıri ile bulunca *Ülgen* durak,
Artık vahit *gelmişti, gökleri* yaratacak!

Bir Ak Ana *(Alı-eıie) var* idi, *yaşardı* su *içinde,*
Olgeıı'e *şôyle* dedi, *gôrüııdü* su *yazoıide:*
-*Yarmmah ıstiyorsan* sen de bir *şeyler* Ülgen.
Yaraucı olarak şu kutsal *sözü* öğren!
Dehi hep, *"yapuın* oldu" *başka* bir *şey sôylcınel*
Hele *yaraır* ilıcıı *"yaptım olmadı!"* deme!

Ülgen yere bakarak *"Yaratılsın* yer!" demiş.
Bu *istelı üzerine* denizden yer *türemiş.*
Ülgen göğe bakarak *"yaratılsm gök deuıfş."*
Bu *buynık uzeriue üstünii gök* bezemiş.

Verbicskiy'in derlediği efsanenin bundan sonraki parçasında bazı hayvanların dünyayla ilgili simgeselliklerine yer verilmektedir.

Tann *Ülgen dumıamış,* aynca *vemiş salık,*

Resıın 19 Türk mıtolojisindeki dunyayı l:ışıyan hayvan (balık, Okuz vs.) tasavvurundan etkilen m iş bi r Türk Islam mınyatürü *Acaibü'l-Ma1ah1uhaı,* varak 131 a (Topkapı Sarayı Müı. Küt. cnv. no. A 3632).

!ar (Türkler) aracılığıyla lslami motiner içine girmiştir. Onun anlalltğına göre Kının Tatarlan, dunya okyanusunda bir büyük balık bulunduğunu ve balığın u;:erinde boynu::lanyla dunyayı taşıyan bir boğa bulundugunu ileri sürerler Barı Sıbırya-Volga arasındaki Tatarlar da dunyanm buyuk bir boga tarafından taşındığına inanmaktaydılar. Bir Kırgız hikayesinde de ko;::mik okyanustaki sisin içinden çıkan bır taş üzennde ayakta duran 'dünya-bogası'ndan söz edilir[29] (Resim 19).

Veıbitskıy 'in derlediği efsanede, başı tam kuzeye (karanlık yer) çevrili olan bir balıktan bahsedilir. Bu balığın yönü biraz değişse tufanın başlayacagından soz edilir. Soz konusu balığın başı, zıncirle bır direğe baglanmıştır. Ashnda bu direk daha önce sözünü ettiğimiz Dunya Ağacı. yanı düny:ının eksenıdır. Holmberg de balıkların dünyayı taşıdığı bu anlayıştan söz eder Bununla birlikte o ku::eydeki balığın solungaçlanndan bir iple uç direğe bagland ığını beli rtır. Ona gôre bir sıkışma anmda onatla bulunan kuzeydeki balık, başını saga sola sallayınca tufanlar meydana gelir. Balık bulunduğu pozisyondan daha aşağı battıgındaysa bmun yeryuzı:ı su altında kalır. Holmberg aynca aslında bir Bodisanva olan Manclı-Şi re'nin bir görevinin de bu balıkla ılgilemnek olduğunu söyler. Nitekim o birinci kazıktan ipi kurtardığında, yeryuzu kuzeye doğru eğilir ve orada seller soz konusu olur; eğer üçuncu kasıktan ipi çıkarırsa buttın yeryüzünde tufan gerçekleşır. her ıaraf su ahında kalır.[30]

josef Zykan'a dayanan josef Stryzgowski'ye göre gövdesı balık, gagası kuş şeklinde gosterilen ve plastik sanallarda rastlanılan, balık-kuş ya da dalgıç kuş denilen figurlcr bazı efsanelerdekı yaratılma ışi için gereklı wpragı çıkamuık üzere denızın dibınc dalma olayına iş.'lret etmektedir Yine aynı araştırıcıya göre. yaraulan bu ilk toprak balıkların ustune sabıuenmıştır [1] (Çi.::im 19).

:!9 U. (H:ırva) llolmberg. a.g e,s. 311-312.

[30] U (ll:ırva) Holmberg. a.g.c:..s. 310-311

[31] J Sııyzgow kı. *Ulrklcrvı:* Şimali Asya Sa*ıatuuıı* Buz Dcvr*iu*deh/ Mı:ıışel, çcv C. Koprülü-Nus·

Verbilskiy'in derlediği yaradılış efsanesiıide suya dalıp toprak çıkarma motifi bulunmamakla birlikte, W. Radloff tarafından derlenen Altay efsan11sında bu motifin var oldugunu goruyoruz

> ... Tanrı, 'kişi'ye, "suya dal oradan toprak çıkar!" dedı. Kişı suyun dibınden toprak çıkanp tannya verdi. Tann bu toprağı suyun üzerine marak "Yer olsun! (yer *büsaıı),"* dedi. Böylece yer yaraclı\ımş oklu....

Daha sonra kişi, Tann'nın emriyle tekrar dalar ve toprak getirir. Toprağın bir kısmın ı agzımı saklar. Tanrı gelen bu ikinci toprakla, yer kabuğunu (katı yer) yaratır Kişi kendısi için yer yaratmak u;:ere ağzında sakladığı toprağı, miktarının anması uzerine agzında saklayamayacak hale gelir. Sonuçta Tann'dan yardım isteyerek toprağı agzmdan atar ve bundan da küçük tepeler meydana gelir.[32]

Çizim 19. Yaradılış esnasında suyun dibinden topragı çıkaran balık-kuş.

Dünyanın altı gı:ında yaradılışından sonra Ülgen Alrın Dag'm tepesindeki tahtında istirahate çekilir. Bir gun yauıktan sonra, "neler yarattım diye etrafına baktığında. dokuz ayrı dünya ve cehennemi de yaratıığını gorur. Büriin bu dünyalara onlan idare edecek yönetici ler atar.

Verbitskiy'in derlediği, efsanenin ikinci bölümünde, ılk insanın yaraulışı anlaılır. lnsan, sularda yüzen bir toprak parçasının usı:ünde yer alan bir kilden yaratılır Tanrı bu ilk insana Erlik adını verir. Ancak Erlik içine hırs dolarak Tanrı'dan dam yüksek bir mertebede olmak ister. Ona duşm:m olur Bu nedenle Tanrı kahraman Mandı-Şire yı ve başka yedi kişiyı yaratır. insanı Erlik'e karşı korumak uzere yaratılan Mandı-Şire'den başka, insanları han olarak yönetmesi için de May-Tere yaratılmıştır.

Radloffun derledıgı efsanede de, yer-gök yaratılmadan önce her şeyin sudan ibaret olduğu belirtilmektedir. Yaratıcı tanrıyla ilk yarattığı kişi (blçını değiştirme temasına işaret olarak) ıkı kara kaz gibi suyun ti.zerinde uçmaktadırlar. Kişi Tanrı'ya karşı buyuklendigi için suya yuvarlanır. Holmberg'in anlatımına göre kişi (Şeytan)

---

rel, ülku, c IX, sayı 49, Man. 1937, s 20-21.

[32] A inan. Tanhte ve Buguıı *Şam*aıı::m. . t.

meydana getirir.[33]

Ahaylılann yukandakine benzer başka bir efsanesi, "Ne yer ne de gök vardı, fakat yalnızqı su varclı," diye başlar. Tann yeri yaratmak için su yüzüne iner. Tekrar tekrar düşünmesine rağmen yeri nasıl yaratacağını bilemez. O sırada adam/kişi gelir. Ülgen ona kim olduğunu sorunca yeri yaratmaya geldiğini söyler. Bunun üzerine Tann kızarak, "benim bile yaratamadığım şeyi sen nasıl yapabilirsin?" der. Kişi ise yerin maddesinin nereden alındığını bildiğini söyler. Bunun üzerine Tanrı ona biraz getirmesi için kişiyi sıkışrınr. Adam/kişi suya dalar ve okyanusun dibindeki bir dağdan bir parça kopararak agzına koyar. Su yüzüne çıktığında onun bir kısmını Tann'ya verir, bir kısmını da kendine saklar. Ancak bir süre sonra mecbur kalıp ağzındaki parçayı tükürür, böylece yeryüzünde bataklıklar oluşur.:ı-.

Dünyanın ve ilk insanın yaradılışını konu alan birçok efsane vardır. Lebed Tatarlarına göre:

> Önce her taraf su idi ve hiçbir tarafta toprak yoktu. O zaman Tann suya ak bir kuğu kuşu göndererek bir gaga dolusu su getirmesini emretti. Fakat suya daldığında kuğunun gagasına bir parça toprak yapışmış olduğundan kuğu bunu ufleyerek fırlauı. Toprak parçalan küçük roz zerreleri şeklinde suya düşerek opun üzerinde yüzmeye başladılar Bu tozlar büyümek ve yay1lmak suretiyle yeri meydana getirdiler. Fakat arazi yassı ve düzdü. Tann gagası ile toprağı karLŞtırs ın diye arzın üzerine ikinci bir kuş gönderdi. Bu yüzden arzın üzennde dağ ve vadiler meydana geldi, fakat güzel ve ağaçsız arazi Seytan'ın hoşuna gitmedi. O da bataklıktan ile bırlıkte Kara Orman'ı yarattı. Burada yaşayan insanlar fakirdi ve geçinmeleri zordu. Tanrı önce arzın üzerinde yalnız başına yaşayan bir insan yarattı, bu ınsan bir erkekti. Birgun uyurken Şeytan onun göğsüne dokundu. Bunun üzerine erkeğin kaburgalarından bir kemik büyüyerek yere düştü, daha fazla uzayınca bundan kadın meydana gelcli.[35]

Şu ana kadar verdiğimiz efsanelere ya da bazı araştırmacılara göre efsane/hikaye olarak anlatılan parçalar, dünyanın yaratılışı yanında insanın yaratılışına da değini-

---

[33] Bkz. A. inan, Tarihte ve Bugün *Şamanizm,* s. 14-19; W. Radloff, *Sibirya'darı Seçmeler,* s. 215 vd.; Bu efsanenin benzeri bir anlatımı için bkz. B. Necatigil, 100 Soruda *Miıologya,* s. 9-10; söz 'konusu Altay yaradı! efsanes inin baş kısmt Holmberg'de biraz farklı anlatılı r. Bkz. U. (Harva) Holmberg, a.g.e., s. 317-318.

[3'l] U. (Harva) Holmberg, a.g.e., s. 314-315. Holmberg'in anlattığı bir diğer efsanede suyun altına dalan bir kırlangıç ya da kişi ya da Erlik'in (Şeytan) biçim değiştimiş şekli olan hır su kuşudur (s. 317). Başka bir yerdeyse yine bir Alıay hikayesindeyse suya dalan bır kaplumbağadır (s. 327).

[35] B. Seyidoğlu, Mitoloji *Üzerine Arnşunnalar:* Metinler ve *Tahliller,* s. 27.

uçarak Tann'dan daha yükseğe çıkmak istediği için suya batmıştı. Tann'nın yardımıyla kurtulur ve ikisi Tanrı'nın yarauığı bir taş üzerine çıkarlar. Tanrı 'kişi'ye suya dalıp toprak çıkarmasını söyler ve çıkanlan toprakla yeri yaratır. ikinci kez Tanrı kişiye toprak çıkarmasını emreder. Kişi hem Tann'ya toprak çıkarır hem de kendine yer yaratmak için bir bölümünü ağzına saklar. Yaratıcı, gelen topraktan kan yeri meydana getirir. Ağzındaki toprak büyümeye başlayın ca, Tanrı'dan yardım istemek zorunda kalan kişinin ağzından attığı topraktan küçük küçük tepeler (Holmberg'e göre batakhklar) meydana gelir.

Bu efsanede aynca Tanrı, dalsız bir ağacı dokuz dallı hale gelirerek, dokuz kişinin bu dallann kökünden türemesini ve dokuz ulusun da buradan meydana gelmesini ister; bu ağaç motifi ilk şamanların yaratılış1yla ilgili efsanelerle uyuştuğu gibi, Hayat Ağacı tasav.vurlanna da işaret etmektedir.

ilk yaratılan kişi olan Erlik, bu kavmirı Tann tarafından kendisine verilmesini ister. İsteği reddedilen Erlik insanların yanına gider. Bakar ki onlar bir ağacın bir tarafındaki meyvelerden yiyor, diğer tarafmdaki meyvelere dokunmuyorlar. Onlara niçin böyle yaptıklanm sorar. lnsanlar bunu tannnm yasakladığını söylerler. Sonunda Erlik bekçi vazifesini gören yılan ve köpeği kandırır. Yılan ağaca çıkarak yasak meyvadan yer.

Erlik, burada dolaşan Törüngey ve Eje'yi de kandırmak ister. Eje yasak meyvelerden birini ısırır, meyve kendine çok tatlı gelir ve istemediği halde kocasının da ağzına sürer. O anda her ikisinin de tüyleri dökülür ve çıplak kalırlar. Sonunda Tanrı Törüngey, Eje, köpek ve yılana çok kızar. Onlarsa suçu birbirlerinin üzerine atarlar. Tanrı yılana görüldüğü yerde insanlar taraf ından taşlanması şeklinde bir cezayı, Eje'ye çocuk doğurma ve doğum sanosını verir. Törüngey ve Eje ölümlü kılınırlar ve Şeytan'la mücadeleye memur edilirler.

Sonra Tann Şeytan'a bütün bunları niçin yaptığını sorar. Erlik ise bu kavmi zatından istediğini, fakat kendisinin bu arzuyu yerine getirmediğini söyler ve o andan itibaren sürekli olarak insanlara kötuli.ık yapacağını söyler. Bir süre sonra May-Tere'nin yakanşt üzerine Tanrı Erlik'e izirı verir. Erlik bu izin üzerine göklerde kendi laifesini yaratır. Tann'nın öz kişisi olan Mandı-Şire bu duruma darılır. Erlik'le mücadeleye girerse de yenilir. Bunun üzerine Tann'ya derdini arzeder ve sonunda Tann'nın yardımıyla bu kez Mandı-Şire Erlik'i yener ve göklerini parça parça eder. Bu parçalardan dağlar, kayalar onaya çıkar. Dolayısıyla bu kez Erlik Tann'dan yardım istemek zorunda kalır; Tann ise ona yeralnrn verir. Erlik burada kötu yarankları

yor. Ancak derlenmiş bazı efsaneler ise, doğrudan doğruya ilk insanın nasıl yaratıldığını anlatır.

Seyiclov'un aktardığı eski bir Azerbaycan efsanesinde, gökle birlikte yoktan var edilen yerin ardmda hayvanlar, bitkiler ve daha sonraysa insanlar yaratılmıştır. İnsanlar kısa sürede çoğalıp bulundukları yere sığmadıkları için birbirleriyle mücadele etmeye başlarlar. Bunun üzerine başlangıçla birlikte olan gök ve yer birbirinden ayrılır.[36]

insanın yaradılışına ait bir dizi güzel efsane örneğini, Holınberg'in eserinde görüyoruz. Bunlardan birisi Kara Tatarlara ainir. Belirtildiğine göre, Büyük Pajana, yerin bir parçasından ilk insanı yarattıgında onlara can/ruh veremez. Bu nedenle onlara can vereceği ruhu bulmak üzere tann Kutlay'a gitmek zorunda kalır. Yaramgı insanlann yanından aynlırken köpeği bekçi olarak bırakır. Bu esnada Erlik, yani Şeytan gövdesini örtecek bir posta sahip olmayan köpeğe, altm tüylü bir deri vermeyi vaat ederek, yaratılan ilk insanı kendisine vermesini ister. Böylece ilk insanların yanına yaklaşabilen Erlik onları tükürükleriyle kirletir. Zaman geçip tanrı, yarattığı ilk insanlara hayat vennek için döndüğünde, Şeytan\n insan lann vücutlannı kirletmiş olduğunu görür. Onların temizlenmesi mümkün olmadığı için, tann onlann dışını içine çevirir. Bu nedenle o zamandan beri insanın içi pislik ve salyayla (körnlük) dolu olmuştur. ilk insanın yaradılışıyla ilgili bu efsane, aynı zamanda insanın içindeki kötülüğün kaynağına da değinmiştir.

Holmberg'in verdiği Yakut ve Altay söylenceleri nde de benzer bir durum söz konusudu r. Yakut efsanesinde, Tanrı dünyayı yarattıktan sonra, içinde yedi mş insan suretinin bulunduğu taştan büyük bir ev yapar. Bu kez Adam insan surederine bekçilik için bırakılır. Şeytan çıplak olan Adam'a yırtılması mümkün olmayan bir elbise vereceğini söyleyerek onu kandırır ve suretlere yaklaşır. Bunun üzerine onlar kirlenir ve toprak haline gelir. Daha sonra tann yaptıgı suretlere bakmaya gelince durumu görür ve bekçiyi azarlayarak bir köpege dönüştürür. Yaramgı suretlerin de içini dışına çevirir ve onlara ruh üfler.

Bir Altay hikayesinde ise, tanrı Ülgen, etleri için toprağı, kemikleri için taşı kullanarak ilk olarak erkeği sonra ela onun kaburga kemiğinden kadını yaratır. Onlara ruh verebilecek birini aramak üzere bulunduğu yeri terk eder ve söz konusu çifti beklemesi için tüysüz bir köpeği yoktan var eder. Ancak Erlik'in dışkısını yiyen köpek tüylerle kaplanınca, Şeytan'ın yaratılan ilk çifte yaklaşmasında mahzur

36 M.Seyıdov, Gam-*Şaman* ve Oıuıı *Gayıiaglanıia* Umumi Bahış, s. 50.

görmez. Şeytan, bir kamış boruyu anüsten sokarak uyumakta olan çiftin içine ruh üfler. Ülgen geri döndüğünde, insanları yalnız görünce, yeni bir insan yaraup yaratmadığından şüphelenir. Böylece düşünürken bir kurbağa ortaya çıkar ve bu mahluklar ıçin (kötü ruha sahip olmalanndan dolayı) kendisini sorumlu hissetmemesini, onlara yaşamak ve ölmek hususunda karar hakkı tanımasını söyler. Bunun üzerine Ülgen onlara yaşama izni verir..[7]

tik insanın yaradılışına ilişkin efsanelerle Adem'in yaradılışını anlatan İslam söylenceleri arasında bazı ilişkiler oldugu görülmektedir. Kuran'tn çeşitli ayetlerinde Adem'den bahsedilir. O yaraulan ilk insandır. Temel olarak balçık ve çamurdan yaratılmışnr. Hadislerde anlatılanlar destanlarda anlatılanlara şaşılacak derecede uygundur. Bu da lslamiyetin ve Adem'in kaburgasından Havva'nın, yani ilk kadının yaratılması konusunda olduğu gibi, Hıristiyanlığın şamanist karakterli yaradılış efsaneleri üzerinde etkili oldugunu gösterir. Ancak bazı durumlarda etkinin akış yönü tersine de olabilir. Hadislerde, Allah Adem'i yara tmak için gerek li olan topragı almak için önce Cebrail'i yeryüzüne göndermiş, eli boş dönünce de Azrnil'i göndermiştir. Azrail'in yeryüzünden değişik renklerde getirdiği topraklar su katılarak mayalandıktan sonra kırk yıl bekletilmiş ve sonra Allah ona başından nıh üflemiştir. Adem'in yaratılışını, Ebu'l-Gazi Bahadır Han şöyle anlatmaktadır:

> Ytlce Tann meleklere "topraktan insan yapıp can vererek yeryüzünde kendi yeıime halife bırakacağım,» deyince melekler "onlar yukarıdaki döşek ile aşagıdaki döşeği zabt edemezler (gökyüzünü ve yeryüzünü tutamazlar). O yüzden sana asi olurlar, yoktan yaratman daha iyidir," dediler. Yüce Tann "siz benim bildiğimi bilmezsiniz. Gidin copraktaıı bir kişinin suretini yapın," dedi. Azrail aleyhisselam Tanrı'nın emıiyle yeryüzündeki her türlü topraktan alıp Mekke-i Muazzama ile Tairin arasında toprağı ba lçık haline getiıip Adem'in şeklini yapul:ır.
>
> (Aradan) birkaç yıl geçtikten sonra Yüce Tann ona can verdi ve bin yıl bu dünyada durdu. Adem Arapçadır. Arap(lar) deriye adem der, her şeyin dışına deri derler. Melekler toprağı, yeıi kazıp içinden almadılar, dışından alıp Adem'in şeklini yapular. Onun için Adem dediler[38]

Adem canlandıktan sonra Şeytan hariç bütün melekler Allah'ın isteği üzerine ona secde etmiştir. Allah Adem ile eşinin bir ağacın bir tarafındaki dallannda bulunan meyvelere dokunmamalan kaydıyla cennette yaşamasına izin vermiştir (Resim 20).

---

37 Bu efsaneler için bkz. U. (Harva) Holmberg, a.g.e., c. CV, s. 373-377.

38 Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere*-i Terdhime (*Türkmenlerin Soyhütüğü).* haz. Z. Kargı Ölmez, s. 232.

büyük saygı gören bir simge haline gelmişti. Böylece bozkır yaşayışıyla yerleşik kavimlerin yaşayışları arasındaki fark, kurt simgesinde ortaya çıkmıştır. Kurdun proto-Türk topluluklannda bir totem, daha doğrusu bir töz olduğu anlaşılmaktadır. Bu totem fikri Hun devrinde atalar kültü haline gelmiştir. Kem Vadisi'nde bir mezarfaşı üzerine yapılmış olan resimde, bu konuyla ilgili olarak bir tanrı-kurt tasvirini görüyoruz. Bu şekilde gök kaynaklı ve hayvan-ata simgesi olan kurt tasvirlerine şaman alet ve elbiselerinin üzerinde ve kaya resimlerinde de rastlanmaktadır.

Kurdun türeme simgesi olduğu efsanelerden birisi Wu-sunlara aittir. Burada bir ilah tarafından yaratılma kavramı, bir atadan türeme şekline dönüşmüştür. Çin kaynaklarında bu efsanenin iki şekli yer almaktadır.

Han-Shu'da, Büyük Jou-Chinlar'ın (Yüeçiler), K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi'yi öldürerek Wu-sun topraklarını zaptettikleri, Wu-sun halkının kaçarak Hsiung-nu'ya tabi olduğu anlatılır. K'un-mo, bu sırada doğmuştur. Fu-fu-pu-chiou-lin beyi (Ögel'e göre Wu-sun hükümdarının oğlunun hocası ya da lalası) onu kucaklayıp otlanı:ı içine saklar. Sonra yiyecek aramaya gider. Döndüğünde bir kurdun onu emzirdiğini görür. Bir kuş da (Ögel'e göre karakuş ya da karga) ağzmda et tutarak etrafında uçmak tadır. Lin Beyi onun tanrı olduğunu zanneder ve ahp Hsiung-nu'ya götürür. Ch'an-yü onu severek büyütür.[39]

Çin }'lllıklarında bu efsanenin biraz değişik şekilleri de verilmektedir. Benzer şekilde Ti boyları bir ilah olarak nitelenen alacalı bir kurdun, bir hükümdar kızıyla birleşmesinden meydana gelmiştir.

Kagnılı Türk boylanndan Kao-ch'elerin de erkek kurttan türeyişini anlatan bir efsanesi vardır. Bu efsaneye göre, Kao-ch'e hükümdarı, çok akıllı olan kızlarını insanogullarıyla değil tanrılarla evlendirmek istediği için, bir tepe üzerine terk eder. Bir müddet sonra ihliyar bir kurt tepe üzerinde delaşmaya başlayınca, küçük kız onun tanrı oldugunu düşündüğünü ve onunla evleneceğini kardeşine söyler Ablasının gitmemesi için ısrar etmesine rağmen kurtla evlenen kız' Kao-ch'e halkının türemesini sağlar.[40]

Yukarı da bahsettiğimiz kavimlerle ilgili kurttan türeme efsaneleri MÖ III-1. yüzyıllar arasında Hun devirlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Kurttan türeyiş efsanesi Göktürklerde de mevcuttu. Bu efsaneler Chou-shu ve

---

[39] I. Ching, Chang-Ch'ien'in E*lçiliği Zamanında Çin* ile *KL12:eybatı Komşulannm Münasebetleri,* 1. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, s. 11; B. Ögel, *Büyük* Hun *lmparatorluğu* Tarihi, c. 1, s. 491; W. Eberhard, Çin'in *Şimal Komşu/an,* s. 105.

[40] B. Ögel, *Türk* Mitolojisi, c. 1, s. 18.

Resim 20. Adem ile Hawa'nm cennetten kovuluşunu gösteren Osmanlıminyatürü.

Şeytan'ın yaptıgı bir oyunla insanların yasak meyveyi yemesi onların yeryüzüne gönderilmelerine sebep olmuştur. Tevrat'ta belki Şeytan'ı temsil edecek şekilde aldatma işini yılan üstlenir. lslami anlayıştaysa yılandan söz edilmez.

Türeme Efsaneleri

Hayvanlardan *Türeme*

Türk mitolojisinde görülen türeme efsaneleri aslında yine insanın yaradılışıyla ilgilidir. Ancak bu ikisi arasında çogu kere önemli bir fark vardır. Yaradılış efsanelerinde bütün insanhğm yaradılışı söz konusu edilirken türemeyle ilgili efsanelerde belirli Türk kavimlerinin atalarından nasıl türedikleri ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu ikinci türden efsaneler ata kültleriyle ilgilidir.

Türeme efsaneleri ya da türemeyle ilgili inançlar kendi içlerinde de gruplara ayrılabilir; örneğin bu inançların bir kısmında babasız türeme ya da babasız doğum teması işlenmektedir. Bunların bir kısmı çeşitli bitkilerden ya da doga unsurlarından türemeye işaret etmektedir. Birtakım efsanelerse hayvanlardan türeme temasını işlemektedir.

Türk kavimleri açısından bu türeme efsaneleri arasında özellikle hayvan-ata/ana kültleriyle ilgili olan hayvandan türeme efsane ve inançlarını ele alacagız; çünkü özellikle Uygur devletinin Dogu Türkistan'da ikinci kez kuruluşundan önce, Türklerin yaşadıkları coğrafi çevre, mitoloji ve sanat tarihinde hayvan unsurlannın önemli yer tutmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan ele alınabilecek hayvanların en önemlisi kurttur. Kurtlar; Orta ve lç Asya'nın hayvancılık ve avcılıkla geçinen topluluklarının en çok korktuğu hayvanlardan biriydi. Fiziksel kuvvetleri ve yımcılıklan nedeniyle, onlara dogaüstü güçler atfedilmiş ve korkuyla karışık bir saygıyla anılmışlardır. Zamanla Türkler kendi hayat tarzlarıyla kurdun yaşama şekli arasında bir yakınlık görd üler. Yarı yerleşik Türklerin yerleşik güney kavimleriyle olan mücadele şekli, kurdun hayat tarzını andınyordu. Bu nedenle kurt, Türkler arasında

Sui-shu adlı Çin kaynaklarında anlaulmakta olup, IV.-Vl. yüzyıllara işaret etmektedirler. Rivayete göre Göktürklerin ataları Un devleti tarafından yenilgiye uğratılarak tümüyle yok edilirler. Geriye yalnız kol ve bacaktan kesilek (Lo;Nor civarında olabilecek) bataklıkta oLlar arasına atılan bir çocuk kalır. Çocuğa et getiren bir dişi kurt, ondan gebe kalınca Un devletinin adanılan bu çocuğu bulup öldürürler. Ancak kurt kaçarak kurtulur ve Emel Esin'e göre Koço'nun Kuzeybausındaki bir mağaraya sığınır ve burada on çocuk dünyaya getirir (Burada konu mağara Kültüyle birleşir. Bilindiği gibi mağara ya da Farsça Oğuz Kağan Destanı'nda olduğu gibi ağaç kovuğu simgesel olarak döl yatağını ifade eder). Bu çocuklardan birisinin adı A-Shi-na olup, diğerleri tarafından hükümdar seçilir. Göktürk soyu da bu çocuk ve kardeşlerinden türer. Bahsedilen efsanenin yer aldığı iki kaynakta da ana olaylar aymdır. Esin'e göre, kurdun oğlu A-Shi-na'nın torunu, 552'de ölen Bumin Kağan olarak ortaya çıktığından Chou-shu.'da yer alan efsane V.-VI. yüzyıllara ait olmalıdır.[41]

Resim 21. Göktürklerin kurttan Lüreyiş efsanesini tasvir eden Bugut abidesindeki kabartmadan aynnıı; kurttan süt emen çocuk.

B. Ögel'in nakleuiği bir üçüncü efsanede, Hun ülkesinin kuzey bölgelerinde oturan onsekiz kardeşten en büyüğünün bir kurtrnn doğduğu anlatılır. Bu büyük kardeşin neslinden gelen ikinci çocuğun adı Kırgız, dördüncüsünün ise Türk'tü. Göktürkler Turk'ün on kansından türemişlerdi.[42]

Söz konusu efsaneler, sanat tarihi kapsamına giren eserler üzerinde tasvir edilmiş olarak da karşımıza çıkar. MS 582 tarihinde dikilmiş Bugm abidesinin Sogdca yazılmış kitabe kısmında, Göktürk hanedanının kurttan türeyiş efsanesinden bir sahneye işaret eden, kurttan süt emen çocuğu gösteren bir kabartma bulunmaktadır[43] (Resim 21).

[41] E. Esin, "Altıın-Yış (The Golden Mountain)," JTS-TBA, c. V, 1980, s. 422-423.

[42] B. Öge!. Tfirfi *MıtolOJISi,* c. 1. s. 25-28.

[43] Bugut abidesi için, S. Çağatay ve S. Tezcan, "Köktürk Tarihinin Çok Onemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Anıtı," TDAYB, (1975-1976), s. 245-252.

Ayrıca Türkistan'ın kuzey-bausındaki Uşrasana'da bulunan Buncikes sarayından üç safhalı bir duvar resminin, Gökturk kagan soyunun, kurttan türeyiş efsanesini tasvir enigi samlmakcadır. ilk resimde vucudunun alt hsını görülen bir hükümdar tahunda oturmaktadır. Bu husus onun ongununun kurt olduğuna işaret ediyor. Tahun sağ ucundaki çıplak kadın, A-shi-na'nın annesini göstermekte, onun aşağısındaki kurt ise bu kadını temsil etmektedir. Resmin en sağında, doğan çocugun (Türk) babasına sunuluşu görülmektedir. ikinci resim , kollan ve ayakları kesilmiş Göktürk'un dişi kurt tarafından Un ülkesinin adamlarından kurtarılışını tasvir ediyor olmalıdır. Kurt yaralı Göktürkün çocuğunu kamında taşımaktadır. En alttaki (aynı zamanda, Romalıların Romus Romulus efsanesini hatırlatan) resimse doğmuş olan ilk Göktürklerin anneleri olan kuman süt emmeleıini tasvir etmektedir.-!'\

Bütün bu efsaneler, kurdun çeşitli simgesel anlamlar kazanmasına sebep olmuştur. Kurdun simgesel olarak yol gösterici olması da bu konuyla ilgilidir. Bunun en güzel önıegini Oguz Kağan Destanı'nda görüyoruz:

> Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi; bayrağını açarak, asker ile bir dağın eteğine geldi. Çadınnı kurdurdu ve sessizce uyudu. Tan agannca Oğuz Kagan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yeleli büyuk bir erkek kun çıku. Bu kun, Oğuz Kağan'a hitap etti ve "Ey Oguz, sen Urum uzenne yurümek isriyorsun. Ey Oğuz. ben senin önünde yürümek istiyorum," dedi. Ondan sonra Oguz Kağan çadınnı dürdürdü ve gitti. Gördü ki, askerin önünde gök tüylu ve gok yeleli büyük bir erkek kun yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir. Gök tüylü ve gök yeleli bu büyük erkek kurı birkaç gün sonra durdu. Oğuz Kağan da askeri ile durdu. ltil Müren'de yapılan savaşı kazandıktan sonra Oğuz Kagan yine gök tüylü ve gök yeleli erkek kurdu gördü. O kurt Oğuz Kağan'a, "şimdi Oğuz, sen asker ile buradan yürüyerek, halkı ve beyleri götür; ben önden sana yol gösteririm," dedi. Tan agannca, Oğuz Kağan gördü ki, erkek kun askerin önünde yürümektedir sevindi ve ilerledi.[45]

Oğuz Kağan Destanı aslında, 24 Oguz boyunun türeyiş efsanesidir; çünkü Oğuz boyları Oguz Kagan'ın gök ve yerin kızlarıyla evlenmesi sonucunda dogan çocuklardan türer. Oğuz Kagan Destanı'nm bir diğer şekliyse Reşideddin'in *Caıniyyü.'t-Tevarih* adlı eserinin ikinci cildinde yer almaktadır. Burada yer alan lslami rivayetteyse Oğuzların atalan Nuh peygamberin büyük oğlu Yafes'e dayandırılır. Rivayete göre Nuh peygamber yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman büyük oğlu Ya-

[45] E. Esin. "Böri 11." L MTK Tebliğleri. s 433-434.
) \V. Bang ve G. R. Rahmeti, *Dguz Kagarı Desıaıı,* s. 17-23.

baya binmiş bir kız, iki ırmağın birleştiği yerde görüşüp tanışarak evlenirler. Yukanda da belirtildiği gibi bunlar, Kitanların sekiz eski kabilesinin atalan olmuştur.[9]

Kartal ve şahin, atmaca, doğan gibi kuşlar, Türk mitolojisinde türeyişle ilgili önemli simgesel hayvanlardır. Bunlar kendilerinden türenildiğine inanılan bir hayvan-ata ya da hayvan-anadır. Bu nedenle bu avcı kuşlar aynı zamanda birer tözdür.

Yakutların soylu kabilelerin in atası kartaldı. Teleüllerden Merkütler bir kara kartaldan, Yurtas kabilesi de beyaz başlı bir kartaldan türediklerine inanıyordu. Aynı şekilde Şato hükümdan Li-ko-yung'un kartal yuvasında doğduğu, Macar Arpad sülalesinin bir kartaldan geldiği gibi çeşitli bilgiler araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur.

Kartal gibi bazı hayvanlar, türeyiş efsanelerinin daha önce değindiğinüz başka bir yönüne de işaret eder. Bazen bir kavmin türemesi dışında şaman, hükümdar, kahraman tipindeki kişilerin de kartal ya da başka hayvanlardan türediği görülür.

Ağaçtan Türeme ve *Dünya*/Hayat *Ağacı*

Türk mitolojisi ve inanışlannda ağaçtan türeme motifinin izleri birçok eski metinde yaşamaktadır. Bu metinlerin en tanınmışlanndan biri Oğuz Destanı'dır. Oğuz Kağan'm Gök, Dağ ve Deniz isimli çocuklanmn doğduğu (dikkat edilirse çocukların isimleri Gök ve Yer/Su unsurlarına işaret eder) ikinci evliliği ağaç unsuruyla ilişkili olarak şöyle anlatılmaktadır:

> Yine bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Önünde, bir göl onasmda, bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız vardt, yalnız oturuyordu. Çok güzel bir ktzdı. Gözü gökten daha gök idi; saçı ınnak gibi dalgalı idi; dişi inci gibi idi. Öyle güzeldi ki, eğer yeryüzünün halkı onu görse; "Eyvah!ölüyoruz," der ve (Ladı) süt (acı) kımız olurdu.
>
> Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti. Yüreğine ateş düştü; onu sevdi, aldı .....[50]

Reşideddin'in Oğuznamesi'nde (Farsça Oğuz Destanı) değişik Türk boylarının da nasıl türediği hikaye edilir. Bunlardan Kıpçakların türeyişi, bir ağaç aracılığıyla gerçekleşmiştir:

> Oğuz'un askerleıinden birisinin kansı hamile kalrnış, kocası da savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının dogum yapması yaklaşmıştı. Yakınlarda içi oyulmuş bir ağaç

---

[9] Bkz, Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanaunda Görülen Boga (Ôküz, lnek) Figürlerinin Sembolizmi," TOTO, sayı 101, Ma)'1s 1995, s. 53-00.

[10] M. Ergin, *Oğuz Kagarı Destanı,* s. 16.

fes'e doğu illeriyle Türkistan'ı vennişti."6

Kurttan türeme efsanelerinin çeşitli izleri lslamiyetten sonra da yaşamıştır ve Anadolu'ya kadar ulaşmıştır. Bunun ilginç bir örneğine Süryani Mihael'in eserinde rastlanmaktadır. Bu yazara göre Türkler, doğudan batıya doğru ilerlemeye başladıklan zaman, önlerinde köpeğe benzer bir hayvan görüyorlardı. Bu hayvan yürüdüğü zaman onlar da yürüyor, durduğu zaman onlar da duruyor ve ordugahlannı kuruyorlardı.[47]

Asyalı Türk topluluklarında başka hayvanlardan türemeyle ilgili destanlar da vardır. Bu hayvanlardan biri amr. Arkeolojik deliller tözlere dayanan ata kültünün proto-Türk ve Hunlarda yaygın olduğunu göstermel<tedir. Bu erken dönemlerde at bazı kabilelerin kendisinden türedik lerine inandıkları kutsal bir hayvandır. U. Har- va (Holmberg) bazı Yakut kabilelerinin, beyaz lekeleri olan attan türediklerine inan- dıklarını açıklamaktadır. Çin kaynaklarından Uao-Shih'e dayanan B. ôgel, Türklere benzer şekilde, Hitay devletinin kuruluş efsanesinde Kitanların atası olan bir erke- gin, beyaz bir aca bindiğini ve bu at ile bir öküz arabasını süren ilk ananın birleş- mesinden Kitan kavminin türediğini söylemektedir. Bu nedenle bahsedilen ilk sekiz kabile sonbahar ve ilkbaharda, inandıkları tanrıya beyaz bir at ve boz bir inek kur- ban ediyordu.

Buryat destanlarında bir şamanın ruhuyla evlenen ve şamanın atlarından birinin bir kısrakla çiftleşmesi sonucunda doğan sekiz bacaklı bir ata binen kadının bir kam olması ve onun Buryatların koruyucu ruhu sayılması gibi hususlar atın türeyiş simgeciliğiyle ilişkisine işaret edebilir.[48]

lslamiyetten sonra, tespit edilen rivayetlerde şamanist Yakutların boz ineği kutsal atalan arasında saydıklarını görüyoruz. Eberhard'ın tespitine göre Çin'in kuzeyindeki kavimlerde inek ya da sığır kültü vardı. Yen-Çi'nin (Kara şar) kuzeyinde oturan Cye-gulann türedikleri atanın simgesi inekti. Rivayete göre bunların atası mağarada bir inekle birlikte yaşardı.

Aynı şekilde Kitanlar da atalarına bir ak ve kara öküz kurban ederlerdi. Kitanlann türeme efsanelerinde ata binmiş bir erkekle, koyu renkli sığırların çektiği ara-

---

46 A. Z. V. Togan, Oğuz. *Destanı Reşideddin Oguz.ucmesi,* Terciime ve Tahlili, s. 17.

47 H. Gungör, "Süryani Kaynaklanna Göre Türklerin Menşei, Dini inanış ve Adetleri," TDA, sayı 40, Şubat 1986, s. 81-82.; kurt simgeciliği için detaylı olarak bkz. Y. Çoruhlu, *Tarlı Sanatın*da Hayvan Sembolizmi, s. 93-112.

48 AL simgeciligi konusunda ayrıntı için bkz. Y. Çoruhlu. "Türk Sanaunda At f'igCırleıinin Sembolizmi," TDA, sayı 98, Ekim 1995, s. 171-219.

vardı. Kadın o ağaca gidip çocuğunu doğurdu. Çocuğu Oğuz'un yanına getirdiklerinde durumu ona anlamlar. Oguz adını Kıpçaq koydu (ki, Kıpçaq. qabuq kelimesinden çıkmıştır. Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş agaca derler. Diğer Türklerin fikrince bu Kıpçak kavimleri bunun neslinden olmuşlardır).[51]

Nitekim Yakutlar, ilk insanın agacın içinde belinden yukarısı çıplak bir kadın tarafından beslendiğine inanmaktaydılar. Ancak burada söz konusu olan bir kavmin, toplulugun, kahramanın türeyişi değil, ilk insandan insanlığın türeyişidir.

Bunun gibi ilk insanların türeyişini anlatan ilginç bir Altay efsanesi Holmberg tarafından nakledilmektedir. Ülgen yeri yaratıktan sonra, yeryüzünde yedi erkek ve bu yedi kişinin her biri için birer tane olmak üzere yedi ağaç yaratır. Sonra Maidere (May-Tere) isimli sekizinci bir adamı ve Altın Dağ'ın üzerinde onun ağacını yaratır. Daha sonra onları bir süre başıboş bırakır. Yedi yıl sonra döndüğünde yedi ağaçta, her biri bir yılda büyümüş yedişer dal olduğunu görür. Ancak insanların sayısı artmamıştır. Tanrı, Maidere'ye niçin İnsanların çoğalmadıklarını sorunca o da bunu üreme yeteneklerini olmadıklarına bağlar. Bunun üzerine Tanrı, adamların yönetimini Maidere'ye verir. Maidere, Altın Dağ'dan aşağı merek diğer erkeklerin yanına gider ve Ülgenin yapuğına benzer şekilde (onu taklit ederek) bir kadın yaratma işine başlar. Üçüncü günde kadın yaraulmış ancak henüz bir rnha sahip olamamıştır. Bu konuyu görüşmek üzere Ülgen'le buluşmaya giden Maidere, yapnğı kadını kollamak üzere bekçi olarak bir köpeği bırakır. Ancak kötülük dolu Erlik, köpege rüşveL vererek, kadını almayı başarır. Yedi tonlu flütle burun deliklerine üfleyerek ve dokuz telli bir çalgıyı kulağına çalarak, kadına ruh ve akıl verir. Bu aletlerden dolayı kadının yedi çeşit huyu ve dokuz çeşit ruh hali ortaya çıkar. Geri dönen, Maidere durumu görünce, köpeğe bunu niçin yaptığını sorar. O da Erlik'in kendisine yazın sıcaktan bunalmayacağı, kışın da üşümeyeceği bir post verdiğini söyler. Bunun üzerine Maidere de, üzerindeki örtünün hızla büyüyen tüyleri olacağını ve kendisinin kötü muamele görerek dünyada yaşamaya zorlanacağını belirir.[52]

Burada henüz ileri bir aşama olarak, toplumların ve dalın sonra da kahramanların (Manas, Alparnış, Maaday Kara, Ural Baur vd.) türemesini ve yaşanusını anlatan destan ya da hikayelere geçiş aşamasının söz konusu oldugu anlaşılıyor. Nitekim *Maaday Kara'da* Kögüdey Mergen'in doğdugunda Hayat Ağacının öz suyuyla beslendiği şöyle anlatılıyor:

---

51 A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı,* s. 26.

52 U. (Harva) Holmberg, The Mythology of Ali Ram, c. IV, s. 379.

Bu kar:ı dağ
Baban olsun, yavrum," dedi
Bu dôn gôvdeli k:ıyın. "Anan olsun. ya\'TUm," dedı
Dön kayının ôzsuyu
Bahadır oglunun ağzına
Her gün damla damla aksın diye
Biroluk yerleştirdi. ..[13]

tık insanın yaratılışıyla ilgili ağaçları anlatım efsanelerin iki tanınmış varyamı daha vardır ki, Holmberg ve diğer başka araştırmac.ılann da ele aldığı bu efsanelerden biri ünlü Ak Genç (Beyaz Delikanlı veya Ak Oğlan) söylencesidır. Burada Oğuz Kağan Destanı'ndakine benzer bir şekilde ağaçtan çıkan bir kadın tasavvuru -biraz farklı anlamda da olsa- vardır. Bu efsane özet olarak şöyledir: Yerin göbeğinde bir Ak Genç (ilk adam) varclır. Ortaya çıklığı yeri ve evinin ne şekilde olduğunu görmek için dolaşmaya başlar. Doğuda aydınlık, geniş bir düzlük, düzlüğün üzerinde bir büyük tepe ve tepenin üstünde bir büyük ağaç görür. Ağacın tepesi büyük tanrı Urun-ay-toyon'un (Yryn-ai-cojon) bulunduğu göğün yedinci katına, kökleriyse yeraltının dermliklerine uzanmaktadır Ağacın yapraklan göğün sakinleriyle konuşmaktadır

Yalnızlığından sıkılan Ak Genç ve Hayat Ağacına yaklaşarak, ona wsahibe, ağacımın ve evımin ruhu," diye seslenır ve yalnız olduğunu söyler, seyahat ederek servetini paylaşacak bir onak bulmak için yalvarıp dua eder.

Bu dua sonucunda agacın yaprak lan hışırdamaya başlar ve süt şeklinde bir yağmur gencin üzerine yağar ve ağacın kök lerinden yan be l ine kadar çıplak bir kad ın ortaya çıkar. 9na yaşlı ciddi bakış lı bu kadın kabaran/büyüyen göğüslerinden Ak Genç'e gençlik sütü sunar. Bu sütü içtiğinde gücünün yüz kat daha arttığın ı hisseder. Aynca bu ağaç tanrıçası ona her türlü mutluluğu vaat ederek onu, su, ateş, demır ya da herhangi bir şeyin zarar vermemesi için takdis eder.

Holmberg bu efsaneyi aktardıktan sonra, Middendorfun derlediği yalnız adam (Er Sogotoh) efsanelerindeki ilk adamla Ak Genç'in aynı olduğunu ve Yakutların atasına karşılık geldiğini belirtir. Middendorrun derledığı efsanede de Yakutların atasının evi bir düzlüğün merkezindedir. Buradaki Hayaı/Dünya Ağacı yüzyıllarca yaşamış çok yaşlı bir ağaçtı. Kökleri Hades'e ölüler alemine kadar iniyor ve tepesi dokuz gök katına ulaşıyordu. Her bir yaprağının büyüklüğü yedi kulaç ve her bir

[53] E. Gursoy Naskali. Altay *Dtsıarıı Maaday Kaıa,* s. 58.

Resim 22. Sivas Gök Medrese taçkapısından ayrıntı; tepesinde kanal bulunan Dünya Ağacı kabartması (Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu).

Resim 23. Kozmolojik şemaya göre ağaç unsurunun ve doğu yönünün simgesi mavi ağaç ejderler.

köşesi dokuz kulaçtı. Onun köklerinden ebedi su (hayat suyu) köpürüyordu . Hayvanlar (ve insanlar) bu ağacın dallan ve kozalaklarından damlayan reçine ya da öz suyunu içtikleri ya da yaladıklarında gençliklerini yeniden elde ediyorlardı.[51]

Ağaçtan türemeyle ilgili efsanelerin en önemlisi Uygurların türeyiş efsanesidir. Bu efsanenin, Mani dinini kabul eden Bögü Kağan'la ilgili olduğu ileri sürülmüştür. Cüveyn.l'nin Tarih-i Cih*anguşa* isimli eserinde sözü edilen efsanenin bizi ilgilendiren bölümü şöyledir:

> Orada (Ordu Balığ'da bulunan bir kuyunun içinde) büyük bir kitabeye rastladılar ... Kitabede şunlar yazılıydı: O sırada Karakorum nehirleti arasında Tugla (yani Tula) ve Selenge adlannda iki nehir vardı. Bunlar Kamlaıucu denilen bir yerde birbiıiyle birliyordu. Bu iki nehir ırasında birbirine yakın iki ağaç vardı. Birine, kışın selvi gibi yapraklarını dökmeyen ve çıım ağacı şeklinde olan fesuk (Kasuk, Sibirya cedarı) ağııcı dedikleri ağaç, diğeri ise, tur ağacıydı. Bu iki ağaç arasında büyük bi.r dağ oldu. Gökten o dağın füerine günden güne büyüyen ışık saçılmaya başladı. O garip durumu gören Uygur halkı, dağa saygı ve tevazuyla yaklaşukları zaman dağdan iç açıcı, sevinç verici sesler duymaya başladılar. Ö günden soma dağın etrafında her gece doğurma sırasmdaki hamile kadına benzeyen otuz ayak uzunluğunda bir ışık belirdi ve dagda bir kapı açıldı. lçinde ayn ayn kurnlmuş çadır gibi beş ev vardı ve her birinin içinde, ağızlarında ibtiyaçlanna göre süt bulunan bir emzik olan bir oğlan çocuğu oturmu ştu. Çadınn üzerinde de gümüşten bi:r çatı vardı. Bı.ı durumu öğrenen kabileni.n reisleıi bu garip manzarayı görmek için oraya geldiler ve saygı ifadesi olarak arıların önünde diz çöktüler. Çocuklar, biraz büyüyüp yürüme gücü kazanınca bulunduk ları yerden çıktılar. Onlar için dadılar (daye) görevlendirip saygı ve şevgi törenini yerine getirdiler. SüL içme çağını atlatıp konuşmaya başladıkları vakit anne babalarını sordular. Ağaçları gösterdikleri zaman oraya giderek ağaçlara evladın babaya gösterdiği saygıyı gösterdiler. Ağaçlann bıltigi yeri muhterem tuttu lar. Bu durum karşısında dile gelen ağaçlar, "Güzel huylarla süslenmiş olan hayırlı evlatlar ana babalarına bu şekilde davramrlar," dedikten sonra "Ana baba hakkını gözetiniz. Ömrünüz uzun, şansınız daim olsun," diye dua ettiler.
>
> Bunun ıı,zerine civarda bulunan bütün kavi.ııler, o çocuklara şehzadelere davranır gibi davrandılar. Geri döndükleri zaman her biıine bir ad koydular. En büyüğüne Sankur Tegiıı, ikinciye Kornr Tegin, üçüncüye Tukel Tegin, dördüncüye Or Tegin, beşinciye de Buku Tegi.n adlarını verdiler. Gördükleri olağanüstü olayın tesirinde kalarak onların yüce Tarın rarnEından gönderildiğini düşündüler ve aralarından birini padişah yapmayı kararlaştırdılar. Buku Ban, akıl, bilgi ve vücuL güzelligi bakımından diğerlerinden üstün olduğu gibi bütün kabilelerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Hepsi onun

[51] U. (Haıva) Holmberg, a.g.e., c.1V, s.353.

padişah olması konusunda görüş birliğine vardLlar ve bunu kutlamak için büyük şenliklerkutladılar.

Roux'ya göre Reşideddin'in anlattığı Oğuz Kağan Destan1'ndaki agaç kovuğunda doğum yapan bir kadının, çocuğuna Oğuz Kağan tarafından Kıpçak adının verilmesi Buku Han efsanesinin sonraki bir varyanndır. s

Ağaçtan türemeyle ilgili efsaneler, Türk topluluklarında kökü tarih öncesi devirlere kadar uzanan orman külrünün bir yansıması olarak ele alınmalıdır. Aynı şekilde kozmik ağaç, Dünya Ağacı ve Hayat Ağacı kavranılan da temelde orman kültüyle ilgilidir (Resim 22, Resim 23).

Orman kültü ise dağ. pınar vs. gibi doğa unsurlarıyla birlikte doğa kültlerine dahildir ve Türk kozmolojisindeki Gök kavramına karşılık Yer/Su ilkesi içine girer. Nitekim Yer'e kurban törenleri bunu göstermekLedir. Kagmlı Türk boylarında kötü ruhlardan arındınlmak istenen bir yere .agaç dikilir, kurban olarak da yere bir koyun gömülürdü. Benzer şekildeki uygulamaların Göktürkler için de geçerli olduğu ifade edilmektedir.

Eski Türklerde, en makbul sayılan agaç kayın ağacıydı. A. lnan'ın bdirttigine göre, her şaman a ini yapılırken kayın ağacı bulundurulurdu. Şamanist mitolojide kayın agacı tann Ülgen ve Umay ile gökten inmiştir.

Altın yapraklı bay kayın.
Sekiz golgeli mukaddes kayın
Dokuz köklü., altın yapraklı mübarek kayın
Ey mübarek kayın, sana kara yanaklı Ak kuzu kurban ediyorum.

Şamanlar ağacı gökyüzüne ulaşmak için bir merdiven gibi kullanıyorlardı. Yakut kamlarımn her birisinin bir agacı vardı. Gençler şaman olabilmek için agaç dikerler, şaman ölünce ağaçlan da yok edilirdi. Herhalde Anadolu'da söylenilen "bir dikili ağacın olsun" temennisi bu eski hususlara dayanmaktadır. Yine Yakut mitolojisine göre, gökteki ebedi şamanın kapısına diktiği agacm dallan arasında tanrının çocuktan himaye görürdü. Ruhlar kuş biçimini almış olarak bu agacın dalları arasında uçuşurlardı. Anlanldığına göre bir insan doğunca buradan bir ruh uçarak, o insana can verirdi.

Yakutlar ayrıca yeraltındaki köklerinin altından, köpüklü bir san sıvı. halinde güç veren bir suyun fışkırdığını kabul eltikleri, gövdesi dün.yanın merkezinde yer

---

5 J. P. Roux, *Türklerin* ve Mogolla*rın* Eshi Dinı, s. 163-164.

56 B. ögel, TL1r1 Mitolojisi, s. 93-94.

alan ve dallan gök tabakalarını kateden bir dünya ve Hayat Ağacından söz ediyorlardı. Bu efsane Ak Genç efsanesinin bir varyantı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu efsanede ilk adam neden yaratıldığını bilmek isteyince ağaca yaklaşır ve ağacın kovuğunda ya da yangında oturan bir kadın ortaya çıkarak ona insan soyunun babası olmak için yaratıldığını söyler."

Bazı araşurmacılar tarafından kısmen Türk sayılan Choular, Hsiung-nular (Hun), Kagnılı ve Tıe-le olarak anılan Türk copluluklan, Goktürk ve Uygurlar, hatta Jslarniyetten sonra ozellikle Osmanlılar ağacı hükümdarlık simgesi ve ata ruhlarının makamı saymaktaydılar.

Tabgaç ve Uygur Türklerinin kabul ettiği dinlerden biri olan Budizmde de agaç önemliydi. Türkçe Budist metinlerde, Udambara adıyla sözü edilen bir efsanevı ağacın, üç bin yılda bir incir verip Buda rutbesinde bir şahsın dünyaya geldiğini haber verdiği anlanlmaktadır.'[8] Bilindiği gibi Buda (Burkan) böyle kutsal bir agacın altında tam aydınlanmaya erişmişti.[9]

Gerek ağaç kültüyle ilgili inançlar gerekse Hayat Ağacı mefhumuna dayanan hususlar Türklerde lslamıyetten sonra da (özellikle lslamiyete ilk girılen yıllarda) devam etmiştir. Doğu Türkistan'ın MÜSiüman şamanları, hastayı büyüyle tedavı ederken çevrelerinde kayın ağacı bulunduruyorlardı. MÜSlümanlann değer verdiği Tüba ve Sidre gibi ağaçların aslında Şamanist mitolojiyle ilgisi olmamasına rağmen, Türkler islam dinine girdikleri zaman, bu agaç unsurlarına, şamanist ağaç melhumlannı da katmışlardı.

Eski ağaç kültüyle ilgili izler edebi meunlerde de yer almaktadır; örneğin Dede l<orkut hikayelerinde, Salur Kazan Han'ın oğlu Uruz'un ağaca hıtap edişinin, Altaylı şamanistlerin mukaddes ağaçlan için söyledikleri ilahilerle benzerliğine dikkat çekilmişl\r:60

---

[57] U. (Harva) Holmberg. The *Myıhology* of Ali *Races* Finno-Ugric, Sibcrian, c iV, s. 351;J P. Roux, *Tiırhlenn* ve Mogollann Eski *Dını,* s. 123.

[58] Emel Esin, *Dırahhı-ı* Cc2n *(Caıı Agaa),* haz. F. Halıcı, s. 35.

[59] Bu ağaca Buda'nın "Uyanış ağacı" da denılmektedir. Bu nedenle Bo ya da Bodhi (uyanış) Ağacı teriminin kullanılışı çok yaygındır. Bkz. J. Campbell, a.g.e., s. 21-26, 177. Bu ağaç hakkında genel bilgi için aynen Bkz. C. A. S. Wılliams, Encyclopedia of *Chiıese Symbolisnı aıid* Art Molives. s. 43-44. W. [berhard'a gôre, sôz konusu Bodi Ağacı, MÔ 528 yılında Sıddhanha Gautama'nın, bugun Bodh-Gaya'dakı Mahabodhi Tapınağı'na yakın bir yerde bulunan, kıvnk, uzun, kalp şeklinde yapraklan olan ağaç olmalıdır ve Buda muhtemelen burada "aydınlanmaya" erişmiş olmalıdır. Bkz. W. Eberhard, *ÇinSiuugelcri Sô lı,ğQ,* s. 67.

[60] A. inan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalınıılan," Makaleler ve */ıı celeıntler,* s. 468-469;

ye gôre bu ağacın dallannda Adcm'in oğullarının başları bulunmaktadır. Gün doğarken ve akşamlan "vak vak," diye bağırarak şarkı söylerlermiş. Bir başka hikayede Ta-ehe krah Tong-Tien, yanlarına yiyecek içecek ve çeşitli giysiler almış olan insanları denize yollar. Kare biçiminde bir kayaya rastlarlar. Bu kayanın üzerinde dallan kırmızı, yapraklan yeşil bir ağaç görurler. Ağacın uzerinde birçok küçük çocuk vardır. Bunların boyu 6-7 parmak kadardır. insan lan gördüklerinde konuşamamakta fakat hareket edip gülmektedirler . insanlar bunları kopantıklannda hemen kurumakta ve siyaha dönı1şmek tedir, El-Cahız, *Kitabü'l*-Hayvan adh eserinde, "vak vak," agaca saçlarından asılmış olan kadın ve hayvanların çıkard ığı sestir; ağaçtan koparıldıklarında susarlar ve ölürler. Ki*tabü'l-Coğrafya* isimli bir eserde, bu ağacın Çin denizinde Vak Vak Adası'nda ye tiştiğin i söyl emektedir. Bunun yaprakları incir ağacıiun yaprak larına benzer. Mart ayı başında meyveler olgunlaşmaya başlar ve bunlar genç kızların ayaklarına benzer. lnsanlann bedenleri nisan ayında oluşur, kafalarsa mayıs ayında büyür. Bu kızlar çok güzeldir. Daha sonra haziran ayında düşmeye başlarlar. Düşerken de "vak vak" derler.

Xlll. yüzyılda Kazvini bu efsaneyi geliştirmiş, Nizami ve firdevsi ise Büyük lskendeır mitine bağlamışnr. Hindistan'da lskender'e guneş ve ay ağaçlanndan biri, Yunanca olarak onun dünyayı ele geçireceğini, diğeriyse Hint dilinde Babil'de öleceğini söylemiştir. Bu söylencelerde konuşan ağaç tasavvunı ortaya çıkmışm.

Vak Vak Agaa şekilleri Turk lslam sanatlarında minyatür, maden ve keramik sanatlarında yer almışur. Ağaç larda insan başları gösterildiği gibi, horoz, tilki, tavşan başlan da bulunur. Bazen aslan, leopar ve ejder posLian ve bazen de insan başı şeklinde yapraklarla tasvir edilmişlerdir.iri

Değişik Unsurlardan *Türeme (Babcısız Doğutyı)*

Turk ve Moğol miwlojil erinde sık sık karşımıza çıkan babasız doğum temasının Hıristi yanlıktak i Meryem'den babasız doğan lsa'nın, Allah'm oğlu sayılması inanışıyla olan yakınlığı dikkati çekmektedir.

Ögel'in de aktardığı Töles, Koçkar-Mı.ndus ve Mundus boylarının türeyiş efsanesine göre, çok eski çağlarda savaştan kaçan bir kız, başıboş dolaşırken bir yun {çadır) görmüş. Yurdun içinden birisi çıkmış ve bu kızla evlenmiş. Ancak kız kocasının evi-

---

C!'! Vak Vak Ağacı üzerine aktanlan genel bilgiler için bkz. J. Ballnısaitis, Le Moyen Age Fantastique-*Aıitiquites* et Exotlsmes Dans *L'arı* Gothique, s. 125 131. Fransızca metni Türkçeye aktaran Taluyôzdeş'e teşekkür ederim. Aynı konuda aynca bkz. Metin And, *Minyatürlerle* Os*maıılı Mitologyası,* s. 291-295.

Ağaç, ağaç dir io;em sana erilenme agaç
Mekke ile Medıne'nun kapusı agaç
Musa Kelimün asası agaç
Bôyük höyük sularun koprisi ağaç
Kara kara denizlerun gımısi agaç
Şah-ı merdan Alı'nun Duldulinun eyen agaç
Şah Hasan ıle Huseyn\in bışıgı ağaç
Eger erdur eger avratdur korhusı agaç
Başun ala bakar olsam başsuz ağaç
Oibün ala bakar olsam dipsüz agaç
Meni sana asarl:ır gôtumıegil ağaç
Götürecek olur ıs<m yıgiılugüm senı tutsun agaç
Bizum ilde gerek idun agaç
Kara hindu kull:mma buyunıy idüm agaç
Seni para p<1ra ıograyalar ıdı agaç

Evliya Çelebi'nin *Seyahatıiarne'sinde* Müslüman Nogaylar için söylenenler de konumu:: aç1sından oldukça ilgi çekıcıdır. Evliya Çelebı burada. Nogaylann agaca tapuklanndan bahseunektedir. Bu topluluğa gore ibadet ettikleri agaç, Cebrail vasıtasıyla Allah tarafından gönderilen TCıba agacının dalından bıtmiş olup, Hızır eliyle dikılmiştir.[01]

Aynı şekilde Mevlana'nın yoruml:ıdıgı bir ruyada, Dünya Ağacı cennetteki Ttlba ağacıyla bagdaştınlmlŞ, dallanndaki kuşlar Peygamber ve velilerin ruhları olarak açıklanmışur.[62] Mevlana'nın Mcsnevr'sinde bahsedilen can agacı teması da lslam dönemi için ilginç bir durum arzetmektedir. Can agacı (diraht-ı can) anlaşıldığına göre "zamanenin ruhani sultam, ölümsüz can bahşeden veli simgesidir."[63] Bu haliyle söz konusu ağaç hem az yukanda zikrettiğimiz Dünya Ağacına hem de Udambara denılen ağaca benzemektedir.

Çeşitli Türk lslam metinleıinde yer alan bu anlayışın *bu* uzanusı gibi görünen bır ağaç da Vak Vak Ağacıdır Turk-lslam dünyasında yaygın olarak gorulen bu ağaçla ilgili efsaneler Avrupa'ya da ulaşmış ve orada da sanat eserlerine konu olmuştur. Vak Vak Ağacıyla ilgili anlatılanlann birçok versıyonu vardır. Bir söylentı-

M Ergin. Dede *Korlıuı Kilflbı.* s. 29-30.
61 A inan. *Tanlıte* ve *Bugün Şanıaıu:::nı,* s. 65.
oz Semra Ogel, Anadolu *Selçuklu Sanatı ü:::mıie Gôrıi.şlı:ı,* s. 8
03 Emel Esin, a.g.e..s. 35, 38, 39.

ne gidince hamile olduğu anlaşılmış ve bu durumda daha önce kimle evli olduğunu ve kimden hamile kaklığını sormuşlar. Kız kimseyle bir ilişkisinin bulunmadığını söyleyerek olaya gerekçe oluşturan bir hik!ye anlatmış. Anlamğı hikayeye göre, savaştan sonra anne-babasından aynlan ve bozkırlarda dolaşarak yiyecek arayan kız, bir şey bulamamış. Ancak o esnada yağan yağmurla birlikte bir buz parçasının yere düştüğünü ve kırdıktan sonra da on.un içerisinde iki tane buğday tanesinin bulunduğunu gönnüş (buz ve buğday tanelerinin göl<ten, yani tanrıdan geldiğine dikkat edin). Onları yediği zaman da kamında tuhaf bir değişiklik olduğunu hissetmiş. Bunlann iki çocuk oldugunu anlamış.[65]

Dolaylı olarak, sudan türemeJ7e işarel eden bir efsane ise, Gerdtzl'nin *Zeyıü'l-Ah1Jar* isimli kitabında yer almaktadır.

Bu efsane Kimaklann sudan türediklerirıi ve bundan dolayı lrtiş Nehrini taun olarak tamdıklannı anlanr. Ancak burada 'deniz öküzü'nün hatunu suyun içine çekmesin\n üremeyle bir ilişkisi olup olmadığı açık degildir.[66]

65 Efsanenin r.amamı için B. Ogel. Tarh *Mıuolojfsi,* c. !,s. 56-57.

66 Melnin tercümesi ic;in bkz. R. Şeşen (haz.), /slam *Cografytıcılwına Göre Türlılcr,* s. 73-74.

Ill. TÜRK M1TOLOJ151NDE ÖLÜM VE KIYAMET

Ölüm

Hemen her toplulukta olduğu gibi Turkler de öldükten sonra bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacaklanna inanıyorlardı. Proto-Türk, l-lun, Göktürk, Uygur ve diğer Türk loplulukla nyla ilgili yapılan arkeolojik kazılar bu hususu destekler mahıyeuedir (Resim 24). Anlaşıldığı kadanyla ölüm mukadder olarak karşılanmakta ve kurulu olan düzenin geregı olarak algılanmaktadır. Bu nedenle gök-yer dikmomısiyle ilişkisi olan ve doğal karşılanan ölümle ilgili olarak; eski Turkler şan kazanmadan ya da savaşmadan ölmeyi kuçüklük sayıyorlardı Ôle yandan savaşta da iyi guçleri temsilen galip olunmalıydı; çünku savaşta öldünılen önemlı duşmanlann ruhlan öteki dünyada hizmetkar olarak kullanılmak üzere balbal haline getiriliyor ve sonra örneğin Kühigin'in mezar külliyesinin dogu giri,şinden itibaren sıralar halinde uzanan taş di,zilerinde olduğu gibi balbal olan düşmanı ifade eden bir kısmı kabaca yontulmuş taşlar dikıliyordu:

> Babam hakana Baz hakanı birincı balbal dıkmiş ... Binnd Kırgız hakanını balbal dikum....ı

Ölümün çeşitli nedenleri vardı. inanılan Tann'ya karşı gelmek, kötü ruhlann ve buyocülerin faaliyetleri, *Iıut'un* ya da tm'ın (ruh) yitirilişi gibi değişik sebeplerin ôlume yol açugı düşünüluyordu. Kand:ı ya da kalpte bulunduğu kabul edilen ruhun göçmesi belirtilirken en çok ruhun uçtuğundan söz edilir. Bu ela gök-yer dikomotisindeki gök unsunı içine girer.

Uçma fikri büyük dinlerde ifade edildiği üzere tam bir cennet anlayışını dile getirmemekle birlikte ruhlann yaşanılan yerden göğe yükseldiğini ifade eder. Ancak geç dönemlerde cennet fikrinin de oluştuğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yakutlara göre göklerin üçüncü katı cennellere aynlmışur. Melekler ve penlerle dolu \'e her türlü yıyeceğin bulunduğu cennetlere iyi insanlar girer. Günahı ohm insanlar da cehennemde cezalannı çektikten sonra cennete giderler. Türklerde dıha sonra cehennemin karşılığı olarak tamug sözcüğü kullanılmışur. Genel olarak. bu anlayışın lslamiyet gıbi tektanncı dinlerin etkisiyle geliştiği düşünülebilir.

Bazı araşum1acılar Erlik'in zamanlıı ölülerin *ve* cehennemin tanrısına dönüştü-

ı 11.N.Orkun.Eslıi *Turh Yazılan,* s.37.41,69,70, 128, 131,557.

Altun *Yış* (Alon Orman) kavramından söz ediliyor. Bu husus da yer unsuruna bağlı olarak orman kültü konusuna girmektedir.

Ruh göklere yüksekliği zaman, ceset değişik şekillerde olmak üz.ere toprağa gömülmektedir; çünkü insan toprak ve sudan yaratıldığı için böyle bir gömülme biçimi uygun görülmektedir. Nitekim bazı şamanist Türklerde z.ayıf doğan çocukların güçlenmeleri için toprağa bastırıldığı ve sonra çocukların kısa zamanda güçlendiğinin ifade edildiğini görüyoruz..

Ancak bu anlamda kısmen Göktürklerde olduğu gibi ölünun yakılması, belki sorun oluşturuyor gibi görülebilir. Fakat Phoenix'in küllerinden tekrar dirilmesi gibi, eski Mısır ve Hint dinleri ve mitolojilennin etkisiyle bu durumda da bir yeniden doğuşa inanıldığı anlaşılıyor. Öte yandan ateş temizleyici sayıldığı için ôlulerin yakıldığı da anlaşılıyor; örneğin Kırgızlar (Gerdizt'ye göre) "Ateş eşyanın en temiziclir. Ona düşen her şey temi.zlenir. Ateş ölüyü pislik ve günahlardan ceıniz.ler," der1er.[5]

Yine yabancı din. ve millerin etkisiyle olsa gerek, Kırgızlar gibi bazı Türk topluluklarında ceset uğurlu ruhların makamı kabul edilen agaçlar üzerinde çürüyene ve kuşlar tarafından etleri temizleninceye kadar kalıyordu. Bazı Türk topluluklarında yeniden doğuşun olabilmesi için kemiklerin kalabilmesi gerekliydi.

Eski Türkler bazen ruhların hortladığına da inanırlardı. Hana ruhlar bazen başkasının bedenine de girerdi. Ölülerin başıboş dolaşan ruhlarına Altaylılar *özüt* diyorlardı. Bu şekilde hortlayan ruhları ölüler alemine kabul euirmek ya da göndermek şamanlarm (veya din adamlannın) göreviydi. Çeşitli araştırmacılar tarafından tespit edilen bu tip törenler ilgi çekici mitolojik moriOer içennekteclir.

Eliade'nin aktardığına göre Sarı Uygurlar ölüye, "Çocuklarım, hayvanlarını ve mallarım da yanına alma!" diye seslenirler. Böylece insanlar yeni ölenlerden korkar, eskiden ôlenlereyse saygı gösterir ve onlardan yardım beklerler. Şaman, ölenin ruhunu ölüler alemine götürüp kabul ettirene kadar, yeni ölü yeralu dünyasına alışamaz, ailesini, arkadaşlannı ve sürülerini yanına almaya çalışır. Bu nedenle ölünün ruhunun dirileri takip edememesi için mezarlıktan çıkarken başka yol kullanmak gibi çeşitli önlemler alınır. inanışlara göre ölüler ancak ölümlerinden üç, yedi ya da kırk gün sonra, verilen cenaze şöleninin ardından bir daha dönmemek üzere ölüler alemine gider. Nitekim Anadolu'da ölünün yemek verilerek anıldığı belirli gün-

---

R. Şeşen (haz.), lslam Cografyaalanna Gôre *Turlıler*. s. 77.

[6] M. Eliade, *Şamanjzm,* çev. lsmeL Birkan, s. 240.

günu ifade eder. Allay Turklerine göre bu nedenle Erlik gônderdiği elemanlan vasıtasıyla ınsanların ruhlannı yakalatarak canlannı alır.[2] Bir göruşe gôre ölenlerden yeraltına gidenler hasta olarak ölenlerdir. Yalnızca başka bınsı tarafından öldürulmuş ya da kahramanca ölmüş olanlar göğe çıkmaktadır,[3]

Resım 24. Ukok Platosu'nda (Rusya Federasyonu) bır kadın asilzadeye aıı kurganın rekonstüruksıyonu . Muhtemelen Hun devrine aıuır.

Eliade, birçok Asya halkının öleki dünyayı, bu dunyanın tersine dömnuş bir eşı olarak anladıklanru belınmektedir. Bu, tersine evren imgesı Turk topluluklan için de geçerlidir. Bırçok yerde ôlı.ilere ılişkin törenlerin güneş battıktan sonra yapılmasının sebebi, öbür dünyada gündüz olduğunun ve ölülerin yeni gune başladıklannın düşünülmesinden kaynaklanınakladır. Çogu yerde öbur dünya olarak tasarlanan yerala dünyasında ırmaklar lers yönde, yani kaynaklarına dogru akar. Ölüye sunulan şeyler mezann üzerine ters çevrilerek, bazen de kırılarak konur kı, öteki dünyada duzgun ve kırılmamış olsun. Buna göre Osmanlı cenaze alaylannda ölünün adannın eyerlerinin ters vurulmuş olması, belki de öteki dunyada duz olarak kullanabilmeleri içindi.

Taoculuktakine benzer bir şekilde yukselen ruhların makamı kutsal daglardı. Yenisey yaZLLlan, Alan Köl yazıtı gibi bazı yazttlarda gidilecek yerler arasında gök bozkırlarından da bahsedilir. Bu anlayış Kuzey Amerika kızılderililerinin mitolojisinde de karşımıza çıkıyor. il. Altın Köl anıtında gökyüzundcki Altın Bozkır yerine

O. Gunayve H Güngôr *Başlangıçtan Günümü;::e Türklmn Dını Tanlı,* s 70.

J M. Elıade, *Şamanizm.* çev ismet Bırkan, s. 238-239.

" M Elıade. *a.g* e.,s. 237

lerin başında kırkınc1, elli ikinci günleriyle ölüm ytldönümü gelir. Seyrek olarak da üçüncü ve yedinci günlerde belli şekillerde anma yapılmaktadır ve bu esnada çeşitli uygulamalar gerçekleştirilmektedir. Ölenlerin elbise ve eşyalarının başkalarına verilmesi de bu elbiselerin tekrar kullanılmaktan sakınıldığını gösterir.

Eski Türklerde yüksek tabakaya mensup, ölmüş kişilerin mezarları genellikle. ulaşılması zor yerlerde olurdu. Mogollann da uyguladığı bir sistemle mezar yerinin üstünden nehir geçirilerek ya da mezan inşa edenler öldürülerek defin yerinin bulunmaması saglamrdı.

Resim 25. Sultan il. Osman kuyruğu bağlanmış alin üzerinde görülüyor, 1618.

Bilindiği gibi birisi öldüğü zaman bir süre yurtta bekletiliyor (bugün bile birçok Türk cumhuriyetinde görülen bir uygulamadır), ceset bekletildiği sırada ziyaret ediliyor ve yas ifadesi olarak atının kuyruğu kesiliyor ya da duğümleniyor (Resim 25) ve atlardan bir kısmı kurban edilerek mezara konuluyordu. Tören esnasında eski metinlerde ve freskolarda tasvir edildiği gibi insanlar saçlarını keserek ya da bıçaklaria yüzlerini çizerek kanlı gözyaşıyla ağlıyorlardı. Göktürk yazıtlarında yas olayını ifade eden saurlar vardır; örneğin Külligin yazmnın kuzey cephesinde, Kcıl-Ligin'in ôlüröünden duyulan buyük Cızüntii şoyle anlatılıyor:

Kı1cuk kardeşim vefat eıtı. Ben yaslnndım . Görür gorom gom1ez gibı. bılir bılgım bilme:: gibi oldu. Ben yaslandım. Gözden y:..ış gelerek. euen (ı) gônuldcn feryat gelerek yanıp ynkıldım. Çok f:ızl:ı yaslandım. lkı şad (ile beraber) küçı1k kardeşlenm ve kardeş oğullanm (?), oğullanm, beylerim ve k<ıvmimin gözü, k:ışı (ağlamaktan) fen:ı olacak diye sakındım.[7]

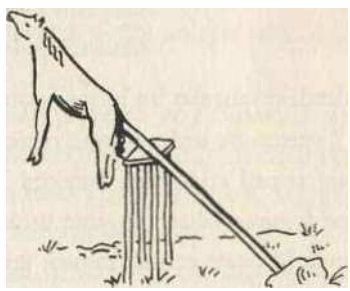
Kurban edilen atların derileri ve başları smklara takılıyordu. Bugunkü Yak'Utların *ıalıık* dediği bu derilere Altaylılar baydara demektedir. X. yüzyılda Türk ülkelerinden b:ıhseden Ibn Fadlan'ın ifadesine göre bu ölünün üzerinde cennete gideceği awr Elbette o dönemler için cennet kavramının yerine göğü koymak gerekir (Çizım 20).

Asıl cenaze töreni ceset mezara konulurken yapılıyor; saçı kcsıp, sakalı tıraş ederek ya da kulakların ucunu keserek ya da yüzleri bıçakla keserek ağlanıyordu.

Çadırda bekleme esnasında olduğu gibi mezarın etrafında da dönulüyordu. Yuğ ıoreni sırasında gelen konuklara ziyafet veriliyor, hatta bazen muzikli eğlence yapılıyordu .

Ölüler genellikle (yüksek tabakadan olanlar) kurgan denilen toprnk altında birbirine geçinlen ahşap tomruklarla inşa edilmiş oda ya da odalardan ibaret (bazı bölgelerde taşın da kullanıldığı}. üstüne toprak ya da dalların yığıldığı tumülüs görünüşlü mezarlara gömüluyordu. Bu kurganlar ve çadırlar lslamıyeLLcn sonraki Türk mezar mimarisinin en önemli iki kaynağını meydana gelinnektedir[11] (bkz. Resını 24).

Budizmin etkisinden kaynaklanan Olümlc ilgili bazı motifler de Türk sanatına girmiştir. Budi zmine göre. nirvananın bir anlamı da ölumdür. Gerçek anlamda nirvanaya ulaşan kişi cennette lotustan doğacak. ama yeniden bedenlenerek dünyada yaşama eziyetından kurtulacaktır. Bu gibi kişiler tannlarla birlikte cennette yaşayacakttr. Diğerleriyse cehennemde cehennemin mensubu olan ıannlar ya da cinlerle türlü işkenceler görerek kal:ıcak-

Çizim 20. Alı:ıylılarda *ıcıyılga* (*lxıyda*ra) denilen, kurban edilen :ıtın sırığa takılmış delisi ve b:ışı.

H N. Orkun, Eski Tılrlı *Yazıt/an.* s. 52.

[8] Ôlüm üzerine genel ve detaylı bilgi ıçın bkz A. inan, Tarihte V' *Bugün Şanıaui::nı.* s. 176-200: J . P. Roux. *Türhleriu* ve Mogollann *fihi* Dlıı, s 207-239..J. P. Roux. *Eslııçag* vr *Ortaı;agda Al*tay *Jululrnıde ôlüm.* c;ev Aykut K:ızancıgıl.

Resim 26. Buda'ya elindeki çiçeği adak olarak sunan Uygur prensesi.

Resim 27. Elinde gül tutan F::ıtih Sultan Mehmet. Uygurlann çiçek sunma sahneleriyle benzerligi dikkat çekicidir. Tahta baskı. Tobi::ıs Siimmer 1578.

Beyaz locus Buda'nın manevi olgunluğunu ve mutlak zihinsel açıldığım ifade eder. Onun sekiz yaprağı Buda'nın sekiz asil yolunu (dogru söz, dogru davranış, doğru hayat sünne, doğru muhakeme, doğrn murakebe, doğru nn layış, doğru düşünce, doğru niyet) ifade eder.

Türk sanatının Uygur devresinde , freskolarda Uygur prens ve Prensesleri ellerinde Buda'ya adak olarak sunduktan çiçeklerle görülmektedir. Bu durum çiçek sunma temasının gelişmesini sağlamışltr. Bu bakımdan buna ilişkin örnekleri, Selçuklu sanatında ve Osmanlı sanatında da görebiliyoruz. Osmanlı sanatında özellikle padişah portrelerinde, sulcanlann ellerinde çiçek tutması ikonografik olarak Uygur sanatının ve Budist mitolojinin etkilerine bağlanabilirı [3] (Resim 26, 27).

Kıyamet ya da Dünyanın Tahribi

Türklerde kıyametle ilgili çeşitli mitik anlatımlar vardır. A. lnan'ın W. Radloff ve V 1. Verbitskiy'den aktardlğına göre, Teleücler ve Telengitler *halgançı çak* dedikleri

[13] Bkz.. Y. Çoruhlu, "Lotus lkonografisi ve Uygur Sanatında Lotus," U O ôTKK, s. 155-168.

lardtr. Ancak Budizmde cennec ve cehennemde kalmak süreklilik arzetmez.[9]

Ôte yandan gerçek anlamda nirvanaya ulaşamayan kişiler, yukarıda da belirtildiği gibi öldükten sonra dünyadaki hayatlarının niteliğine göre yeniden değişik bedenlerde doğacaktır. Yapılan işler sonucu oluşan kannası (kader) kötü olan Budistler -hayvan da olabilen- başka canl ı lar halinde hayatlar sürerek sürekli ıstırap çekerler. Böylece karma yasast ruhun beden değiştirmesinin zorunluluğunu açıklar.[10] Samsara terimi aynı zamanda kişinin karması sonucunda (eğer buna olan zorunluluğu ortadan kalkmamışsa) dünyaya yeniden gelmesini ve ölüm-yaşam döngüsüne tekrar katılmasını da (tenasüh) ifade eder.[11]

Lotus yukarıda açıkladığımız anlamlan yanında aynı zamanda ölüm ve yeniden diriliş ve doğuşla ilgilidir. Birçok ilah lotusdan doğmuştur ve yine onların çoğu lotus tahtında oturur ya da lotusun üzerinde ayakta dunır. Buda'ya ya da diğer ilahlara ibadet esnasında çok sunulan bir nesne olan lotus böylece ölüm ve hayatla iç içe geçmiş bi r simgedir.

Diğer Budist sanatlarda olduğu gibi Uygur sanatında da Buda'ya layık iyi ruhların cennette bir çoçuk görünüşüyle lotus çiçeğinden doğduğu gösterilir. Bu husus Uygurca yazılmış eski metinlerde de açtkça karşımıza çıkmaktadır; örneğin Abita tanrı ile ilgili istiğrak konulu parçadaki;

Şimdiki insanlar *ôluıce,*
Kat'i ve *ştiphesiz o/aralı,*
Abita *Btırlıaıı'ın huzwwıda,*
Alım lotus *fçiıide* dogarlar,

şeklindeki mısralar bu hususa işaret etmektedir.[12]

Lotusun bu kadar önemli olmasının sebeplerinden biri ak lotusun Buda'nın kendisini temsil etmesidir. Nitekim lotus çamurun içerisinde kirlenmeden dünyanın içine doğmuş, fakat dünyanın üstünde yaşamış Buda gibi büyümuştür. Buda ağacın altında hakikate eriştiği zaman, insanları çamur içine batmış ya da suyun yukarısında görülen lotus goncaları şeklinde görmüştür.

---

9 Nirvana üzerine felsefik bir açıklama için bkz. Lin Yutang (ed.), The Wisdom of China and in· dia, s. 552-553.

ıo Kamıa hakkında bazı düşünceler için bkz. M. Eliade, Ebedi *Dönüş* Mitosu, çev. Ü. Altuğ, s. 101-103.

11 G Tumerve A. Küçük, *DmlerTaı'ilıı.* s. 164.

1 R Rahmeti (Arat), Eski *Türk Şiiri,* s. 201.

kıyamet hakkında rivayetler nakletmektedirler. Teleütlere göre,

> Kalgançı çak geldiği zaman gök demir, yer san bakır olur.Hanlar hanlara saldırır, uluslar birbirine kötülük düşünür, katı taşlar ufalır, sert ağaçlar kırılır. Kişi bir dirsek (arşın) kadar küçük olur. Başparmak kadar erkek olur. Erlerin dizgini kısa olur (güçlülerin elinde oyuncak olur). Ayak caklmı bey olur. Baba çocuğunu, çocuk babasım tanımaz. Yaban soğanı pahalı olur. At başı kadar altma biir kap yemek verilmez. Ayak altında altın bulunur onu alacak kimse bulunmaz.

Daha geniş olan Telengitlere ait efsanevi anlatımda, özetle dünyanın sonu geldiği zaman yeryüzü ateşle kaplanacak, tanrı kul.aklarını insanlara tıkalı tutacaktır. Yer ve insan nesli mahvolacak, töre bozulacak, tepeler çalkanacak, ulus bozulacaktır. Aynca kara su, kanla karışık akacak, dağlar sallanacak, gök gürleyecek ve yırtılacak, deniz dalgalanıp dibi görünecektir. Öte yandan deniz dibinden çıkacak olan dokuz karataşın içinde bulunduğu sandıklardan demir atlı dokuz kişi çıkarak ön ayaklan kılıçlı, kuyrukları kamalı ve rastladığı kişiyi mahfeden atlara binecekler. Ay ve güneş kararacak, baba çocl\ğtından ayrılacak, bitkiler mahvolacakur.

Anlatılanlara göre kıyamet kopacağı sırada bir zehirli ot biter ve tanrı Mandı-Şire'den yardım ister, ancak yardım gelmeyince May-Tere'ye seslenir. Ondan da yanıt alamaz. Bundan sonra Karaş ve Kerey yeryüzüne çıkar. Onlar çıkınca Mandı-Şire ve May-Tere onlarla savaşmak üzere (Ülgen tarafından gönderilir) yere iner. May-Tere'nin kanı ateş olarak yeryüzünü kapladığı zaman_ *kalgançı çak,* yani kıyamet kopar.[14]

Benzer bir efsane Altay Tatarlan arasında anlatılmaktaydı. Buna göre Ülgen, Maidere'yi (May-Tere, Holmberg'e göre aslında bir Budist l3odhisattva) tanndan korkmayı ve kendilerini değişlirmeyi öğretmek üzere insanlara gönderecek; buna kızan şeytan Erlik, Maidere'ye saldıracak; Maidere'nin kanı bütün dünyayı kızıla boyayacak; her tarafı ateş ve alevler kaplayacak ve bunlar göklere kadar yükselecek; o zaman Ülgen gelecek ve ellerini çırpıp "Ey ölüler kalkın," diyecek, ölüler yerden, denizden, ateşten ya da ölüm geldiğinde bulunduklan yerden çıkacaklar, dünyadaki yangın veya ateş Erlik'le beraber onun taifesi olan bütün kötü insanları yok edecektir.Ls Aslında kıyamet alaınerleri ve kıyamet gµnü gerçekleşecek doğa hadiseleri diğer dinlerde anlatılanlara benzemekted ir.[16]

---

14 A. inan, Tarihte ve *Bugüıı Şamanizm,* s. 24-25.

ıs Uno (Hamı) Holmberg, The Mythology of Ali Races Finno-Vgric, *Sibeıiaıı,* c. lV, s. 370.

Lo M. Uraz, a.g.e..s. 98.

Türk mitolojisinde, kıyameti anlatan öykülerden başka dünyanın tahribini konu edinen tufan efsanelerine de yer verilir. Şimdi buna örnek olarak Holınberg'in naklettiği Altay tufan efsanesini ele alalım. Bu söylence lslam *ve* Hıristiyan dunyasında bulunan Nuh tufanıyla ilgili anlatılanlara oldukça benzemektedir:

> Sel bütün yeri kapladığında, Tengys (Tengiz/deniz) yerin üzerinde efendiydi. Onun yönetimi altında Nama isimli iyi bir adam yaşamaktaydı. Ülgen ona bir tahta sandık *(lıerep)* yapmasını emretri. Sozun-Uul, Sar-uul ve Balık olmak üzere üç oğlu olan Nama, kendisi becerememe sandığın yapılması işini oğullarma bıraktı. Sandık bir dağ üzerine yapılıp carnamlanclığında ogullanna, her biri 80 kulaç olan sekiz halatla köşelerinden asmalannı söyledi. Böylece su seksen kulaca yükseldiğinde durum anlaşılacaktı. Bundan sonra Nama, sular yükseldiğinde kurtulmalan için, ailesi ve çeşitli hayvan ve kuşları alarak bu sandığa girdi. Yedi gün sonra yere bağlanan hal:ıllar koptu ve sandık serbestçe sürüklenmeye başladı. Suyun seksen kulaç yükseldiği böylece anlaşılmışa. Başka bir yedigün daha geçtikten sonra Nama, en büyük oğluna sandığın penceresini açmasını ve eL rafa balmıasım söyledi. Sozun-Uul bütün yönlere baknklan sonra şöyle dedi: "Her şey sulann altına batmış, yalnızca dağlann zirveleri görünüyor." Daha sonra babası da bakuğmda, o da gökyüzü ve sular dışında hiçbir şey görünmüyor," dedi.
>
> Sonunda tahta sandık, sekiz dağın birbirine yaklaştığı yerde durdu. O zaman Nama pencerey i açarak, kuzgunu serbest bıraktı. Kuzgun geri dönmedi. lkinci gün kargayı. üçüncü günse ekin kargasını gönderdi. Hiçbiri geri gelmedi. Dördüncu gün bir güvercini gönderince, güvercin gagasında bir ince huş ağacı dalıyla birlikte geri döndü. Nama ayrıca bu kuştan öteki kuşlann niçin geri gelmediğini de öğrendi. Onlar sırasıyla geyik, köpek ve bir alin leşini yemek üzere gittikleri yerde kalmışlardı. Nama bunu duyduğunda öfkelendi ve onlar şundi ne yapıyorsa, dünyanın sonuna kadar da onu yapmaya devam etsinler dedi.

Hikayenin devamında yaşlandığı zaman, onu, kurtardığı canlıları öldünneye Leşvik eden kansını öldüren Nama, oğlu Sozun-Uul'u da yanına alarak cennete (göğe) çıkar ve daha sonra orada beş yıldtzlı bir yıldız kümesine dönüşür. Holmberg'e göre mitlerdeki tufan kahramanları Yayık Han'a (bkz. s. 28) dönüşmüştür.[17]

17 U. (Harva) Holmberg, a g.e., s. 365

Anka .Simurg, Phoenix, Gamda, Grifon

Bu fantastik hayvan ların farklı kültürlerde yer almakla birlikte özde birbirinden türemiş oldLt kl:.ın söylenebilir. Phoenix esas it iba riyle Mısır m itolojisinde, Simurg ise Iran mitolojisinde görülür. Bunun Arap-lslam kuhüründeki yansıması Anka ya da Zümruduanka 'dır. Garuda Hint mitoloJısında yer alır (Çizim 21). Buna karşılık nitelik leri bu yaranklara benzeyen karakuş (ki kanal olabileceği ihtimalı uzerinde durulur) Turk kültürü ve mitolojisine aiuir. Butün mitolojilerde yer alan Grifon ve gerçek hayvanlar olan akbaba ve başka bazı hayvanlar bile zaman zaman bu gruba girer.

Grifonlar göğü, tan ağarışını, ilim, ırfan, kuvvet gibi kavramları ifade eder. Türk sanatında özellikle kartal başlı grifonlar yaygın olarak görülür. Mô il. binyıl-da Shang devrine ait koyun kürek kemiklerinde yırtıcı kuşların Gök Tann'mn simgesi olduğu ifade edilir.

Hınt mıioloJisinde önemli yeri olan Garuda, Turk nmolojısında de yer almıştır. Garuda bır kanalın gagası, pençeleri ve başına sahiptir. Gövdesı, kol ve bacakları insan görünumündedir. Annesi Vinata babasıysa Kasyapa'dır. Hayat Ağacının dalları üzerindeki bir yuvada bulunan yumurtadan çıkmıştır (bu, şamanlann benzer şekilde doğumuyla karşılaştırılabilir). Garudayla ilgili olarak anlatılan birçok efsane vardır. Bu efsanelerde Garuda kah kutsal yılanlar olan nagalarla mücadele eder kah tanrılara karşı gelerek onlarla savaşır. Tanrılarla girişuği bir mücadelede başarılı olamayınca tanrı Vişnu'nun binek hayvanı olur

Çızim 21 Peçenek Türklcnne ıiit Nagyszemmiklos hazinesindeki 7 numaralı sürahide bulunan G:ırud:ı (k:ı-mkuş1) figüru

Bu açıdan ve doğuş şekli nedeniyle ayrıca onu Türk mitolojisindeki Er-Töşt uk Destaru'nda yer alan karakuşa benzetebiliriz. Destan metnine göre Hayat Ağacınd:ı yuvası bulunan karakuş avlanmaya giuigi zaman , her sene bir ejderha musallat olup, Yavrularını yemektedir. Bu kez de aynı şey

olacakken Er-Töştük ejderhayı öldurür ve yavnılan kurtarır. Bu iyiliği üzerine karakuş onu yeryüzüne indim1ek uzere sırtına bindirir. Yolda kahramanın hayvana verdiği yiyecek bitince keneli euni kesip verir. Yere indikleri zaman karakuş bu fedakarlığı görür ve onun yaralarının iyileşmesini sağlar.

lran mitoloj isinde Gaokerena Ağacmın tepesindeki Saena kuşu sonradan Senmurw ve Simurg olarak anılmıştır. Bu kuşun bazı özellikleri açısından diğerleriyle benzerliği vardır. lran etkisiyle Türk miloloj isinde de yer almıştır. tslamiyetten sonra özellikle tasavvufla ilgili mitsel özelliklerin sezildiği hikayelerde karşımıza çıkar.

Ote yandan devlet kuşu olarak kabul edilen Hüma'nın Yakutlarda Umay ya da lmı adıyla talih kuşunun ismi olarak geçtiği anlatılır. Bu kuşun Anka ya da Zümrüduanka ile ilişkisi vardır; çünkü onun için söylenen birçok şey Anka kuşu için de geçerlidir. Sirenler (kuş başlı kadın gövdeli koruyucu varlıklar), Harpiler de (kadın göğsü ve başına, akbaba pençelerine sahip ölümle ilgili varlıklar) bu grup içinde ele alınabilirler. Bu gerçeküstü ve daha çok uçan cinsten olan hayvanlar Türk sanatında da lasvir edilmişlerdir.

Ejderha

Ejderha bütün dünyada Çin mitolojisi ve sanatına ait kabul edilirse de Türk mitolojisi ve sanatında da büyük yer tutmuştur. Bu masal hayvanı, gök ve yer-su unsurlarına bağlı olarak geniş bir uygulama nlanı bulmuştur (Resim 28, 29).

Resim 28. *Acaıbii'l-Mahlüıat'ıan* bir ejder tawın

Resim 29. Behram Gur'uıı ejderi öldunışü. *Şelıuame*, Şiraz 1370.

Türklerde özellikle erken dönemlerde bereket, refah, güç ve kuvvet simgesi olarak kabul edilmiş bu efsanevi yaratık, On Asya kültürleriyle ilişkiye geçildiğinde bu anlamları zayıflamış ve daha çok altedilen kötülüğün simgesi olmuştur.

Resim 30. Anadolu Selçuklu devrine ait çift başlı kanal kabanması. Konya lnce Minareli Medrese Muzesi

Çin kaynaklarından Stıih-*Clıi* ve Hou-*han*-shı.ı'da gök ve yer ibadetlerinden bahsedilirken Hunların bir ejder festivah düzenlediğinden söz edilir. Hsiung-nulann merkezlerinin Ejder Şehri olarak anılışı da belki eskiden bazı Turk toplulukları arasında ejder kültunün varlığını ortaya koyuyor.

Türk kozmolojisinde yer ejderi ve gök ejderinden söz edilir. Yeraltında ya da derin sularda bulunan yer ejderi bahar dönümünde yerin altından çıkıyor, pullar ve boynuzları oluşarak gökyüzüne yükseliyor, bulutların arasına karışıyordu. Böylece yağmur yağmasını sağlayarak bereket ve refahın oluşmasına katkıda bulunuyordu.

Çin mitolojisinde imparatorluk simgesi olan ve bazen hayat iksiri efsaneleriyle ilişkilendirilen ejder bu yönüyle de Türkleri etkilemiş, Türk mitolojisinde su, bolluk ve yeniden doğuşun timsali sayılmlŞtır. Çin'de olduğu gibi aynı zamanda Türk hayvan takviminde de yıl simgesi olarak yer almıştır.

Uygur devrinde olumlu bir simge olmaya devam eden ejderin bazen ilahlarla ilgili olduğu anlaşılıyor. Gök çarkını bir çift ejderin çevirdiği düşünülüyordu. Öte yandan Uygur mitolojisinde yarı insan yarı ejder özellikleri gösteren ejder hanlarından da bahsedilmektedir; bu halleriyle Fu-hsi ve Nu-wa tasvirlerini hatırlaurlar.

Onaçag Türk metinlerinde ejderin çeşitli alegorik anlamları ifade etmek üzere kullanıldığını görüyoruz: Hükumdarlarla ilgili olarak ele alınıyorsa iktidarın; din, tasavvuf gibi konularla ilgili olarak zikrediliyorsa dünyanın insanı yolundan saptıran tuzaklarını vb. ifade eder.

Kartal ve Avcı Kuşlar

Türklerin milli simgelerinden olan kartal şamanist uygulamalarda çok yaygın olarak karşımıza çıkar (Resim 30). Yakutların en yüksek ruhları taşıdığına inanılan bu hayvan, Gök Tann'nın timsali olarak ya da şaman ruhunu ifade etmek amacıyla Dünya Ağacımn tepesinde tasavvur ediliyordu.

Hayvan-ata ya da yardımcı ruhlardan birini temsilen zaman zaman şaman elbise-

Çin kaynakları kurdun egemenlik ve yiğitlikle i1işkisi hakkında bilgiler sunmaktadır. Bir Çin yıllığında, "Sancaklarının başına alnndan kurt başı takarlar. Muhafızlanna savaşçılanna fa-li *(bôrıl)* derler. Çin dilinde anlamı kurt demektir, yani kuman doğmuşlardır...." denilmektedir. [1]

Hsiung-nu lara ait Noin-Ula kurganından çıkarılan ve bayrak haline gelmiş keçeden rorba şeklindeki bir tözün bağlı bulundu ğu yerde, yani gönderin tepesinde bir kurt başının bulunması yukarıda belinriğimiz gibi bu hususların Hunlardan beri geliştiğini gösteriyor.

Vl.-Xm. yüzyıllara ait Doğu Tılrkistan'daki Türk freskolannda kurt başlı gönder (bayrak) tasvirlerine rastlanmaktadır. Bu şekilde tasvirlere lslamiywen sonraki minyatürlerde de rastlanır (Çizim 22).

Türk-Çin mücadeleleri esnasında beyaz kurdun haraç ya da vergi olarak değer kazanması onun Türkler arasındaki önemine işaret eder.

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, Uygurca Oguz. Kağan Destaru'nda kurt yal gösterici bir unsur olarak karşımıza çıkıyordu. Araşnnnacılar benzer şekilde güm'lmüzde yapıla n tespitlere göre kurdun, Başkurt Türklerinin efsanelerinde de yol gösterici olarak yer aldığın ı ifade etmektedirler.

Çizim 22. Doğu Turkistan'da bulunan, Koço Uygur Kaganlığı'na ait bir freskodan kun başlı gönder tutan hükümdar figürü.

Türk astrolojisinde gök unsuruna bagb olarak, Ögel'in aktardığına göre, Küçükayı burcu bir arabayı çeken iki at ve Büyükayı burcu ise onu kovalayan yedi kurttan oluşmuştu ve Yakutlar ayın evrelerinin oluşmasını, kurt ve ayıların dolunayı yemesine bağlıyorlardı.

Kurdun Türk kozmolojisinde gök unsuruna bagh olarak aydınlığın ve buna baglı unsurların simgesi olduğu anlaşılmaktadır. Kültigin yazıtının doğusundaki "Tann güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt

A. Taşağıl, *Gôhtürlt* OTltesine Gelen *Çuıli Elı;ilerin* Raporlanna *Göre Gôhurh-Çirı* llişfiileıi (552-630), 1. Ü. Sosyal Bilimler EnsciLüSO genel Türk tarihi anabilim dalı yayımlanmamış yıiksek lisans tezi, s. 187.

Resim 31. Cengiz Han'ın kansı Alan-Koa'yı hamile bırakan gök kun.

si üzerinde yer alıyordu. Önemli bir türeme simgesiydi. Özellikle Göktı':ırk ve Uygur devirlerinde kartal ve diğer)'lrtıcı kuşlar hükümdar ya da beylerin timsali, koruyucu ruhun ve adaletin simgesiydi. Güneşi ve aynı zamanda güç ve kudreti ifade ediyordu .

Gök Tann'mn simgesi olarak ona ve bazı yırtıcı kuşlara kurban sunuluyordu. Özellikle sanat tarihinde mücadele sahnelerinde zafer kazanan hayvan olarak yer alan kartal, gök unsuruna dahil olup, olumsuz kavramlara karşı iyi olan unsurları temsil etmek(edir; örneğin o bu yönüyle bir fal kitabı olan *ırk Bitig* isimli yazmada yer alır.

Kanalın hükümdarlık, güç, kuvvetle ilgili simgesel anlamJan Islamiyetten sonra da devam etmiş, hatta zaman zaman arma olarak da kullamlmıştır. Söz konusu yırtıcı kuş ya da kuşlar bu anlamları ifade eder biçimde gerek küçük sanallarda gerekse mimari eserler üzerinde kabartma olarak yaygın bir biçimde kullanılmışnr.

Kurt

Kurdun prOLo-Türk topluluklarında bir toteırıken 1-{un devrinde ata kültünün bir parça sı haline gelmiştir (Resim 31). Türk dünyasının çeşitli yerlerinde l<aya vey mezar taşlan üzerinde ya da şaman elbisesi ya da malzemelerinde tanrı-kurt tasvirlerine rastl1yoruz (bkz. Resim 21).

Kurtla ilgili olarak zamanla gelişen hayvan-ata kavramı devlet, hükuındarlık vb. unsurların simgesi de olmuş; gök ve yer unsurlarıyla ilgili çeşitli anlamlar kazanıruştır.

gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş" ifadesi buna işaret etmektedir.

Kurt öğesin in biçim değiştirme temasıy la da ilgisi vardır; örneği n Oğuz Kağan Destanı'nda gök kurdun bir ışıkla (ışık tannnm ya da tannsallğtn habercisidir) beraber onaya çıkması buna işaret etmektedir.

Öte yandan kozmolojik unsurlara bağlı olarak, gök kurt ya da bozkurt nitelemelerinin yanında, ak kun ya da al kun, kara kurt ibarelerine de rastlanmaktadır. Bu tür adlandırmalar renk simgeciliğine işareL etmektedir. Burada ak kurt gök unsuruna (buna bağlı olarak, saflık, temizlik, erdeme), al kurt şiddete ya da yer unsuruna, kara kurt ise karşı durulmaz kuvveLe, yeraltı unsuruna ya da köLülüğe işaret ediyor olmalıdır.

Birçok hayvanda söz konusu olduğu gibi, kurtlar da lslamiyeuen sonra, eski ilahi anlamlannı büyük ölçüde kaybetmiştir. Birtakım kalıntılarsa tamamıyla lslamiyete uydurulmuştur. Kurdun bazı olumsuz anlamlar kazanması dışında, özellikle yiğitlik ya da güç sımgesi olması, nazardan koruyucu sayılması gibi baz1 anlamları devam etmiştir.

Aslan

Türk sanatında aslan figürleri daha çok Budizmle birlikte görülmekle beraber, Altaylarda Pazınk kurganlanndan çıkarılan eserler üzerinde aslan-grifon tasvirlerine rastlanması bu hayvanın Türklerde daha erken devir1erden itibaren tanındığını gösterir.

Eberhard'ın Çin kaynaklaruıdan derlediği bilgilerden Hsiung-nu kavimlerinden bazılannda aslanın bilindiğini ve aslan oyunu denilen folklorik bir oyunun oynandığmi, haraç ya da vergi olarak canlı aslan verildigini ve aslanın taht simgesi olduğunu öğreniyoruz.

Hayvan mücadele sahnelerinde aslan gök unsuru na uygun olarak zafer kazanan konumdadır ve iyi-kötü, aydınlık-karanlık gibi kavram çiftlerinden olumlu olan tarafa karşılık gelmektedir. Dolayısıyla birçok hayvan için geçerli olduğu gibi aslan da savaş, zafer, iyinin kötüyü yenmesi, kuvvet ve kudret simgesi olmuştur.

Aslanın postu ve yelesi de yiğitlik simgesi olarak kullanılmışur . Bu nedenle Türklerde uzun saçın yaygın olmasıyla aslan yelesi arasında simgesel ilişki kunılmuştur.

Budist mitoloj i ve sanatta da çeşiLli simgesel anlamlan vardı. l3azen bir rann simgesiydi, bazen de hükümdarın kendisini ya da otturdugu tahtı simgelerdi. Buda, Sakya'mn aslanı olarak amlır, vücudunun dtın.ışu aslana benzetilir ve vaazları insan-

lan uyaran aslan kükremesi gibi kabul görürdü. Aslanın bu anlamları Budist Türkler için de geçerliydi. Nitekim Çin kaynaklarında bazı Türk hukümdarlanrnn aslanlı tahtca oturduğundan söz edilir. Budist Türk sanatında ve diğer Budist sanatlarda aslanın beyaz. kızıl, san ya da kara olarak düşünüldüğünü göruyoruz. Bu renklerin bazısı muhtemelen yön ve renk simgeciliğiyle ilgilidir.

Bu arada Türk sanatında kanath aslanların da önemli bir yer tutması göğe ait unsur olarak dikkati çekmektedir.

lslamiyetten sonraki Türk sanatında aslan simgeciliği, lslamiyeuen öncekinin izinde gelişmiştir. Yeni birtakım tasavvurla r işin içine ginnekle beraber, eski fikirler lslamla bağdaşcınlımşnr. Zaten aslanın güç, kuvveL ya da koruyucu bir simge ya da taht timsali olması gibi hususlar birçok mitolojide ortaktır; örneğin aslanın kükremesi nasıl Budizmin inananlarını uyarıyorsa, aynı husus, Hırisliyanlık ya da lslamiyet için de geçerlidir (Resim 32).

Resim 32. Behram Gur, aslanları yenerek taca sahıp oluyor. *lianıse*-i Nizami, Herat 1479180.

Kaplan

Kaplan Türk mitolojisi ve sanatında Çin'dekine paralel bir şekilde >•er alır. Eberhard'm Çin kaynaklarından aktardığı bilgilere göre, Kırgıtlann atalan olınası muhtemel Cye-gular, 'kaplan yılı' tabirini kullanıyorlardL Kaplan Turk kabilelerinin ve yiğitlerinin (alp) en eski tözlerindendi.

Türklerde kaplanın alplık ongunu (töz) ya da simgesi olması, aynı zamanda astrolojiyle ilgiliydi. Dört anayönden birine ait olan ak ya da benekli pars, dört büyük

Resim 33. MS 1600 Tarihli Özbek minyaLürtl. Sultan Hüseyin'in *Aşılılar* Toplanlısı kitabından Mir Salih tarafından isLinsah edilmiş minyaLCırde şeyh dinsel gücünün simgesi olarak kaplan poslu üzerinde oturuyor.

ten Kalmashapa adlı bir çocuk dogar ve zamanı gelince kral olur.

lslam devrinde kaplanla ilgili alegorinin büyük oranda devam ettigini görüyoruz. Birçok ortaçag Türk-lslam kaynağında kaplanın çeşitli niteliklerinden söz edilmektedir. Burada konuyla ilgili yalntzca bir örnek verelim ; Kaşgarlı Mahmud ünlü eserinde bu konuda şöyle diyor:

> Tonga: Bebür. Kaplan cinsinden bir hayvandır; fili öldürür, asıl olan budur. Bu ad Türklerde yaşamaktadır; anlamı kaybolmusLur. Çok kere kişi adı olarak kullanılır. Tonga Xan. Tonga Tigin denir. Buna benzer böyle adlar çok kere verilir. Türklerin büyük hakanı Afrasyab'm asıl Türk adı Tonga Alper'dir; bebür gibi kuvvetli, yiğit bir adam demektir.[3]

Erken devir Türk sanatında oldugu gibi lslamiyetten sonraki Türk sanatında özellikle minyatürlerde kaplan tasvirlerinin sözü edilen kavramları aksenirir şekilde yaygın olarak ele alındığını görüyoruz (Resim 33).

Ayı

Türk mitolojisinde önemli bir yer tutmakla beraber hiçbir zaman kartal, at ya da

[3] Kaşgarlı Mahmud, Divaıiil *LJıgar*-it-*Türk,* c. 1, s. 368.

yıldız grubundan birinin de timsaliydi. Güneş ve Merth'in simgelerinden biri olan kılıç, silahların mucidi olduğu düşünülen ve kaplan postu giyen Türk kahrnmanı Ch'ih-yo ile ilgiliydi. Ch'ih-yo aynı zamanda kaplan postu giyen bir alp-ilah (savaş ilahı) olarak kabul ediliyordu.

Kaplanın güç ve yiğitlik simgesi olduğuna işaret eden birçok .sanat eseri Orta ve lç Asya'daki kazılarda ele geçirilmiştir. Kazakistan'daki Esik kurganından çıkanlan eserler, Altaylardaki l. Tüekta kurgarn vb. kurganlardan çıkarılan eserler hem bu konulara hem de bir zamanlar bu hayvanın da hayvan-ata olarak saygı gördüğüne işaret etmektedir.

Çeşitli yerlerde, örneğin Kudırge kurganından çıkanlrruş bir eyer kaşı üzerinde ya da Batı Türkistan'daki duvar resimlerinde güç ve yiğitliği kanıtlamak için kaplan avlayan yiğitlerin resimlerine rastlanmaktadır.

Çeşitli araştırmacılar IX. yüzyıldan beri sözü edilen Alp-Er Tunga'mn (tunga: kaplan) eski savaş ilahı Ch'ih-yo ile ilgili olduğunu ve Alp-Er Tunga hakkındaki düşüncelerin lslamiyetten sonra da devanı ettiğini ve onun *Şehıame'de* Afrasyab olarak anıldığını ileri sürüyorlar.

Kaplan postu, Budist devirde de Budizmin gücünü ve dolayısıyla hükümdarların kudretini ifade ediyordu. Aslan gibi kaplan da bir taht simgesiydi.

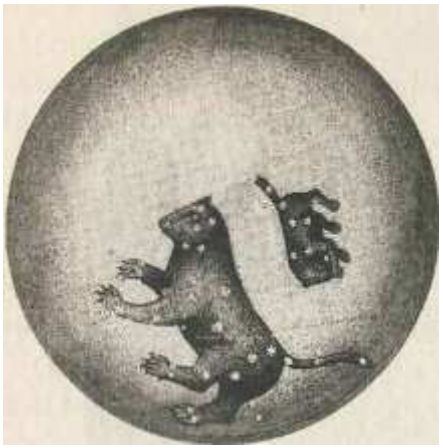
Öte yandan zıt kavram ların savaşına işaret eden hayvan mücadele sahnelerinde kaplanın galip hayvan olarak, yani olumlu unsura karşılık gelecek şekilde gösterildiğini görüyoruz.

Budist efsanelerde kaplan motifi bazen fedakarlık erdemini vurgulanmak üzere kullanılmıştır. Bu efsanelerin Uygurcaya da çevrildiğini biliyoruz. Üç Prensle Pars hikayesi en çok tasvir edilen Budist hikayelerden birisidir. Bunda üç prens babalarıyla gezmek üzere bir onnana giderler. Bir müddet için babalarından ayrılan çocuklar, geldikleri bir yerde yeni yavrulamış ve açlıktan ölmek üzere olan bir pars görürler. Üç prensten biri olan Mahasattva, kan ve irin dolu kötü bir şey olarak düşündüğü bedenini bu hayvana kurban etmek ister ve kendisini hayvanın önüne atar. Ancak dini-bütün bir Budist olduğu için pars ona dokunmaz. Durumu anlayan prens, bir bambu parçasıyla kendini öldürerek yırtıcı hayvanın önüne atar. Budist tannlar onun bu fedakarlığını kutsarlar.[2]

Buda ile ilgili çok bilinen efsanelerden bir diğerinde ise şu olaylar anlatılmaktadır: Brahmadatta adındaki bir hükümdar, bir kaplanla birlikte olur. Bu beraberlik-

---

1 S. Çağatay, Altun *Yarı.ıh'taıı lki Parça,* s. 160-168.

Resim 34. Büyukayı ve Küçüka)'l takım)llldızırn gösteren minyatür.

kun kadar önemli olmamıştır. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda Türkler ve çevrelerindeki topluluklarda görülen omıan kültünün, birtakım Türk topluluklarındaki ayı kültü ve simgeciliğinin temelini oluşturduğu anlaşılıyor. Ayı orman tanrısı ya da orman ruhunun simgesidir. Erken devirlerde kurdun adının tabu olması gibi ayı adının da zikredilmesi yasaktı.

Ona ve iç Asya'daki bazı Türk topluluklarında hala yaşayan tözler arasmda ayı da vardı. Ayı için kullanılan sözcüklerin bir kısmı ata anlamına gelir. Başkurtlar gibi bazı Türk toplulukları ata saydıkları ayıdan türediklerine inanıyorlardı.

Öte yandan Yakutlar ayı kafatası üzerinde ant içiyorlardı. Çin kaynaklarında kuzeyli göçebelerin bayraklarında adalet simgesi olarak ayının yer aldığı anlaulır.

Ayı elbiseleri şamanlar arasında makbuldü. Ayının muhtelif kısımlarından alınan kemikler de şaman elbiseleri üzerine dikiliyordu. Şamanın göğe yaptığı yolculuğu esnasında bazen ayı da bir yardımcı ruh olarak kullanılıyordu.

Ayının avlanarak yenilmesiyle kuvvetinin ve çeşidi özelliklerinin insana geçtiğine inanılıyordu. Erken devir Türk sanatlarında ayı kültüyle ilgili bazı tasvirlere rastlanmaktadır. lslamiyeuen sonra daha çok kaba kuvvetin, aptallığın ve kötü insanın simgesi olarak görülmüştür. Ayrıca astrolojik simge olarak da çok kullanılmıştır (Resim 34).

At

Şamanist törenlerde at şamanın gökyüzüne çıkacagı bineği ve kurbanlık hayvan olarak önem kazanmıştır. Şamanın davulu da hemen hemen her zaman at olarak nitelendirilmiştir. Çogu kere Gök Tanrı'nın (yeni tespit edilmiş rivayetlerde baş tanrı sayılan ülgen'in) simgelerinden biri olarak önem kazanmakla ve kurban olarak da ona sunulmaktadır. Şaman at yardımıyla yeraltına ya da öteki dünyaya geçebildiği için ölümün de simgesi olmuştur.

At şamana göğe çıkma olanağı sagladığı için çoğu kere kanatlı olarak düşünül-

müştüT. Sieroszewskf nin tespitinde şaınamn göğe çıkması için hazırladığı düzenekte beyaz at yelesinden yapılmış çelenl<:lerin ağaçlara asıldığı anlaulrnaktadır. Yine bu düzenekle ilgili olarak bazı Türk toplu lukları tannların adarım dünyanın eksenini teşkil eden ve Demirkazık denen Kutupyıldızı'na ulaşan kazığa bağladıkların ı anlatırlar. Buryatlar Solbon (Çolpan=Çobanyıldızı, Zühre) yıldızını eril sayıp at sürüsüne sahip olduğuna ve bu yıldızın atlann koruyucusu olduğuna inanıyorlardı.

Daha önce sözünü ettğimiz gibi Çin kaynaklan Hun Shan-yu'sunu n her yıl dağda göğe at kurbanı verdiğinden bahsetmekteydi. Bu kurban törenlerinde özellikle beyaz at kullanılıyordu; çünkü siyah at daha çok Yer'e sunuluyordu. Proto-Türk ya da Hun devrinde olduğu gibi göğe kurban işlemi Göktürk devrinde de sürmüştür. Bu devirde av esnasında ak at vurularak kurban edilirdi.

Kurgan denilen eski Türk mezarlam1da da öteki dünyada ölüye hizmet etmek üzere gömülmüş at kadavralanna rastlanmıştır. Çoğu kere yas işareri olmak üzere bunların kuyruklarının kesilmiş ya da düğümlenmiş olması da dikkati çekmiştir. Atın kurban edilmesi gibi hususlar 1slarniyetin geldiği devirlerde lbn Fadlan'ın seyahatnamesinde de anlatılır. Kesilmiş ağaçlar üzerinde kabrin başına asılan at, cennete giderken binilecek hayvan olarak tasavvur edilir. lslamiyet döneminde de bazı Türk hükümdarların atıyla beraber gömüldügü ya da atın tek başına gömülmesi için mezar yapıldığına dair bilgiler vardır.

Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikayede at, sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varhgı sayılmıştır. Savaştaki faydalan dolayısıyla kuvvet ve kudret timsali de olmuştur. At sürüleri ise zenginliğin ifadesi olarak görülmüştür.

Atlann kavimlerin türeyiş efsanelerinde yer aldığını ve renk simgeciligiue göre anlamlandırıldığın ı da görüyoruz. Hatta bazı devrelerde savaş esnasında atlıların dört anayönün renk simgelerine göre konumlandırıldığı anlatılmaktadtr.

At Türk kozmolojisinin çeşitli unsurlarına göre de anlam kazanmaktadır; örneğin su unsurunun hayvan biçimli timsali attır. Öte yandan su kökenli atlar denilen ve sudan çıkan kanatlı atlan anlatan efsaneler de bu unsurlarla ilgilidir. Ayrıca özellikle beyaz atların üzerinde beneklerin bulunması da uğurlu sayılmakta olup yine bu unsurlarla ilişkilidir. Diğer bir tür efsanevi at ise gök kökenli at olarak anılırlar. Göğe mensup arlar kanatlı olarak düşünülmüşlerdir (Resim 35).

Atın mitolojik vasillan Türk-Budist devrinde de devam euniştir. En önemli farklılık beyaz atın Gök Tann yerine Buda'nın simgesi olmasıdır. Eskiden oldugu gib.i yıl simgesi olarak da kullanılan at, Budizmi.n yedi cevherinden de biri sayılnuştır. Yön olarak ateş unsurunun içinde güneye tekabül ettigi düşünülmüştür. Bu

Yine gök unsuruna bağlı olarak Orta ve lç Asya'da özellikle beyaz geyiğin önemli olduğunu görılyoruz. Al ya da kahverengi geyikler ise daha çok yer ya da yeraltı unsurlarıyla ilgilidir. Tü rk miLo lojisinde peşinden koşan avcıyı yeralLına (ölüme) götüren geyikleri anlatan efsaneler vardır. Anadolu'daki alageyik efsanesi ya da geyik destanı da bu konuyla bağlantılıdır.

Resim 36. Aslan-geyik ınücadelcsini gösıren duvar resmi. Azerba}•can Seki Hanlar Sarayı.

Geyiğin deniz tanrıçası sayıldığı bir Göktürk efsanesi de vardır. Çin kaynaklarının aktardığı bir efsaneye göre Göktürklerin atalarından birisi, bir mağarada genç bir kız suretindeki deniz tanrıçasıyla sevişmektedir. Ancak hükümdar bu kızın aslında bir ak geyik olduğunu bilmiyordu. Bir sürek avı esnasında sıkıştırılan hayvanlar arasında bulunan bir ak geyiği, askerlerden biri öldürünce gerçek durum meydana çıkar. Zira mağaraya giden hükuındar sevdiği kızı yerinde bulamayınca onun aslında geyik biçimine girmiş bir ilahe olduğunu anlar.

Göktürk devrinde avlanarak kurban edilen geyik aym zamanda hi:ıki.ımdarlıkla ilgiliydi. Bu konuyla ilgili olarak Emel Esin, Kültigin yazıuıun doğu yüzündeki kağan damgasında görılıen dağ keçisinin muhtemelen sıgun (geyik) olduğunu belirtmektedir. O aynı zamanda Bey kutunun da simgesiydi.

Geyik Budist mitolojide daha çok Buda ile ilgili bir hayvandır; Budist masallarda (Jatakalar) Buda'nın hayvan biçimine girmiş olarak yaşadığı hayat devreleriyle ilgili olarak ve fedakarlık konusuna işaret etmek üzere yer almıştır.

Bu hayvan, hayvan mücadele sahnelerinde yer unsuru içerisinde ele alınmışur, yani yenilirken gösterilmiştir. Böylece kavram çiftlerinden olumsuz nitelikte olanlara işaret edilmektedir (Resim 36).

Geyiğin birçok anlamının simgesel olarak Mi.ıslüman Türklerde devam eniğini görüyoruz. Onun bu öneminin özellikle çeşitli tarikatlarla ilgili menkıbelerde ön plana çıkngını görüyoruz; örneğin Bursa'nın manevi sahiplerinden sayılan Geyikli Baba'nın geyik biçimine girdigi anlatılmaktadır. Bunun gibi, bazı şeyhlerin binegi

Re.sim 35. *Acaibü7-Malılulwı.* fopknpı :ıuıJ)ı ıu:c.ı env. A. 3632.

hususlar Uygurlar için de geçerlidir.

Atla ilgili pek çok mitolojik motif lslaıniyetten sonra da devam etmiştir. Muhammed'in ve daha sonra Ali'ni.n atının beyaz olarak vurgulandığını görüyoruz. Öte yandan Muhammed'i miraç esnasında gösteren minyatürlerde Burak, Kuran'da tasvir edilmemesine ragmen gele-.neğe uygun olarak kadın yüzlü, wğu kere gövdesi eenekli bir at şeklinde tasvir edilmiştir.

·A:t\n aynca lslamiyet öncesinde ve sonrasında bir mitolojik motif olan ve Batı sanatı ve mitolojilerinde tekboynuz olarak anılan Orta Asya ve Çin'de Ch'ilin (Kilin) adıyla yer alan mitoJojik hayvanla ilişkisi olduğu da anlaşılmaktadır. Gövdesi bazen at biçiminde alnında uzun bir boynuzla tasvir edilmiştir. Ancak Türk ve Çin mitolojisinde bu yaratık daha çok geyikle ilgili olarak görülür. O her iki Loplulnkda da uzun ömürlülüğün, mutluluk, refah, dogruluk, şöhret, iyilik ve neslin devamlılığının ve iyi haberin simgesi olmuştur.

Geyik

Türk mitoloji inin, kökleri mezolitik devre kadar inen en eski simgelerinden biridir. Gök ve yer unsurlanna bağlı olarak diğer birçok hayvanla ortak özellikler gösterir.

Şaman törenleiinde suretine bürünülen hayvan-ata ya da ruhlardan biridir. Bu nedenle şaman elbisesi ya da davulu üzerinde temsili olarak ya da ona ait bir parçayla görülebilirler.

Kurua olduğu gibi olasılıkla çok erken devirlerde totem sayılmış olan geyiğin bu özelliği, Pazırıl< kurganlarından birinden çıkarılmış atların başlarında geyik masklarının bulunuşundan da anlaşılmaktadır. Bu, aynı zamanda atın daha sonra geyiğin yeıini aldığına işaret ediyor. Sonraki devirlerde ruhlarına sahip olmak amacıyla geyiklerin kurban edilmesi onun bu eski niteliğinden kaynaklanmış olmalıdır.

Resım 37. Yunus'un Cebraffin yardımıy:a balığın kamından çıkışı.

geyikLir. Ayrıca nazara karşı geyik boynuzu kullanılmıştır ve bu sevimli hayvan Yörükler arasında bolluk ve bereketin simgesi sayılmıştır.

Balık

Verbiıskiy'in derlediği Altay yaradılış destanında önemli bir yeri olan balık (bkz. s. 100). Türk kozmolojisinde gök gürültüsü unsurunun hayvan biçimli timsalidir. Ozellikle göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türk LOpluluklannda bereket, refah ve bolluk Lİmsali olarak görülmüştür. Evlilikte de mutluluk ve üremenin simgesidir.

füılık, eski Him mitolojisinin etkisiyle Budist mitolojide de yer alıyordu; bazı ilahlar balığın üzerinde casvir ediliyordu.

Balıkla ilgili çeşitli tasavvurlar lslamiyetten sonra da geçerli olmuşlUr; örneğin balığın dünyanın yarauhşmm ya da dünyanın simgesi ya da simgelerinden biri olduğuna dair çok güzel bir örnek Ferideddin Auar'ın *Mantıku't*-Tayr isimli eserinde yer almaktadır. Kitabın başlangıcında şöyle deniyor:

> Kimsenin işi gücü yok ama herkes de bir işte ... işsiz gücsuz kimse de yok.
> Dağı. önce yeryüıüne mıh yaptı da sonra yerin yüzünü deıuz sttlarıyla yıkadı_
> Yeryuzu okü.zün üstüne yerleştı
> Ôkı'.iz balığın, balık da havanın üstünde.
> Ilava ne üstunde?
> Ancak bir hiç üstünde.
> Su halde her şey hiçıen ibaret ...
> Bu kıvranmalar bu didinmeler ancak bir hiç.

Türk ve lslam samnında balığın tasvir edild.iğı. ilginç konulardan biri de Yunus'un bir balık tararından yutuluşu ve sonra kurtuluşuyla ilgili olup Kuran'da (Saffat Suresi 139-148) anlatılan kıssadan kı:ıynaklaıımaktadır (Resim 37).

Boğa (Öküz, lnek)

Boğa genellikle yer unsuru içinde değerlendırilmekle beraber bazı anlamlanyla gökle de ilişkilendirılmışLir. Daha once bazı kavimlerin türediklerine inandıklan bir hayvan olduğundan söz etmiştik. Eski Türklerde özellikle boğa ya da öküz alplık ongunu ya da Limsaliydı. Erken devir Turklerınde savaş ılahı sayılmış Ch'ih-yo'nun başı; kaplan, ejder ve yabani boğayı andıran bir mask olarak da kullanılıyordu.

Boğa ve onun yuksek coğrafi bölgelerde yaşayan tüylu cinsi olan kotuz, kuvvet ve kudret timsa li olduğundan aynı zamanda hükümdar ya da hükumdarlık simgesi ya da ongunu sayılmıştır. Tonyukuk yazltında hukümdann yağlı semız bir boğayla karşılaşunlması bu konuyu desteklemektedir. üte yandan Yak ôkuzü kuyruğU ya da kotuz kuyruğU egemenlik simgesi olan tuğlarda da kullanılıyordu. Özellikle bu tıp durumlarda boğa goğe mensup (gok boğa) olarak düşiınuluyordu.

Ancak çogu kere yer unsuruna dahil edilmişti r. Nitekim yere kurban olarak öküz ve koç cinsi hayvanlar gömü lerek sunuluyordu. Bazen yera ltı ilahı Erlik bir boğanın sırtmda (Hint mitolojisindeki Lann Yama'nm tasvtrine benzer şekilde) gösterilmiştir Kara boğa aynı zamanda Erlik'e kurban olarak sunulur.

BudisL kozmolojide boğa dört yon ile ilgıli olarak yönlerden birinin hayvan bıçimli timsalıydi . ÔLe yandan Buda'nın sesi bazı metinlerde "boğanınki gibi gür olarak kabul ediliyor ve onun sesine benzeliliyordu.

En eski Ilint mitolojisinde tanrı l arla ilgili bir simge (veya bereket le ilgili) olması dolayısıyla boğa ya da öküze tapıldığım görüyoruz. Hindistan 'da bu hayvan günüm\lzde de kutsal sayılmaktadır Benzer şekilde ömeğın Gerdtzt'nin Zeynu *'l-Ahbar* adlı eserinde Kırgızlardan bazılarının okuze rapogından bahsedılmektedir.

Eski lran milOIOJISinde de boğa ya da okuz ıyi ve köLU yönlere sahipLir. Ahriman'm yaramgı ilk ırısan ve ağacın yanında bır de oküz vardı Ancak bu Lann ya da Ahuramazda bereketm (dogma ve ureme) simgesi olan bu boğayı oldururken de tasavvur edilmiştir. Nev ruz bayramında da tasvir edilen asl an (güneş) ve boğan ın mücadelesi baharın gelişini simgelemektedir. lslamdan sonraki Türk minyatürlennde de (ozelhkle *Şehname* minyaturlennde) karşımıza çıkacak olan, Zerduşti rahipler tarafından cınlere karşı kullanılan ve savaşın sımgesi kabul edilen topuz (gürz) tanrı Mitra'nın topuzuydu.

Hint mitolojisının eLkisiyle dünyayı Laşıdığı varsayılan hayvanlar arasında okuz de vardı. Benzer şekilde N izami'nin *Husrev* ve *Şirin* adlı eserin bir yerinde konuy ln ilgili olarnk «asker dağın eteğine toplanınca kalabalıktan yerin alLındaki öküz inle-

edilmesi bu hususlara işaret etmektedir. Bu, diğer hayvanlarda olduğu gibi devenin de hükümdarlıkla ilgili bir simge olmasına sebep olmuştur.

lslamiyecten sonraki minyatürlerde deve çoğu kere alegorik olarak kullanılmışur. Kelile ve Dimne'deki bir hikaye bu konuyla ilgilidir. Bu hikayede dünya nimetlerine kapılıp, ahireti feda eden bir insan tasvir edilmektedir. Bu konun yer aldığı bir minyatürde, kızgın bir deveden kaçan adamın kurtulmak için kendisini bir kuyuya sarkıtması tasvir edilmiştir. Bu resimde deve, adamın tutunduğu dalı kemiren fareler, kuyudaki yılan, ejder ve kuyunun kendisi dünyevi zevkleri ve ölümü temsil etmektedir. Sonunda adam nefsine yenilmekte ve kuyuya düşmektedir.

Fil

Türk mitolojisinde filin yer alması ve sanattaki tasvirleri Budizmle olan ilişkiler sonucunda gelişmiştir.

Fitle ilgili çeşitli mitolojik hususlar, Hindistan'da Budizmden önceki devirlerin mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır. Birçok ilahın bineğidir. Bazı ilahlar fil suretine girerler. Tann ya da önemli kişileri taşıyan fil tasvirleri Türk devrine ait freskolarda da karşımıza çıkmaktadır.

Beyaz fil Buda'nın önemli simgelerinden biriydi. ja taka hikayelerinden birinde Buda'nın girdiği biçimlerden olan beyaz ve altı dişli filin öyküsünü okuyoruz. Uygurca yazılmış bu hikt'.lyeye göre, Buda altı dişli beyaz bir kutsal fil olarak Himalayalann yamacında yaşamaktadır. Yine fil suretindeki iki kansından birine çiçek vermeyi unutur. Unutulan eş, çiçek verilen diğerini kıskanır ve fil biçimindeki Buda'dan intikam almayı tasarlar.

Bu fil-kadın öldükten sonra yeniden doğuşunda Benares kraliçesi olarak dünyaya gelmek için ilahlanna dua eder. Sonunda isteği gerçekleşir ve Brahmadatta ile evlenir.

lntikam almak için kocasına, rüyasında altı dişli bir fil gördüğünü ve onun dişlerini istediğini söyler. Ancak hiçbir avcı bu filin yerini bilemeyince, kraliçe rüyasında gördüğünü iddia ederek, fil suretindeki Buda'nın yaşadığı yeri tarif eder ve onu öldürmesi için avcıya zehirli bir ok verir. Avcı yola çıkar ve denilen yere ulaşır. Fili vurduğu zaman, kutsal fil hiçbir nefret hissi duymaksızın avcıya yardım eder. Bu arada ilahlar hükümdan lndra, file, neden bu acıya katlandığını ve sonraki doğuşunda lndra olmak ın1 istediğini sorar. Sonuçta filin amacı yalnızca iyi bir ör-

di..."-ı ifadesi yer almaktadır.

Dede Korkut hikayelerinde de boğa güç, kuvveL ve yiğitlik simgesidir. Bu hikayelerde (Boğaç Han) ya da *Şehrıame'deki* bazı hikayelerin kahramanlarının bu anlamı ifade etmek üzere boğayı alt ettiklerini görüyoruz.

Hayvan mücadele sahnelerinde boğanın yenildiği gôrulmektedir: bu nedenle yer unsuru içerisindedir. Oniki hayvanlı Türk takvimi nin de yıl simgelerinden birisidir (bkz. Resim 8).

Deve

Diger birçok hayvan gibi deve de Türk mitolojisinde alp simgesi ya da bir ongundu. Özellikle buğra denilen erkek develer kahramanlar tarafından töz olarak kabul ediliyordu. Çeşitli tasvirlerde, örneğin Suleg petroglifierinde ve Akbeşim eserlerinde devenin töz olarak tasvir edildiğini görüyoruz.

Tespit edilmiş bazı şamanist Lasavvurlarda Altaylı kamlar tarafından, savaş ilahı Kızagan Tengere, kımllzı yularlı erkek deve sırtında bir ilah olarak çağırılır.

Daha önce kısmen belirttiğimiz gibi Çin yıllıklarından Hou-han-shu'da Hsiungnulann göğe ibadet etmek üzere toplandıklan sırada, at ve deve yarışlarının düzenlerdiği de söylenmektedir., Herhalde bu yarış yalmz eğlence amacıyla yapılmıyordu. Bu yarıştan belki de gelecek hakkında sonuçlar çı karılıyordu . Nitekim Eberhard'a göre, Kuça'da yeni yılda yapılan öküz, at ve deve güreşleri, gelecek hakkında hüküm verme amacına dayanıyordu . Söz konusu yarışlar çok erken çağlarda hayvan maskeleri takılarak yapılıyordu. Eski hayvan biçimine girme teması ve hayvan mücadeleleri konusuyla ilgili olan bu husus (iki devenin yarışması ya da güreşmesi), böylece iki rakip tarafın mücadelesinin alegorisi olmaktadır.

Dede Korkut hikayelerinde Bayındur Han güçlü bir boğayı buğra (erkek deve) ile güreştirir. Bu güreşlerde boğanın yanında devenin de kudrec kavramıyla ilgisi olduğu anlaşılıyor . Dede Korkut kitabında deve, kahramanların kuvvet gösterisi için yendiği bir hayvandır.

Öte yandan lslamdan önce oldugu gibi lslami>•euen sonra da devenin töz olma vasfının devam emiğini görüyoruz; örneğin Karahanlılarda deve unvan ongunu idi. Onun zaman zaman erken devirde ya da lslamiyecten sonra kanatlı olarak da tasvir

---

4 Nizam1, ı ltisrev ve *Şırin,* çev. Sabri Sevsevil, s. 111.

5 K. Shin.uori, "On The Terrltory ofThe Hsiung-nu Prince Hsiut'u Wang and His Metal Staıues *[or* Heaven-worship," MRDTB, c. V, s. 26.

nek olmak oldugu için dişleri yeniden çıkar

Buda bir fil terbiyecisine benzetilir; insanların terbiyesiyle ugraşır. !1uda, ıstlraba kaLlanabilen, hiçbir şeyden korkmayan yalnız bir fil olarak kabul edilir.

Fil Budizmi benimsemiş topluluklarda, hatta Turkler gıbi daha sonra lslamiyetı kabul eden topluluklarda bıle hukumdarlığın debdebe ve ıhuşamın, gucun ve kuvvetin, yiğitliğin simgesi olmuştur. Bu nedenle taht simgeciliğiyle de ilgısi vardır.

Eski jataka hikayelerinde fil bayramından, file ibadet edildiginden (muhtemelen Hint milolojisindeld fil başlı, hikmetin ve sağduyunun tannsı Ganeşa ıle ılgili olarak), bazen bır filin uçabıldiğinden vs bahsedilir.

Turk-lslam eserlerinde ve bu kitaplann minyatürlennde fıl çoğu kere güç, kuvvet, hükümdarlık, hakimiyet ve yiğitlik gibi kavramları vurgulamak üzere ele alınmıştır .

Horoz ve Tavuk

Proto-Türk ya da Hun devrine ait Pazırık kurganlarından çıkanları eserler arasında, deriden kesilmiş ya da lahıtler üzerine oyulmuş ya da elbiselerde yer almış bir şekilde karşımıza çıkan horoz-tavuk figurleri büyük olasılıkla kötu ruhları kovan, koruyucu bir simgeydi. ôzellikle horoz gunün aganşını hııber vermesıyle bu anlamı ifade edıyordu.

Genel olarak allın tavuk Türklerde hukumdar ailesinin ve gümüş ıavuk ise hükümdar ailesinden olmayan soylu kişilerın timsaliydi. Ebü'l-Gazi Bahadır Hanın *Se*·cere-i Terahime'sinde bu konuyla ilgılı olarak bir törenden bahsediliyor·

> ... ondan sonra Oguz Han"ın yaptırdığı ahın evini (otağını) diktirdi. Sağ t:ırafta altı ak çadır ve sol tarafta altı ak çadır kurdurdu *Ve* yıne sag tar:ıft:ı başına altın tavuk tuttururlan kırk kulaç bir ağaç diktırdi. Ve sol tarafta başına gUmüş tavuk tumırulan kırk kulaç bır ağaç diktirdı Ve sonra hanın emn ıle Bozok oğullan maiyetleri ıle alun tavuğu, Uçok ogullan maıyetleri ile gl1müş tavuğu atla vurup :ıttılır.Tavuktan vuran kimselere çok nımetler verdı .. [7]

Yalnız burada sözü edilen tavuk, yani eski Türkçedeki takagu hem tavuk ctnsinı hem de bu cinsin erkeğim, yani horozu ıfade etmektedir.

Eski lran miwlojisında lŞlğın habercisi ve bekçisi kutsal bir varlık olan horoz.

---

[6] W Ruben. *Buddlıizm Tanhı.* çev. A lul. s 16; V. !ons. */ıdıan* tdythology. s. 129.

[7] Ebulgn;:ı BahadLT H:ın. *5ı:ccre*-i Teralıiıuc Tıiılı/0111 *Soy* Kıitugti, haz. Muharrem Ergın. s. 43· H.

firdevsi'nin Şehname'sinde de güneşin doguşunun simgesiydi. Bu anlam butün ortaçag Türk-lslam dünyası için de söz konusuydu. Türklerde özellikle beyaz horoz önemliydi.

Emel Esin'in belintiğine göre Türk kozmolojisinde banş unsurunun hayvan biçimli timsali horoz ve tavuktu. Aynca tavuk oniki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biriydi.

Horozun cesaret, savaşçılık, dürüstlük, nezaket, Şeytan'ı def etme gibi vasıfları, onun bu kavramlann simgesi gibi algılanmasına yol açmıştır. Sahih olmayan bir hadiste, Allah'm arşın altına, kanatlan zümrüt ve inciyle donaulmış horoz biçin'lh bir melek koyduğu ve bu horozun gece bittiği vakıt, diger horozlann ötmesi için kanatlarını açtığı anlatılmaktadır. Miracname'de bu konuyla ilgili minyatürlere rastlanmaktadır.

Öte yandan gerçekle pek ilgisinin olmadığı anlaşılan rivayetlerde horozun yaşadığı eve Şeytan'ın giremeyeceği, Peygamberin bir beyaz horozu dost edindiği, camide ve evinde bir beyaz horoz bulunduğu, namaz vakülerini bildirdiği için, bir yere giderken bir beyaz horozu yanında götürdüğü anlatılmaktadır.

Horoz'un bu tu.r anlamlarına uygun olarak Varha ve *Gülşah* minyatürlerinde de gösterildiği, A. Daneshvari'nin bir çalışmasında açıklammşur.[8]

Kaplumbağa

Türk mitolojisi ve sanatındaki kaplumbağa simgeciliği eski Çin ve Him tasavvurlanyla olan ılişkiler sonucunda gelişmiştir.

Kaplumbaganın kubbe şeklini andıran sıru gök (yang) ve alt kısmıysa yer (yin) unsunına işaret etmekteydi. Böylece kaplumbağa bir su üzerinde bulunan yeryüzüyle onun uzerindeki göğü temsil eden bir simge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklerde ve Çinlilerde ortak olan bu kozmolojik ıasanma göre, kutlu bir hayvan olan kaplumbağa amolojik bir simgedir. Onun don ayağının birbirini izleyişi, dört mevsimin ahenkli bir biçimde birbirini takip edişine benzetilir. Kabuğunun üzerindeki desen, kuzey gök yanmküresindeki bir yıldız grubuna işaret eder. Sol g6zü güneşi, sag gözüyse ayı temsil eder. Bütün kabuklu hayvanlann reisi sayılan kaplumbağa, kışın hareketsiz kaldıgı ve yazın kabuğunu değiştirip kabuğundan dışan çıktığı için uzun bir ömre sahip olmuş, bundan dolayı uzun ömürlülüğün ve sabrın simgesi sayılmıştır. Uzun ömürlü oluşu ve sabrından dolayı güçlü bir hay-

[8] A. Daneshvari, *Aıiimal* Symbolism iıi Warha wa *GuLçhah,* s. 56-67

Budist devirde koyun ve keçinin bazen Hahlarla ılgilı olduğu anlaşılıyor. Bezeklıktc ki Uygur tapınaklanndan birinde yer nlan bir freskodaki, bır ılah tasvirinin vucut halesinde bır kuzu figurunun yer alması bu açıdan ilgi çekıcıdir.

Koyun lslamiyeuen sonra sükcınct, huzur ve banşın simgesidir. Aynı zamanda bollluk ve bereket işarell de sayılmıştır. Koç ise guç, hakımiyet, kuwet ve yiğitliğin bir sıingesı olarak gorulmuştur . lslam tasawurlannda özellikle lsmaıl'ın kurban olarak Allah'a adanışı bağlamında kurban ve ölüm timsali olmuştur . Demiri'nin aktardığı bir rivayete göre Azrail, Adem'e bir beyaz koç suretinde gelmişti. Yine onun aktardığı bir hadise göre cennetlikler cennete, cehennemlikler cehenneme girdiği zaman ölum bir koç suretinde ortaya getirilecektir [9] Minyarürlerde koçun özellikle lbrahım'ın lsmail'i kurban etmesıyle ılgili olarak yer aldığı sahneler yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır (Resım 38).

Resim 38. lbrahını'ıı lsmaıl'ı kurban edeceği sınırla melegın gokyuzl)nden bırkoç getirişi. Kıw-ı*Enlıya*

Yırtıcı Olmayan Kuşlar

lslamiyetcen önceki devrelerde bazı Turk toplulukları kuşları ongun saymışlardır. Kuşun ruhun sımgesi olduğu, Orhun yazıtlarındaki ölümle ilgili ifadelerden anlaşılmaktadır. Turkçede 'uçmak' sözcügı:ı olumu ıma ediyordu. Aynı zamanda cennetin ifadesi olan kuşlann, şamanlar tarafından sureune bürünülen ve yardım alınan ya da koruyucu ruh olarak edinilen hayvanlardan sayıldığı anlaşılmaktadır. Ohlmarks'a göre kaz, karga, baykuş, kuğu şamanın en çok suretine girdiği hayvanlardandır. W. Radlofrta Sibirya'dan isimli eserinde [10] kazm kurban töreni esnasında, şamanın göğe yukselmek için üzerine bmdiği hayvanlardan olduğunu belirtmektedir. Anlatıldıgma göre, bu iş için kaza benzeyen ıçı ot doldurulmuş hır nesne kullanılır.

[9] K. Demıı1, *Hayaıu1*-llayvan, haz. S. Çagl:ıyan, s. 228-233.
ıo W. Radloff, *Stbırycı'daıı Seçmeler.* s. 241-242.

van sayılmtş ve aym zamanda refahın, banşın ve muduluğun bir işareti olarak görülmüştür.

Kaplumbağa Göktürk döneminde hanedan simgeciliğiyle ilgilıydi. Nitekim Kültigin, Bilge Kağan mezar külliyelerinde olduğu gibi hanedandan olan kişilerin yazıt-Jannda kaplumbağa şeklinde kaide bulunmaktadır. Aynca tepeleri genellikle ejder takı biçiminde olan bu yazıtlar aynı zamanda evren/dünya şemasını ya da devletin uzun ömürlülüğünü simgeliyor olmalıdır. Öte yandan ruhu koruma işlevi de görebilir. Ancak bu hayvan yer unsuruyla ilişkili olması dolayısıyla şanssızlık, sıkıntı, zorluk gibi hususlan da ifade etmiştir.

Kaplumbağa, Islamiyenen sonra da özellikle Kelile ve Dimne hikayeleri ve minyatürlerinde alegorik kullanımıyla karşımıza çıkmıştır.

Koyun, Koç ve Keçi

Koyun ve özellikle beyaz koç eski Türklerde Gök Tanrı'ya sunulan kurbanlar arasındaydı. Çin kaynaklannın aktardığına göre, Tabgaçlar Gök Tanrı ayini olarak anılan törende ak buzağı, koç ve at kurban ediyorlardı. Benzer şekilde günümüz şamanist topluluklarından Beltirler, gök için düzenledikleri törenlerde beyaz koyun ya da oğlak kurban ediyorlardı. Bu nedenle gök unsuruna atfedilen bulun özellikler koyun, koç ve keçiler için de sÇ>z konusuydu. Ancak koyun ve keçi (beyaz olmayan renkte) zaman zaman yer tanrısının hayvanı da sayıldığından özellikle matem törenlerinde yere de kurban ediliyordu. Bu hayvanlar aralann ruhları için ya da Şamanizmde kötü ruhlardan korunmak için de kurban ediliyordu. Ayrıca koyun oniki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biriydi.

Zıt kavramlann mücadelesini gösteren hayvan mücadele sahnelerinde koyun ve dağ keçileri malup oları, yani olumsuz unsur olarak yer almışur. Koç ise daha çok gökle ilgili sayıldığından ongun olarak kullanılmış, güç ve kuvvet ya da alplık simgesi olmuştur.

Öte yandan koç ya da dag keçisi şekli bazen hanedan arması olarak da kullanılmıştır. Bunu en güzel, Kültigin yazıtının doğu yüzündeki dağ keçisi şeklindeki amblem ifade etmektedir. Eski Türklerde dağ keçisi sıgun sözcüğüyle ifade ediliyordu. Bu sözcük aynı zamanda geyikle ilgilidir. Dağ keçileri geyikte olduğu gibi av kültüyle bağlantılıdır. Aynca Taoizmdeki kutlu dağ efsanesinde bu hayvanlar sıgun otundan yiyerek ölümsüz olduklan için ölümsüzlük simgesiydi.

Şaman bu kazın üzerine oturur ve kollarıyla göge uçuyormuş gibi hareketler yapar. Kazla ilgili manzumeler söyler ve kazın sesini taklit eder. Bu hususu şamanın, kendisine yardımcı olan kuşların dilini bildiğine işaret eder. Bunu ifade etmek üzere şaman elbisesinde kuş biçimi taklit edilir ve üzerinde kuş şekilleri bulunur.

Kaz motifi Radlofrun derlediği Altay yaradılış destanında da yer alır. Burada yaradılış esnasında, kara kaz insan ve yaratıcı tanrıyı simgelemektedir:

> Ewelce ancak su vardı; yer, gök ay ve güneş yokm. Tann (Kutlay) ile bir "kişi" vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. .....[11]

Benzer şekilde Verbitskiy'in derlediği Altay yaradılış destanında da tann Ülgen kuş biçimindedir.[12] Öte yandan Tretyakorun derlediği bir Yak'llt yaradLı şefsanesinde, suyun altından toprağı çıkarmak üzere kırmızı boyunlu balıkçıl ile bir yaban ördeği görevlendirilir.[13]

Kuğu ve kazlar özellikle Türk-Moğol topluluklannda, ikincil derecede de başka topluluklarda söz konusu olan Kuğu/Kaz Gölü masalmda yer alırlar. Özetle bir gölün kenarına gelen erkek genç, kadınların çıplak olarak suya girdiklerini görür. Bunlardan birinin elbiselerini çalar. Diğer kızlar kuğu ya da peri biçiminde giderken elbisesi alınan kız gidemez ve erkek tarafından yakalanır. Adam kızla evlenir ve ondan bir oğlu olur. Ancak daha sonra kız saf genç kızlık, yani kuğu elbiselerini bularak kçıçıp gider.[14]

Ona ve iç Asya'da çeşitli kurganlardan yapılan kazılar sonucunda çıkarılan ve her biri birer sanar eseri olan eşyalar üzerindeki kaz, ördek, kuğu gibi tasvirler ve bu hayvanları gösteren ahşap yontular, at koşum takımlarına ait figürler bu anlaruklarımıza ve başka birçok simgesel anlama işaret edebilir. Nitekim J. Stryzgowski'ye göre St. Petersburg Hermitage Müzesi'nde bulunan, başı kuş, gövdesi balık şeklinde olan bir figur ve benzeri tasvirler, muhtemelen yaradılış destanlarında suyun dibinden toprağı almak için dalan insan, hayvan ya da Erlik Han'ı temsil etmektedir.[15]

Bilindiği gibi kuğu ve kaz gibi bazı kuşlar Orta Asya'da ve Çin'de çok eski çağlardan beri kmsal sayılıyordu; örneğin bıldırcın yiğidiğin, sülün güzellik ve iyi

---

[11] A. Lnan. *Tarihte* ve Bugfırı *Şamanizm.* s. 14.

[11] 13. ôgel, *Türk* Mitolojisi, c. 1, s. 432-433.

[13] I:1. ôgel, a.g.e., c. 1, s. 449.

[14] J P. Roux, *Türk*le1irı ve Mogoiia*rını Eskii Dini,* s. 165.

[15] J. Suyzgowski, *a.g.m.,* s. 14-21.

şansın, saksagan iyi haberin, lurna ölumsuzh.ığün ve uzun hayatın, altın ya da kırmızı karga güneşin, kara karga Şeytan'ın ve kötülüğün, ördek (Budist devirde) mutluluk ve refahın, tavus guzellik, itibar ve şerefin, güvercin uzun hayatın, kaz erkekliğin, evliliğin ve başannın simgesi olmuşLUr.[16] Kaz ve kuğu gibi kuşlar Türklerde aynca kut ve beylık Limsali olmuştur. Ağaçkakan da yardımcı bir ilah olan Suyla'nın ruhunun simgesi ve lannnın elçisi sayılıyordu.

568 yılında lstemi Kağan'a elçi olarak giden Bizanslı Zamarkhos, hükumdann tahtını tavus figiırlerinin taşıdığından bahseuiğine göre, tavus kuşu tahl simgeciliğiyle ilgili olmalıdır.

Sôzunü ettiğimiz yn da etmediğimiz birçok kuşla ilgıli çeşitli hususlar kahramanlar için de geçerlidir. Manas Destnnı'nda düşmanın saldırısını gören Semetey'in nişanlısı Ay Çörek, kahraman Semetey'e-haber verebilmek ıçın, kuğu kuşu suretıne gırip havalanır ve Talas'a doğru uçar Ôte yandan Altay masallanndan Aymergen Altın Kuspınan masalında, altın kuğu şcklındelti ilahlar, koruyucu unsur olarak, masaldaki çocuğu Solban Mergen'den kurn.ınnaya çalışır. Masalın devamında bu çocuk Aymergen olur.[17]

Ôte yandan Altın Kôl yazıcından tumanın zenginlik, servet, refah simgesi olduğu, lrh *Bitıg'de* süksuk kuşu ve kuğunun olumlu simgeler olarak düşünüldugu gôrulmektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un ünlü eseri *Divaııü* Lagat-it-*Türh'te* kuşlar genel olarak, beylik, kut ve talih simgesi olarak anılır. Ona göre Kerkes kuşu gibi bazı kuşlar da uğursuz olup ölüme ışaret ederler.[18]

Bundan başka *Kuıadgu* Bilig, Dede Korllul, *Gülistan,* Mah::en-i Esrar, *Hüsrev* ve *Şi*rin, Kelile ve *Dimıe, Manahıbu'l-Arifiu, Mesıucvr, Jiayatü'l-Hayvarı,* Teba-*yı Hayavaıı, Saltukncıme,* Envaru' l-Aşıkrn gibi çeşitli eserlerde kaz, ördek, turna, kıl-kuyruk, keklik , bülbül, kuğu, tavus, güvercin, saksağan, çalkarakuşıı, papağan, karga, hulhi:ll, sı:ılı:ın gibi çeşitli kuşlnrdan bahsedihr Bunlar çoğu kere alegori oluşrunnak için kullanılırlar.

---

16 C AS. \Villiams, *Encycloptdıa* of *Chiıtse Symlıolısın cvıd* Art Moıivts, s. 100, 102. 145, 215, 260, 318-319, 322

17 S. Çağatay. "Türk Halk Edeb1yatında Kuğu Kuşu," 1. MATK 1971.s. 31S-316.

18 Kaşgarlı Mahmud, Dlvaıiü *Lügat*-il-*Ti11lı.* c.I. s. 38, 104. 164, 228. 331-332, 337. c. il. s. 177

İslamiyetten sonra köpeğin ava verilen önem ve avın soylular arasında itibar gören bir spor olması nedeniyle önemi daha da arttı. Ancak avcı hayvan olarak çeşitli cins köpeklerin önem kazanmasıyla birlikte onunla ilgili olumsuz anlamlar da devanı etmiştir. Av köpeği dostluk ve sadakatin timsalidir, o ayrıca sabrın ve tevekkülün de bir amblemi olmuştur.

Maymun

Maymunlar Türk sanatında yaygın olarak karşımıza çıkmazlar. Bu hayvan özellikle Hint mitolojisinde görülür. Türkler özellikle Budist oldukları dönemde onunla ilgili çeşitli tasavvurlardan etkilenmişlerdir. Maymunlar Hindistan'da inekler gibi bugün de saygı gören hayvanlardandır.

Hint mitolojisinde özellikle Jatakalann temeli sayılan Panchatantra hikayelerinde yer alırlar. En önemli Hint eserlerinden sayılan Ramayana Destanı'nda Rama, maymunlar hükümdarı Hanuman'ın yardımı sayesinde kaçmlan karısı Sita'yı geri alabilmiştir. Bu nedenle Hanuman aynı zamanda bir ilahtır. W. Ruben'e göre, maymun eski bir çiftçilik ilahı olmalıdır.

Budist mitolojide maymun Buda'nın Buda olmadan önce büründüğü kişföklerden biridir. Belirtildiğine göre maymun kral olarak doğan Buda, halkıyla beraber bir ağacın üzerinde yaşamaktadır. Avlanırken bu ağacın dibine gelen kral Brahmadatta, ağacı sallamaya başlar. Halkını kunarmak isteyen Buda çok uzaklara sıçrar ve bir bambu ağacıyla geri dönerek onları kurtarır. Ancak bu iş sırasında çok yorgun düşer ve ölür. Brahrnadatta bu durumu görünce yaptıklarından pişmanlık duyar ve Buda'ya iman eder.[19] Mayınunlar beyi konulu hibi.yede öldükten sonra insanlara yardım etmek için maymun olarak doğmak isteyen bir beyin hikayesi anlatılır. Ancak nefsten feragat etmek için gösterdiği fedakarlıklar karşısmda tanrılar mükafat olarak onu öldürür ve ıstıraptan başka bir şey vermeyen hayattan kurtanrlar.[20]

Öte yandan lslamiyenen önce ve sonra maymun oniki hayvanlı Türk takviminin yıl simgelerinden biri olmuştur.

lslamiyetten sonra mayın unun çogu anlamları onadan kalkmışur. Eski mitolojik izlere nadiren rastlanır; örneğin aslan ya da kaplan oyunu gibi Dogu Türkistan bölgesindeki Uygurlarda, bugün de söz konusu olan ve çok eskiden beri oynanan maymun oyununun varlığı buna işaret etmektedir.

---

[19] W. Ruben, *Buddhii.nı* Tarihi, çev. A. ltil, s. 15.

[20] W. K. Müller ve A. Gabain, Uygurca Üç Hrniye -*Uıgunca* TVB, C, D., çev. S. Himran, s. 11-17.

Köpek

Köpek Türklerde genellikle kurdun karşısında koyunun konumuna benzer bir işlev üstlenmiştir. Nitekim ayinler sırasında güçlü şamanlar kurt, kartal gibi hayvanların biçimine girerken, zayıf şamanlar köpek şekline giriyordu ve köpek genellikle yeraltına inerken kullanılıyordu. Bu olumsuz anlamına uygun olarak bazı Türk topluluklarında cenaze töreninde kurban edilen bu hayvan, Türk Kozmolojisinde ölüme işaret eden timsallerdendi.

Nadiren olmakla birlikte proto-Bl1lgarlar gibi bazt eski Türk toplulukları köpeğe tapıyor ve ona kurban kesiyorlardı. Karakırgızlar ya da Çin'in kuzeyindeki eski Türk kavimleri gibi bazıları da köpekten türediklerine inanıyorlardı. Ancak köpeğin tanrı, ata ya da türeme simgesi olması daha çok Moğol, Tibet ve Çin kültürüyle ilgilidir.

Çoğu kere olumsuz anlamlarına ragmen çeşitli Türk topluluklarında önemli sayılan bazı efaanevi köpekler de yok değildir; örneğin Kırgızlarda Kumayık, Başkunlarda Barak, lslaıniyetten sonra da Müslüman Türklerde ve diğer Müslüman topluluklarda Kıtmir (Kehf Suresi, 9-26) önemli köpeklerdir (Resim 39).

Resim 39. Yedi uyurlar efsanesini tasvir eden bir minyatür.

Öte yandan eski dünyanın birçok milletinin mitolojisinde yer alan köpek başlı insanların varlığından kuzey ve dogu Türklerinde söz edilir. Efsanelere göre il başlı sığır ayaklı bu millet ôgel'e göre daha sonra lt-Barak adıyla karşımıza çıkacaknr.

Köpek, Budizmde tenasüh inancına göre günahkar insanların üçüncü kez doğduklarında büründükleri hayvan suretlerinden birisidir. O aynı zamanda Buda'nın , suretine büründüğü hayvanlardandı. Hint mitoloj isindeyse ölüler diyannın muhafız hayvanı ve talihsizlik simgesidir.

Islami tasavvurlarda maymun olumsuz nitelikleriyle ön plana çıkar. *Tuhjetü'l-Müneccimin* ve Marifetname gibi eserlerde maymun yılında savaş, fitne, hastalık ve yankesiciliğin çok olduğuna dair verilen açıklamalar bu duruma işaret eder.[21] Maymun hilekar, kurnaz ve edepsiz insanların alegorisi olarak kullanılmıştır.

Tavşan

Türk kültüründe ya da mitolojisinde fazla yer tutmayan hayvanlardan biridir. Eski devirlerde bu renginden ötürü beyaz tavşanın göğe ait, siyah tavşanınsa yer unsuruna ait sayılmıştır.

Şamanist Türk topluluklarında diğer birçok hayvan gibi Altaylılar ve Yakutların duvarlara ya da sırıklara tavşan derilerini asmalarından da anlaşıldığı gibi tavşan bir lözdür. Şamanın yardımcı ruhlarından biridir. Bu nedenle şaman davulunun yüzeyi bazen tavşan derisiyle kaplanmıştır.

Tavşan aynca oniki hayvanlı takvimdeki yıl simgelerinden biridir. Göktürk devrinde av hayvanı olduğu için uğurlu sayılmış ve bolluk timsali sayılımştır.

Budist mitolojide tavşan Buda ya da Budist Hahlarla ilgiliydi. Bir Budist hikayede tavşan şeklindeki Buda, maymun, kunduz ve vaşakla beraber yaşamaktadır. Buda ile beraber yaşayan hayvanlar tavşan-Buda'nın kendilerine Budist ahlakla ilgili bilgiler vermesinden dolayı, eve yiyecek gelirme görevini üstlenmişlerdir. Buda bir gün bu fedakarlıklarından dolayı, arkadaşlarına yemek olarak kendi vücudunu sunmayı düşünür. Buda'mn bu karan üzerine, Indra onu denemek için, aç bir Brahman olarak yeryüzüne iner. Öteki üç hayvan hemen yiyecek getirip Brahman'a verirler. Tavşan-Buda ise kendi etini ateşte kızartarak misafirine ikram eder. Bu durumdan hoşlanan Indra, Buda'nln kalan kemiklerini gökyüzüne götürür.[22] Budist freskolarda muhtemelen bu konuya işaret eden casvirler vardır.

Islamiyetten sonraki Türk tasavvurlarında tavşanın daha ziyade bolluk, kurnazlık ve iyi şansın simgesi olarak anlatıldığını görüyoruz. O bazen korkaklık-ürekeklik simgesi de olmuştur. Ancak onaçag Türk-Islam dünyasında (hatta günümüide de) bu hayvanın özellikle Alevi Türkler tarafından uğursuz bir hayvan olaral< kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle tavşan günümüzde minyatürlerde olumsuz anlamda da tasvir edilmiştir.

---

[21] O. Turan, *Oıuihi Hayvanlı Türk* Takvimi, s. 94.

[22] W. Ruben, *Buddhizın* Tarihi, s. 16; metin için W. K. Müller ve A Von Gabain, Uygurca *üç* Hikaye, s. 64-87.

Tilki

Altaylılar ve Yakutlarda tözler arasında tilkinin de yer alması onun eski çağlarda ata simgesi olduğuna işaret etmektedir.

Tilki Çin'de iyi şansı, uzun ömürü ve kurnazlığı simgeliyordu. Türklerde de hilekar ve kurnaz bir hayvan olarak tanınıyordu.

Tilki'nin bazen kahramanların koruyucu ruhlarından sayıldığı da anlaşılmaktadır; bu koruyucu ruh öldüğünde kahramanın da öldüğüne inanılmıştır.

Resim 40. Davulun sesine aldanan tilki. Kelile *Dimne* hikâyelerinden.

Şaman başlığında boncuklar, ipler ya da kuş tüylerinin yam sıra tilki postunun da yer alması, onun şamanist törenlerde yer alan hayvanlardan biri olduğunu göstermektedir.

Çeşitli hikayeler ya da efsanelerde anlatılan, avcıları yeraltına (ölüme) çekmeye isteyen kötü ruhlar arasında kara tilki de sayılmıştır. Onu takip eden avcı yeraltına giden kayadaki kapıdan içeri girmek ister, ancak çoğu kere tecrübeli bir avcı tarafından uyarılarak kurtarılır.

İslamiyette tilki daha ziyade yalancılığın, hilekarlığın, korkaklığın ve kurnazlığın simgesi olmuştur. Mahzen-i Esrar, Mesnevi, Kelile ve Dimne gibi çeşitli eserlerde alegori olarak kullanımları söz konusudur (Resim 40). Kaşgarlı Mahmud'un büyük eserinde, kinaye olarak kız çocuklarına tilki *(tilkü)* denildiği belirtilmektedir:

> Bir kadın doğurduğu zaman ebeden "*Tilhü mü togdı azıı böri mü?*" diye sorarlar; "tilki mi doğdu yoksa kurt mu?" demektir. Bununla "kız mı doğdu yoksa oğlan mı?" demek isterler. Kıza aldattıgt ve yakaklandıgı için Lilki denir, erkeğe yigitliği dolayısıyla kurt derler.[23]

Yılan

Yılan Türk Şamanizminde yeraltı ilahı Erlik'le ilgili bir simgedir. Onun genellikle

[23] Kaşgarlı Mahmud, Divanü *Lügat*-it-Türk, c. 1, s. 429.

Yılanın Türklerde daha çok olumsuz bii: niteligi olmasına karşın eski Mısır ve Hint mitolojilerinde kutsal ve ilahi nitelik lere sahip bir hayvandı. Aynı husus Yunan.Roma, Hıristiyan topluluklar için geçerliyse de o yeraltı dünyasıyla ilişkilendirildiginde kötülüğe işaret eder. Tiirkler zaman zaman bu anlayıştan da etkilenmiştir.

Eski Hint mitolojisindeki yılanla ilgili bazı temalar Budist mitolojiye de aktanlımştrr. Nitekim Buda'ıun yılan-kral Mucilinde'nin sarayını ziyaretini anlatan efsanevi öyküde ve Budist tasvirlerin baz1 sahnelerinde Buda, bir fırtınadan korunmak amanyla başı üzerinde bir siper oluşturan dokuz başlı yılanın kıvrımları üzerinde oturuyorken tasvir edilmiştir. Öte yandan yılan, Budanın yeniden doğduğu hayvan suretlerinden biridir.

Kutsal yılanlar olan Nagalann kral ve kraliçeleriyle ilgili tasavvurlar Uygurlarda, dünyanın merkezindeki Altın Dağ'da oturan ve Çintarnani'ye sahip Ejder Hanları ile ilgili olarak yer alıyordu.[28] Bu kutsal yılan tasavvuru *Irh Bitig'de* "altun başlı yılan" olarak geçmek tedir.[29] tbn Fadlan'ın seyahatnamesinde X. yüzyılda Başgırtlar arasında hala yılanlara tapaılardan söz edilmesi bu eski tasavvurlarla ilgili olmalıdır.

Eski Hint tasavvurlarında kaplumbagayla birlikte dünyayı denizin üzerinde tutan bir yılandan bahsedildiği gibi, BirQni'ye göre de Hinduizmde yerin en aşağı tabakasının alımda bin başlı bir yılan bulunduğu kabul ediliyordu.

Görü lduğil gibi Türkler ve çevrelerindeki toplumların mitolojilerinde yılan önemli yer tutmaktadır. Yılanın bu muhtelif yönleri lslamiyetten sonraki Türk (ve lslam) tasavvurlarına da yansımıştır; örneğin Erlik'le ilgili olarak söylediğimiz gibi tarikat mensuplarında aslana binip yılanı kamçı olarak kullanma tasavvurunun görüldüğü Malik Akse! tarafından ifade edilmiştir.[30]

Eski Iran mitoloisinin etkilerini de içeren *Şehnanıe'de* yılan bir ejderha gibi algılamp anlatılmıştır. Öte yandan Budist bir destanla ilişkisi olduğu anlaşılan Dahhak ilgili hikayede de Şeytan'la işbirliği yapan Dahhak'ırt omuzlarından insan beyniy1e beslenen iki tane kara yılan çıkar. Seytan'ın bu temsilcisini ileride ancak Feridun öküz başlı gürzüyle öldürebilecektir.

---

[28] E. Esin, *Tılrh Kozııwlojisi,* s. 38.

[29] H. N. Orkun, Es/li Tıırlı *Yazıla*n, s. 267.

[30] M. Akse!. "Halk lnanışlan ve Halk Sanal!: Aslana Binme, Duvarı YürüLme Kerameti," TFA, sayı 182, s. 3520.

kara yılan olarak :ınılmasının sebeplerinden biri yine Erlik'le ilglidir; çunkı:ı Turk micolojisinde ak ya da gök renk Gök Tanrı'yı, kara renkse yeri ve yeraltı tanrısı Erlik'i temsil eder. Erlik bazı şaman dualarında kara yılandan bir kamçıya sahip olarak tanıtılmaktadır. H

Öte yandan bazı şamanlar yılan bıçımıne girerler. Tören esnasında onun hareketlerini ıaklıl ederler. Bu nedenle şaman elbiselerinde yılana ışaret eden nesneler de yer alır. Altay şaman elbiselerinde bazen yılanın başı ve çatallı kuyruğu belirgin bir şekilde gösterilmiştir. Yutpa adı verilen bu çatal kuyruklu, dört ayaklı yılan, yeraln canavarın ı temsil eder. Şamanın külıhın ın ön kısmında da birkaç sıra yılan başı yer alır. Aynca şnman davulunun derisi içinde diğer tasvirlerle birlikte yeraltı denizinde yaşadığı varsayılan bir yılan resmi bulunmaktadır.[25]

Şamanist Turk topluluklannda ak şaman }'anında çok korkulan kara şamanlar ela vardı. Yakut ınanışında ılk kam bir kara şamandı. Sıradan olmayan bir guce sahıp bu şaman, kibri nedeniyle Yakutların en buyi.ık tanrısını tanımayı reddeder. Vücudu bir yığın yıh:ından meydana gelmiş olan bu şaınam tanrı ateşe atnr. Ateşin alevlerinden bir karakurbağa ortaya çıkar. Bu yaratıktansa cinler meydana gelir.[16]

Türk kozmolojisında yer unsurunun ve kuzeyin simgesi olan kara yılan aynı zamanda yedişer yıldız mal::emesinden oluşan, don yıldız grubundan birini oluşturur.

Oniki hayvanlı Turk takviminin yıl sımgelerinden biri olan yılan Radlofrun tespit etliği Altay yaradılış efsanesinde yer alır. Burada yılan, Erlik'in sözüne aldanan bir hayvandır; çi.ınku yılan ve köpek, yenilmesi yasaklanan dön daldaki meyveleri korumakla görevlıydı. Erlik ilk insanlar olan Törungey \'e Eje'yı yasak meyveyi yemeleri için kandırmaya çalışırken, yılan agaca çıkarak elmayı ısırır. Bu arada Erlik'ın sözlerine kanan ve yılanın yaptıgını gören Eje de elmayı ısırır ve ısırmak ısıemediği halde Törüngey'in ağzına sürer. O anda her ikisinin de tüyleri dökülür. Yaratıcı Ülgen bu işin sorumlusunun kim olduğunu sordugu zaman yılan. köpek, Törüngey ve Eje suçu bırbirine atarlar. Bu nedenle hepsini cezalandıran Ülgen yılana: "Şimdi sen Könnös (Şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun, öldürsun," der. Sonunda Törungey ve Eje dunyada, Şeytan da yeraltında yaşamaya mahkum edilir.[27]

Ii A tnan, *Tarihı:* ve *Bugwı Şamanizm,* s. 40

ıs M. Eliade, *Shanıaıuısıu,* s. 149,152; S. Buluç, *a.gnı.,* s. 315, 317; AV. Anohın, a.g.m , s. 442.

ıo t-.1. Eliade, Sluınaıuisrıı. s 68.

ı7 A. inan. Tanhtc ve Bugun Samanitm, s. 15-16.

Av ve Simgeciliği

Avla ilgili tasvirlerin eskiden beri avda başanlı olmak ıçın buyu amacıyla yapıldığı ılcri surülmuştur.[31] Jung, av gerçekleştirılmeden önce avm adeta sahneye konulduğu bir tören düzenlendiğini söyler. Ona göre, ilkel bır ınsana yapacağı ışin ne olduğunu anlatabilmek için bu işi hareket lerle sanki gerçekleştiriyormuş gibi yaparak anlatması gerekir .[32] Av tasvirleri avlanma gerçekleştirilmeden avı simgesel olarak yapma isteğine dayanmaktadır Böylece wdan önce yapılan dinsel tören resim diliyle tekrarlanmış olmaktadır. Bu tasvirler yoluyla avda başarılı olunacağına inanılıyor olmalıydı.

insanın avladığı hayvana saygı duyması ve onun gucunden korkması hayvan biçimine girme isteğine yol açmaktaydı.H Böylece hayvan biçımıne girebilen insan kendisinden kuvvetli olan hayvanları avlamakta güçhık çekmeyecekti. Hayvan biçimine bürünmeyi konu alan tasvirlerin ardında bu tür inançlar vardı.

Altay Türk topluluklarına göre avın verimliliği ve zenginligı bazı nıhların tasarrufu altındadır. Bu ruhlar dag ve orman ruhlarıdır. Avcılar bu varhklann av sırasında kendilerini koruduğuna inanmaktaydılar. Altaylılar da diğer birçok Turk toplulugu gibi ava çıkmadan önce binakım dinsel ibadetleri yerine getirirler ve avın başarılı olması için gereken bürun örf ve adetlere uyarlardı.>+

Bugünkü şamanist Türk ıopluluklannda yapılan tespillere göre, Şor avcılar *Sangıı* denilen bir insan şeklindeki töze saygı gösterirler. inanca göre bu ruh kendisini memnun eden avcılara bol av verir, danltrsa onnanlan yakarak av hayvanlarını kaçırır, aynı şekilde avda yardımcı olan orman ruhlan da büyük saygı görürdü. Yakud:ırda bu ruhlann en büyüğü Bay *Bayanay'dır.*[35]

Altaylı Türk topluluklannda , avda içten bir inanç ve temizliğe sahip olmanın gerektığine inanılır. Temizlık esas oldugundan ava çıkacak avcı karısıyla birlikte olmaz, kimseyle konuşmaz . A lnan'ın tespıt ettiği Şor Turklerine ait tasavvurlarda bunlara benzer ınançlar \'ardır Bu toplulukda ava çıkmadan önce temizliğe dikkat edılır, av dönüşüne kadar oyun, eğlence yasaklanır. Ancak orman nıhlan hikayeler dinlemeyi sevdikleri için avcılar, avdan eşil pay alan usta bir hikllyeciyi yanlannda

---

31 L. $. B. Leakey, */ısanm Ataları,* çev. Güven Arsebuk. s. l29-l 30.

12 C G.jung, *Bilinç* ve *Biluıçalıum işlevi,* çcv Engın Büyükinal, s. 90-93.

11 [) Caner, The *Synıbol* of *ıhı: 8casa* The *Aniıual Sıyle* An of *Eurasıa,* s 11

1-1 A. Caferoğlu, ·Turklerde Av Kulıu ve Muessesesı: *VII.* 1TK Tebliglen. c. 1. s.169.

3, A. tnan, Tarihte ve *Bugün Şaıuarıı;:m,* s.46 63.

bulundururlar.[36] Bu ve benzeri kurallar ve av ruhlarıyla ilgili mitik inanışlar avı bir kült haline getirmiştir.[37]

Türk mitolojisinde avın zaman zaman yernlu unsurlanyla ilgili olarak yer aldıgını biliyoruz. Burada av, yeraltı unsuruyla ilgili tasavvur1ara işaret eden bir alegoridir. Bu konud aki hikayelerde ya da efsanelerde temel olarak yeraltı tanrısına (Erlik) ve onun elinde bulunan ölüme işarel edilir. Bu, yeraltı ilahı ya da ruh lann avcıyı bir av hayvanı aracılıgıyla yeralrına çekmesi şeklinde olmaktadır. Geyik ya ela ulki gibi bir av hayvanını kovalayan avcı, avı bir türlü yakalayamaz. Hayvan onu bir kaya yüzeyinde açılan kapıya çeker. Avcı ya bu kapıdan geçerek yeraltı dünyasına dahi1 olur ya da tecrübeli bir avcının ögüdü sonucunda durumu kavrar ve kurtulur. Avonın kovaladığı av hayvanı ya yeralu ruhunun kendisi ya da elçisidir. Bir avcı tarafından kovalanan av bazen başka bir kişinin ya da avcının koruyucu ruhu da olabi1mektedir. Bu konud a örnek olarak tanrı Kuday'ı temsil eden bir geyiği kovalayan avcıyı anlatan Sibirya masalını verebiliriz..ıs lslaıniyenen sonraki Anado-Ju'da bu konuyu işleyen bir geyik desram ya da alageyik efsanesi vardır.[39]

Av hayvanı bazen iyi (göksel) bir ruhu temsil eder. Yol gösterici av hayvanı motifi bu şekilde ortaya çıkar. Bu motif Oğuz Kağan Destanı'ndaki savaşa giden Oğuz'a ve ordusuna yol gösteren kurdun yerini tutmaktadır. Bu kurt Gök Tann'yı temsil eden ilahi bir varlık olarak algılanmıştı.

Bizans tarihçisi Jordanes'in eserinde yer alan bir Hwı efsanesinde, Hun avcıları sürek avı yaparlarken karşılanna bir geyik çıkar. Dişi geyik onlara yol gösterir ve Güney Rusya'daki Maeo tis batak1ıklanm geçerler. Burasmı geçtikten sonra geyik ortadan kaybolur. Böylece 1-iunlar lskit topluluk larının topTak larına girmiş olurlar."°

lslamiyeuen önceki Türk inanışları arasında koruyucu ruh kavramı yaygındı. Her kahramanın kendisini koruduğuna ııandığı bir koruyucu ruhu vardı. Bu koruyucu ruh, koruduğu kişinin hayvan biçiminde cisimleşmiş cam (ruhu) idi. Bu nedenle hayvan öldüğü zaman insan da ölüyor, kahraman öldüğü zaman koruyucu ru-

---

!6 A.inan, ag.e , s.63.

37 A. Caferoğlu, a g.m., s. 170.

38 Aynnnlı bilgi için bkz. B. ôgel, *Turk* Mitolojisi, c. 1, s. 24, 557.

39 Bkz. Y. Çoruhlu, "Türk Sanatında Görülen Geyik Figürlerinin Sembolizmi." Toplumsal Tarih Dergisi, sayı 18, Haziran 1995.s. 33-42.

II o B. ôgel. a.g.e., s. 578-579.

dır. Burada bahsedilen avlardan birisi gelecekteki devleL kurucuları Kubilay ve Hü-Jagü'nün gençliklerindeki ilk avlarını, diğeri 1280'de Gazan Han'ın sekiz yaşındayken ilk avını vurmasıyla ilgilidir.H Bir şahsın ilk avını vurması onun artık ustalığa eriştiğine ve yetişkin olduğuna işaret sayılıyordu.

Uygur duvar resimlerinde eski Türk inançlarının etkisiyle av sahneleri yanında, yeni girilen dinlerin ikonografisine uygun olarak, özellikle Budist destan ve hikayelerin tasvir edildiğini görüyoruz; örneğin Doğu Türkistan'dan bir freskoda yer alan jataka hikayelerinden bir sahnede, kralın geyiği kovalama teması bu hususa işaret etmektedir. Kovalanan geyik ya da ceylan genellikle Burkan'ın (Buda) aydınlanmaya ermeden önce hayvan olarak yaşadığı hayat devrelerinden birine işaret eder. Yinejatakalardan birinde, Buda ceylanların hükümdarı idi. Bu masalın Uygurcasında, zalim kral Dantipala, ormanda avlandığı sırada bir maral sürüsüyle karşılaşır. Bunların hükümdarı maral şeklinde doğmuş olan Buda idi. Avlanma Budizmde kötü bir iş olarak kabul ediliyordu. Nitekim Budist metinlerden birinde, kendilerini avlayarak, ziyafet sofrası kuran bir beyden, hayvanlar, beyin kendilerini avlamasından dolayı dünyaya ikinci kez geldiklerinde irtsan olarak doğamayacaklarından dolayı, şikayetçi olmuşlardı.i[5]

Başka bir Budist hikayede ise, Buda'nın bir av hayvanı (geyik ya da ceylan) olarak doğduğu hayat devresinden bahsedilmektedir. Hikayeye göre geyik biçimindeki Buda, geyik avına çıkan, kötü yürekli kral Dantipala'dan, öteki maralların bağışlanmasını diler; ancak kral kılıcını çekerek geyiğin kafasını keser. O anda kralın da bileği koparak kılıcıyla birlikte yere düşer. Kral Dantipala hatasını anlayıp, bağışlanma dilerse de artık iş işten geçmiştir. Yer yarılır ve cehennemin alevleri kralı içine çeker.[46] Bu konuyla ilişkili olabilecek, daha doğrusu benzeri bir temayı işleyen bir fresko Doğu Türkisıan'da bulunmaktadır. Bu resimde, kral Brahmadatta'nın kılıcıyla öldürmek üzere bir geyiğe saldırdığını görüyoruz.

Av kültü ve simgeciliğinin belirgin olduğu resimler de en çok geyik türü hayvanların ve dağ keçilerinin (ya da dağ koyunu) yer aldığını görüyoruz. Bu resimlerde en dikkat çekici özellik, av hayvanlannın çoğu kez avcıdan daha büyük olarak tasvir edilmesidir. Bu anlayış; av ve av hayvanlarının kült konusu olduğuna işaret eder gibidir.

]. Andrew Boyle, A Eurasian Bunting *Riuual,* The *Mougol* World Empire 1206-1370, s. 12-13.

15 S. Ş. Çağalay, *Altım Yaruk'tdı llıi Parça,* s. 29-33.

6 " W. Ruben, Buddhizm *Taıilıı,* s. 13-L4.

hu da ortadan kalkıyordu.[41]

Av bir kurum olarak en erken devirlerden beri Türkler için büyük önem taşımıştır. Av daha Hunlar zamanında k-urumsallaşmış bir hale gelmiş, zamanla çeşitli av türleri orcaya çıkmıştı. Avın önemi Osmanlı devrine kadar artarak devam etmiştir. Avcılık, Osmanlı devrinde, mükemmel bir kurum haline gelmiştir. Teknikler, usuller gelişmekle birlikte amaç ve anlam bakınundan fazla bir değişimin gözlendiği söylenemez. Avlar eskiden olduğu gibi, askeri eğilmek ve savaşa hazırlamak için ya da sultanın ve devlet ileri gelenlerinin katıldığı bir sürek avı olarak yapılırdı. Aynca büyük sürek avlan padişahın ve devletin gücünü simgelemeye devam ediyordu. Kanuni Sultan Süleyman bir av dönüşü ordusunun ve imparatorlugunun yenilmezliğinin, devletin azametinin bir nişanesi olarak insan derisiıiden yapılmış kirişli bir yayla oku, Avrupa imparatorlanndan birine göndermişti.[42]

Avlan devlet ve halk avlan olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Erken devirlerde halk avlan ve devlet avlan kabile avı şeklinde bir bütünlük arzecliyordu. Hunlardan itibaren devlet avı tüm teşkilatıyla beraber uygulanmaya başlamış olmalıdır. Hun devrinde av, tümen eğitim avı ve büyük devlet avı şeklinde gerçekleştiriliyordu. Bu avlardan ikincisi lopyekün bir avdı.[43] Av Türkler için geçim vasıtası olması yanında, zamanla bir spor haline gelmiş ve savaşa hazırlık ve eğitim gibi amaçlarla da kullanılmıştır.

Türk avlanma şekillerinin en önemlilerinden birisi sürek avıdır. Sürek avı av hayvanlarının çeşitli yollarla kovalanarak belirlenmiş bir yere toplanmasına ve böylece avlanmasına dayanıyordu. Bu avlar sırasında atlar, avcı kuşlar, av için terbiye edilmiş çita ve pars gibi çeşitli hayvanlar kullanılmaktaydı.

Proto-Türk devrinde, kimi bilimadam lannca Chou hükümdarı ava çıkuğında arnlar tapınağına kurban olarak sunmak içirı okla geyik vuruyordu. Granet'in açıklamasını doğru olarak kabul edersek, hükümdarın geyiği avlayıp yanındakilerle birlikte yemesi, onun ruhunun kendisine ve yanındakilere geçmesi içirıdi.

Islamiyetten önce Türkler, çocuktan ya da torunları ilk avlannı vurduklan zaman *şeylan* ya da *çeşn* denilen ziyafetler düzenlerlerdi. Daha geç devirlerde bu törenlere Türkçe olarak yaglama, Moğolca'daysa Türkçeden geçmiş olarak yaghlamishi denilmekteydi. Reşideddin'in *Camiyyü't*-Tevarih'inde bu tören hakkında bilgiler var-

41 A. inan."Yakut Şamanizminde lja Kul,"*Makaleler ve* incelemeler, s. 458-461.

•2 A. Caferoğlu, Türklerde Av Ki.ıltO ve Muessesi." *VII. 1TK Tebliğleri*, c. 1, s. 173

•J B. Ogel, *Büyük* Huıı Imparatorlugu *Tarihı*, c. 1, s. 215-216.

Sözü edilen kaya resimlerinden ele alacağımız ilk örnek milattan önceki devirlere ait olup (proto-Türk ya da Hun dönemi) Baykal Gölü çevresindendir. Bir av sahnesini içeren bu tasvir aynı zamanda Anadolu'daki benzer rOrden kaya resimlerini hatırlatmaktadır.

Moğolistan'm Bicigtyn Chad bölgesinden milattan önceki devirlere ait kaya resmi, Sibirya'da tespit edilmiş diğer bir petroglif. yine Moğolistan'dan Bicigtyn ain bölgesinde bulunan ve bir geyik avını gösteren kaya resmi; aynca anrun üzerinde geri.ye dönerek attığı okla -Türk ve Moğollarda görülen ikonografik bir şemadır- bir geyigi vuran avcı ile iki avcmm sıkışurdıgı bir dağ keçisini avlamalannı tasvir eden diğer iki resim gelişmiş örneklerdir. Söz konusu kaya resminde süvarinin atcıgı ok ile ann arasında bir bağlantıya işaret edilmesi belki de resmini yapma yoluyla, hayvanı önceden 'yakalama' amacına işaret etmektedir. Ayrıca dağ keçistnin benekli olarak ele alınması da bu hayvanın kutsallığını vurgulamakLadır.

Benzer türden av sahneleri, ahşap oyma, eyer kaşı üzerine yapılnuş resim, fresko ve kumaş üzerine yapılmış rnsvir olarak karşımıza çıkabilmektedir. Hun ve Göktürk dönemind e avlayarak kurban etmeyi gösteren ya da avlanan hayvanı öldürerek ya da yiyerek onun ruhuna, canma ve gücüne sahip olma amacıyla yapılan avlan ifade eden tasvirlere rastlanmışur. Gôktürk döneminde, bır hük"limdann ya da kahramanın gücünü ya da yiğitliğim vurgulayan av sahneleri de önemlidir. En çok aslan ve kaplan gibi yırtıcı hayvanlann avlandığını gösteren tasvirlerdir bunlar.

Hun devrine ait IV. Pazınk kurganından. kazılar sonucunda çıkarılan ve agzında geyik kafası tutan ahşap kurt heykelcikleri iki hayvanın mücadelesine ve yırtıcı olanın diğerini avlamasına dair ilginç tki örnektir. Bunlar av ile hayvan mücadele sahneleri arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Hayvanın hayvanla, insanın ırısanla ya da insanın hayvanla mücadelesi iyi-kotü, aydınlık-karanlık, dost-düşman. erkek-dişi gıbi birbirine zıt görünen kavram çıftlerinin çatışmasını simgeler. Aslan-boğa mücadelesi gibi bazı sahneler ise astrolojtk olayfarla da ilişkilendirilmiştir. Mücadele sahneleri aynı zamanda biçim değiştinne konusuyla da ilgilidir.

Afrasiyab (Semerkand) Sarayı'nda Göktürk devrinde yapılmış freskoda kaplan avlayan alp figürleri ile yine Gökturk devrine ait Aslana mezarlığından çıkanlan bir kumaş üzerindeki av sahnesine benzer birçok tasvirde oldugu gibi yiğitliğe işaret_ eder. Bu tema lslamiyetten sonra da çok etkili olacaktır.

Manas ve Oğulları ile ilgili dest::ınlarda, kahramanlann av kuşları ile av köpekleri en yakın arkadaşlarından sayılıyordu. Avcı kuşlann Türklerin hayatında büyük önemi vardı. Bu duruma işaret eden en güzel örnekler arasında Oğuz boyhınnın kuş

tözlerin i (ongun) belinebiliriz.

Divamı Lılgat-tı-Turh'te Kaşg:.ırlı Mahmud surek avından bahseunektedır:

> H:ıuların halkla bcrnber yaptıklo.rı bir çeşit av. Öyle ki, hanın o.damlan ormanlara ve kırlara dağılırlar yaban hayvanlannı ônlcnne katarak hanın oldugu yere doğru sürerler; o yo ru lmaksızın bulunclugu yerden önüne çıkan harvanlan vurur

Yine Kaşgarlı Mahmud, kitabında avcıya yardım eden hayvanlarda n da bahsetmektedir:

> Doganı alıp küheylana bmerek dag keçisine enşir; geyik avlor. tazıyı salıverip tilkiyı yakalar. (Eline doganı alır, kuheylan atma binerek dag kec;ısına erişir; uzun kulaklı, ınce belli köpeklerle tilkiler avl:ır).[17]

Resim 41. Kırgızlann t-.lanas Desıanı'ndan bır sahne. Almambet ve Sırgak ejdere karşı o;avaşıyor.

Dede Korkut kitabında dört ayaklı hayvan avı için uav avlamak," avcı kuşlarla yapılan av için de "kuş kuşlamak" deyimleri kullamlrruşur ve bu onemh eserlerdeki hik yelerde avın savaş kadar önem taşıdığı görulmektedir. Yine bu hikayelerde sürek avlarından da b:.ıhsedilmekte, babası dururken evladın tek başına ava çıkamayacağından söz edilmekte, bır ınsanm hayaundaki ilk avın önemine değinilmektedır.

lslamiyeuen son ra, Türk hukumdarla nnın düzenled ikleri avlar, lslamiyetten önceki devirlerde olduğu gibi, hükümdarın gücüne kuvvetine işaret ederler. Bir kahramanın taca kavuşmak, gucünu kanıtlamak u:ere bır aslanı ya da ejderhayı ya da efsanevi bır yarangı öldurme sahneleri bu açıdan önemlidir (bkz. Resim 32). lsbmiyetten son raki Türk sanaunda hayvan mücadele sahnelerinden biri de insan-ejderha mücadelelesidir (Resım 41). Ejderha öldürme teması Asya, Turkiye ve Avrupn'da çok tutulmuş ve y:.ıygın bir şekılde gunümuze kadar tasvır edilmiştir.[48]

Anadolu Selçuklu sanatında av sahnelerinin bazen taht sahneleri, tılsımlı şekıller ve burç tasvirleriyle beraber ele alındıkları görülmektedir.

Nizamı'nin 1491 ıanhli *Hamsc'sında* bulunan bır mmyatürde Behram Gur'un av-

[17] K Mahmud, Divanu Lugat-it-*Türlı Tı:rcConesl,* çev Be!>ım At:ıl:ıy, c. l, s. 365, 421

[48] A roynbee, Tarih *Bılınci,* res. 35-36.

onlardan korunmak ya da duşmanlanna karşı başarılı olm:ık için, insanda ha}'\-an gıbı kuvvetli olabilme isteğim doğurmuş ve hayvan biçimine girilebilineceğine ya da hayvanların hususi özelliklerini insanlara geçirmeye muktedir olduguna inanılmışur.50 Özellikle vahşı bir hayvanın toynaklı bir hayvana saldırdığı mucadele sahneleri bu şekilde bir beklentiyi ifade etmektedir.

lslamiyetten önceki Türk sanatında ve onun etkisiyle Türklerin çevrelerindeki toplulukların sanatlarında yer alan hayvan biçimine girme ya da hayvan postuna girme teması çok yaygındır.

lslamiyeuen önceki Türk sanatıyla ilgili çeşitli tasvirlerde hayvan postuna ya da biçimine girmiş insanlar görülur. Çeşitlı şekillerde ve değişik nitelikteki hayvanların kılığına girilen tasvirlerde bazen hayvan biçimine girmiş insan figurlerinin hangisi olduğu anlaşılamamaktadır Bu nedenle hayvan mucadele sahnelerinde, kazanan hayvanın, savaşta ya da başka bir konuda başarı kazanma isteğinde olan ve hayvanın postuna bürünmüş bir insan oldugu düşünülebilir. Ve bu sebeple de özellikle sonralan yaygın olan insan-hayvan mucadele sahnelerinin de hayvan mücadele sahneleriyle aynı anlamı taşıdığı anlaşılmaktadır.

Özellikle Alföldi ve ona dayanan D. Caner'a göre kovalayan bir düşmandan saklanma arzusunun harekete geçirdıgi, insanın hayvan bıçirnine gırme ısıegıyle ilgili olarak kovalama ve kovalanma teması hayvan mücadele sahnelerinin en karakteristik grubunda karşımıza çıkmakta ve özellikle saldırıya uğrayan hayvanın başını. saldırının geldiği yöne çevirmesi bu duyguyu ifade etmektedir. Böylece hayvan mucadele sahneleri, özellikle Hun devrinde çeşitli sanat eserleri üzerinde, kabtleler arasında zaman zaman meydana gelen çarpışmaların grafik hır ıfadesi olarak ta5'.ir edilmişlerdir. Bunlar iç Asya'nın kozmolojik ya da dınsel düşüncelerine dayanmaktadır.

Orta Asya Şamaniznuyle ilgilı derlenen bir metında, şamanın ruhunun olgunlaşması için geçirdiği deneyimler sırasında, cinler şamanın ruhunu, sahip oldukları hikmetleri şamana tamamen ögretene kadar muhafaza ederler. Burada şaman, kuvvetıne sahip olmak için bir hayvan biçimıne gırer ve bu halde bir başka şamanla dövüşerek düşmanının ruhunu yok etmeye çalışır.[51]

Uygurca yazılmış Oğuz Kağan Desıanı'nda zafer kazanan ha}'\'anın yenni Oğuz Kağan almaktadır. Oğuz'un bedenının hayvani özelliklerle tanımlanması hayvan bi-

[50] D. Carter, The Symbol of *tlıe Beası.* The *Anıma/ Sıyle Arı* of T::urasia, s. L l.

[51] M. Eliadc, *Slıamanism,* s. 38.

Resim 42 Kanuni Sultan Süleyman'ın doganla avlanması.

Resim 43. llamse-ı *Nizanıl'den* bir av sahnesi..

!anması, XVI. yüzyıla ait bır diğer *Hamse* nüshasındakı lskender'in avlanmasını gösteren kompozisyon, Timurlu devrine ait Emir Hüsrev Dihlevi'nin 1496 tarihli *Heşl Bihışı* yazmasındaki sahne, konuyla ilgili ilginç ömekelerdir. Aynca Kanuni Sultan Süleyman'ı av esnasında gösteren Suleymanname minyatürleri de avlarla ilgili güzel örneklerdir[19] (Resim 42).

Bu minyatürlerin bazılan genel simgeciligin yanında, daha özel simgesel hususlara da işaret ederler; örneğin Hamse-/ Nizami'den alınan bir minyatürde alt sag tarafta hayvan mücadele sahnelerine işaret edildiğini görüyoruz. Burada yer alan aslan ve yaban eşeğinin mücadelesı aynı zamanda Behram Gur'un avlanmasının bir alegorisidir (Resim 43).

Hayvan Mücadele Sahneleri

Hayvanlara kutsallık atfedilmesi ve özellikle vahşi hayvanlara karşı duyulan korku,

[19] Minyatür Ô,;;eklerinin kaynaklan için bkz. K. Kerimov, *Nizanır* Gencevi Hamse *Miniaıcırler-Nı.zaml* Guanjevi Hamse *Mınıatyuri-Nizanıf* Ganjevi Khamsa *Mıniatures,* R.81, 132; J M Rogers. Fıliz Çağman ve Zeren Tanındı, *Topliapı*-The *Albums* and *lllustraıed Manuscnpıs.* R 64; E. Atıl. *Sültynıa1111ame* The *lllusırated 1/ısıory* of *Sı1lcyma11* The *Magniftceıu,* lcv. 11.

çimine girme temasına işaret ediyor olmalıdır. Nitekim Oğuz Kağan ormandaki at sürülerini ve insanlan yiyen bir canavar olan gergedanla mücadele etmekte ve onu yenilgiye uğratmakcadır.[52] Bu mücadele sonucunda Oğuz Kağan'ın Gök ve Yer'in kızlanyla evlenişi de çok ilginç bir temadır. Zira erken devirlerde]. P. Roux'ya göre hayvan mücadele sahnelerinin evlenme ve doğurganlıkla bir ilgisinin de olması gerikir; örneğin bir gencin toplumda bir erkek olarak kabul edilebilmesi için bir ad kazanması gerekmektedir. Bu da gencin bir hayvanla karşılaşması sonucu oh.ır. Hayvanı yenen genç hem bir ad kazanır hem de talip olduğu kadınla evlenebilir.[53]

!kinci kavramlar Avrasya kıtasında özellikle bozkır kuşağı olarak adlandırılan ve çeşitli tipte bozkırlar, dağlar, yaylalar, ormanlar ve çöllerden oluşan kuşağın güneyinde kalan yerleşik kavimlerde, örneğin eski Iran, Çin ve Mezopotamya'da görülmektedir. Anlaşılıyor ki, bu ikinci kavramlar Orta ve lç Asya'da ifadesini daha çok hayvan mücadele sahnelerinde bulmuştur. Böylece Çin'de *yin-yang,* Iran'da ışık ve karanlık, iyi ve kötüyle ilgili zıt kavram çiftlerine dayanan ikici kavramlar neyse, hayvan mücadele sahneleri de bu zıt kavranılan çağrıştırır hale gelmiştir.

Aslında Türk kozmolojisinde başlangıçta eski Iran dinlerindeki ikici görüş yokmuş gibi görünüyor. Gök ve yer-su unsuru birbirine düşman , biri iyilik diğeri kötülük simgesi olan iki zıt unsur değildi. Ancak bir süre sonra bu yerleşik kavimlerin etkisiyle yer-su unsurunun yerine yeraltı ve onun kötülük simgesi Erklik Han, kötü cinler ve ruhlar geçmiş, böylece gök ile yer (daha doğrusu yeraltı) başlangıçtaki dikotomiyi dualizme dönüştürmüş ve birbirine zıt kuvvetler ortaya çıkmış olmalıdır.[51] Türk kozmolojisindeki bu son husus başlangıçca bahsettiğimiz erkek ve dişi unsurlann birleşmesi sonucunda çoğalmanın ve düzenin saglanmasmın, daha sonraki devirlerde, bütünleşme yerine zıt kuvvetlerin çarpışması haline dönüştüğüne işaret ediyor.

Hayvan figürleri ve hayvan mücadelelerinin tasviri, Karahanlı, Gazneh, Büyük Selçuklu devirlerinde ana tema olmaktan çıkmış olmakla birlikte, temel simgesel anlamını koruyarak sünnüştür; örneğin Firdevsi'nin *Şehname'sinin* nüshalannda , Kelile ve Dinme yazmalannda, hükümdar avını gösteren minyatürlerin bir köşesinde, *Baburrıame* gibi hatıratlarda, hatta Varka ve *Gülşah* gibi aşk temasını işleyen eserler-

---

[52] W. Bang ve ReşiL R. Arat, Oğuz *Kağan* Destam, s. 13.

[53] J. P. Roux,a,g.m., s. 83.

[54] Anılan konunun Türk komıolojisindeki ilk şekli için bkz. E. Esin, *Türk* Kozmolojisi (ilk Devir *Ozerirıe Araştınnalar)* , s. 1-3 vd.

de ve aynca taş süslemeler üzerinde hayvan mücadele sahnelerini görüyoruz.[55]

Türk Hayvan Takvimi

Her biri bir hayvanın ismiyle anılan oniki yıllık bir devre esasına dayanan Hayvan takviminin kimi araştırmacılara göre Çin takvimi olduğu ve kimi araştırmacılara göre ise Türk kökenli olup sonradan Çinlilere geçliği ifade edilmektedir. Türkiye'de de uzun yıllar çalışan dünyaca ünlü bir sinolog olan W. Eberhard hayvan takviminin Türk topluluklarının icadı olduğu yolundaki görüşüne delil olarak, takvimin yıl simgelerinden birisi olan ejderhanın Hiung-nularda (Hsiung-nu/Asya Htmlan) bir kült öğesi olmasını gösteriyor; bunu da eski Çin kaynaklarından aldığı bilgiye dayandırıyor. Hiung-nulann Kan-su'da kurdukları Gu-tzang şehrine, yatan ejderin beldesi isminin verilmesi, söz konusu Türk topluluğunda böyle eski bir kültün varlığına işaret ediyor.

Hayvan takvimiyle ilgili olarak anlatılan efsane ve hikayelerin en ilginçlerinden birisi Kaşgarlı Mahmud'un ünlü eserinde yer almaktadır:

> Pars: Türklerin oniki yılından biri. Bu şöyle olmuştur: Türkler oniki çeşit hayvanın adını alarak oniki yıla ad olarak vennişler; çocuklann yaşlannı, savaş tarihlerini ve daha başka şeyleri hep bu yıllann dönmesi ile hesaplarlar. Bunun kökü şöyle olmuştur: Türk hakanlanndan birisi kendisinden birkaç yıl önce geçmiş olan bir savaşt öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yamlmışlar; onun üzerine bu iş için Hakan ulusuyla geneş (müşavere) yapar ve kumltayda "biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün oniki burcu ve oniki ay sayısmca her yıla birer ad koyalım; sağışlan mızı bu yıllann geçmesiyle anlıyalım bu, aramızda unumlmaz bir andaç olarak kalsın," dedi. Ulus, Hakanın bu önergesini onayladı.

Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını llısu'ya doğru sürsünler diye emreder. Bu büyük bir ırmaktu. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlarlar; birtakım hayvanlar suya atılırlar; onikisi suyu geçer; her geçen hayvanın adı bir y1la ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisi sıçgan (sıçan) imiş. Ilk önce geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve sıç-

[55] Islamiyetten sonraki Türk sanatında hayvan figürlerinin devamı hakkında bkz. Yaşar Çoruhlu, "Islamiyetin Kabulünden Sonraki Asya Türk Sanatında Hayvan Üslubunun Izleri," DTS, c. 7, sayı 26, s. 11-15; Anadolu Türk sanaundald bazı örnekler için bkz. Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabanmalan," Belleten, c. XXXIV, sayı 133, s. 92; Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisi'nde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal," MA, s, 154-156; Kenan Bilici, "Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu," ASTD, II, s. 22-23 vb.

kalmışur. Bundan dolayı sıçan devrenın binncl hayvanı olmuştur.[59]

Bu efsanenin değişik şekilleri çeşidı ar.:ışunnacılar Larafından nakledilmiştir.[60] Bunlar daha çok devenin niçin hayvan takviminde yer almadığını izah ederler. Öte yandan sıçanın kurnazlığı da söz konusudur.

Bu takvimin Uygur devrinde uygulanan şekillerinden birinde, (esası içinde Rahu ve Ketu'nun yer aldığı 9 gezegenli 1lint astrolojik sistemine dayanarak) Uygur Budizmi ve Maniheizminde yer alan tannlann isimleri, Sanskritçedeki karşılıktan ve tanrıların niteliklerine göre yılların nıtelıkleri, rengi ve gezegenleri de bırlikte verilir. Takvım uygulamaları ile ilgili bu tabloda özellikle tanrıların isimlerının yer alması dikkati çekmektedir. Buradan yola çıkarak, belki de çok eski tarihlerde takvim hayvanlarının totem (tanrı) olduklarını duşunebiliriz. Dolayısıyla insanlar onlann niteliklerinin, adlanyla anılan yılları ya da ayları, bu aylarda doğan insanları etkilediğine inanmış olmalıdırlar.

Eski Türk takvimindeki söz konusu oniki yıllık devrelerin Göktürklerden önce ay yıh esasına göre ele alındığı, Göktürklerden sonraysa güneş yılı sistemine geçildiği duşunülebilir. Ancak belkı belli bir dönemden sonra Türk hayvan takviminin güneş-ay karma esasına göre yapılandığı duşunülebilir. Belirtildiği uzere, burada yıl hesabı güneşe, ay hesabı ay ayına göre yapılır.

Her bir hayvanın ismıyle anılan yıl 12 aydan oluşuyordu. Her ne kadar genel olarak bunların birinci ay, ikincı ay diye anıldığı belirtiliyorsa da eski Uygurlar bazen aylan da 12 hayvanın ismiyle anıyorlardı. lslamiyetten sonraki devirlerde de ayların adları hayvan isimleri olarak ifade edil mekle beraber (hayvanların bir ktsmı değişmiştir), bunlar burçlar kL\şagıyla llgili olduğu için bazı hayvanların adları değişmiş ve buğday, ülkü (veya erentüz), yay gibi adlar da eklenmiştir. Uygurlar oniki ayı ayrıca altı döneme ayırıyorlardı. Dört mevsim buradan ortaya çıkıyordu: *çeçehlik* (çiçekli), isig (sıcak), *yağrrmrlıg* (yağmurlu) ve *harlıh*-buzluh.

Kaşgarlı Mahmud, şehirlerin dışındakı yerlerde ve Müslüman olmayan Turklerde yılın dörde bölünerek, her uç aya bir ad venldiğini söyler. En çok kullanılanlar için de Yenigun'den (Nevruz) sonra ilkbahara 'Oglak ay,' sonrakine 'Uluğ Oglak ay,'

---

59 O.Turan, a.g.e., s. 70.

60 Efsanenin değişik şekilleri için bkz. M. A a. "Onikı Hayvanlı Türk Takvimi Elrnfind:ı Teşekkül Elmış Bazı Efsaneler." TDTD. s. 98, Şubaı l995. s. 56-57; Uno Harva (Holmberg). Dıe *Religîosen* vorsıellımgen der *Alıaischcn Vôlhu,* s. 203'ten ve. Potanin, *Oçuhi* severn-zapadnoy *Morıgolii,* iV, s. l43'Len nakleden O Tur:ın. a *g.ı:.* s. 119.

gan yılı denilmiş; bundan sonra sLrasıy la geçen hayvanların adları yıllara verilmiş; Ud (Ôküz) yılı, Pars (Kaplan veya Aslan) yılı, Tavışgan (Tavşan) yılı, Nek veya Luu (Timsah, Ejder veya bazen Balık) yılı, Yılan yılı, Yund veya Yont (At) ytlı, Koy veya Kon (Koyun veya Koç) yılı, Biçin (Maymun) yılı, Takagu veya Takıgu (Tavuk ve Horoz) yılı, 1t (Köpek) yılı, Tonguz (Domuz) yılı. Domuz yılından sonra tekrar sıçgan yılına dönülür.[56]

Kaşgarlı Mahmud bu hayvanlann kendi öz niteliklerinden kaynaklanan bazı özelliklerin doğacak çocukların karakterini etkilediğini anlatır. Ortaçağ Türk dünyasında bu yaygın bir düşünce haline gelmiştir:

> Türkler, bu yıllann her birinde bir hikmet var sanarak onunla fal tutarlar, uğur sayarlar; sôz gelimi Ud yılı girdiğinde savaş çoğalırmış; çünkü ôküzler birbirleriyle vuruşurlar, tos yaparlar. Takagu)lllında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında kanşıklLk çıkarmış; çünkü tavuğun yemi danedir; daneyi bulabilmek için r;öpleri, kırıntıları birbirine karıştınr. Timsah yılı girdiğinde yağmur çok yagar, bolluk olurmuş; çünkü timsah suda yaşar. Domuz yılı girince kar ve soğuk çok olur, kargaşalık çıkarmış. Böylece Tüd<ler, her yıl bir şey olacağına inanırlar.[57]

Burada olduğu gibi kişilerin karakterleriyle ya da o yılda olacak hayırlı ya da körü olaylarla takvime adını veren hayvanlann ilişkisi üzerine kimi kurgusal düşünceler uretilrniştir. Ancak bu takvimin bir tür fal gibi kullanıldığını da gösterir. Bell<i çok eski çağlarda bu değerlendirmeler millerden kaynaklanınışu; ancak şimdiki durumda faldan kaynaklanan hurafeler niteliğindedir.[58]

Türk hayvan takviminin kökenini açıklayan millerden bir diğeri Kırgızlara ait olup O. Turan tarafından A. lnan'dan almıp yayımlanmıştır. Bir masal olarak takdim edilen bu parça şöyledir:

> Seneyi (yazı/günü) görmek üzere birçok hayvanlar toplanır, beklerler; deve boyunun yüksekliğine güvenerek hepsinden önce goreceğini sôyler ve ganece dalar, otlamağa koyulur. Bunu duyan sıçan devenin tepesine çıkmış; devenin tepesinde olduğundan seneyi (yazı) hepsinden önce görmüş ve büıun arkadaşlarına haber vermiş. Devreye giren bütün hayvanlar oradaki sıra ile seneyi gônni1Şler. Deve ise boyuna güvendiğinden ihmal etmiş ve neticede seneyi görememiş olduğundan yıl sırasına girmekden mahrum

---

56 Bkz. Kaşgarlı Mahmud., *Divani.ı* Lagat-it-*Türh,* çev. Besim Atalay, s.344-346.

57 Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., c. 1, s. 347.

'8 *Ahlıdm*-i Sdl-i *Türkiin, Marifetnilıne, UmdelC1't*-Tevarih, *Tuhfetü1-Münecdmin* gibi eski kaynaklardan konuyla ilgili bazı kısımlann metinleri için bkz. O. Turan. *Oıiki Hayvanlı* Ttirh Takvimi, s. 89-96.

daha sonra yaz ortasına gelen aya da 'Uluğ ay' derler demektedir.[61]

Böylece 12 aydan oluşan yıl, aynca 60 günlük haftalarla altı hafta, 365 gün ve beş saat sayılıyordu. Başlangıcı gece yanst olan gün 12 çağa (bölüm) aynlıyor ve her bir çag belirtilen sırayla hayvanların adını alıyordu. Bir çağ iki saat, her bir çag ise sekiz heh'ten ibaretti.[62]

Ligeci'ye göre 12 yıllık hayvan devresi 10 unsurla genişletilmiştir. Bu 10 unsur S'i dişil 5'i eril olmak üzere agaç, su, demir, toprak ve ateşten oluşuyordu. Yine bu araştırmacının ifadesiyle bu hesaplama Müşteri Oüpiter) gezegeninin 12 yıllık bir devre göstermesiyle Ugilidir.[6]ı Böylece lO'luk ve 12'lik devrelerin birleştirilmesiyle aynca altmış yıllık devreler elde edilmiştir. R. Rahmeti Ara t, bu hususta altmış yılhk devrenin Çinillerin lü'luk devresindeki kısımlardan birinin (Şipkan) 12'hk devreye eklenmesiyle olu.şcugunu bildirir. Rasony'nin, Ara t'm ve başka araştırmacıla rın belirttigi gibi, 12 ve 60 yıllık devrelerden başka 180 yı llık devreler de kullanılmıştır. 180'lik devre üç 60'lık devrenin bir leştirilmesiyle oluşmuş olup, Uygur metinlerinde bu üç tane 60'lık grup baş, ona ve son tabirleriyle de karşımıza çıkar.6'4

Hayvan takviminin anlanlan şeklinden başka, değişik sistemlerle birleştirilen şekilleri de vardır. Uygurlardaki belgelere dayanan bu şekiller Bazin'in eserinde verilmiştir .65

Hayvan takviminin yaygın olarak karşımıza çıkan şekilleri dışında, başkaları da vardır. Çin sülalelerinden Tai-Ch'ing sülalesinin K'ang-hsi saltanat devrine göre yapılmış bir takvim sistemi hayvan takvimiyle birleştirilerek kullanılmıştır Bu şekliyle Suvarnaprabhdsas*ütr*a 'da karşımıza çıkar ve aslında 60 yıllık devreyi kullanır. Yine Uygur Türkçesiyle yazılmış eski metinlerde görülen bir diğer şekil Maniheizm le ilgili olup Yezdicird tarih sistem ine göre ele a lınmış bir takvim hesabını gösteriyor. Burada da hayvan isimli yıllar 60 yıllı k devreye uygun şekildedir. Bir diğer takvim yılların Selefkt (Selevkos?) tarihine göre ele alındığı sistemdir. Kral Aleksandros, Aliksandros Han olarak geçmekte ve burada 12'lik devre unsurları

---

bl Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., c. 1, s. 347-348.

62 O. Turan, a.g.e., s. 26-27.

63 L. Ligeli, Bllirınıeyerı *lç* Asya, çev. SadreLUn Karatay, s. 286-287; 60'lı sistemin bu unsurlarla ılgisi için bkz. Baziıı. a.g.e., s. 239'daki ı.ablo.

6i R. Rahmeti Aral, "Tl)ı:klerde Tarih Zaptı," Makaleler, haz. O. F. Senkaya, s. 158, 160; L Rasonyi. Tarihte *Türlılü*h, s. 34.

65 L, Bazin, a.g.e., s. 263, 277, 289.

kullanılmaktadır. Eski Uygur metinlerinde yer alan bir diğer takvimde Mani'nin öldüğü yıl esas olarak alınmış olup 12'1ik hayvan devresi buna eklenmiştir. Eski mennlerde görülen bir diğer şekildeyse Turk hukümdan Kül Bilge Tengri'nin tahta çıkış yılının esas olarak ele alındığı hayvan takvımidir[66] (Çizim 23).

Turk sanat tarihinde (Çin sanatında olduğu gibi) doğrudan doğruya hayvan adıyla anılan yılı tasvir eden eserler vardır. Bu tip heykel ve tasvirlerde gövdesi insan, başı hayvan ya da hayvan maskeli figüratif bir düzenleme söz konusudur. Örneğin 'at cini tasviri' klasik Uygur resim üslubunun en güzel örneklerinin bulunduğu Murtuk yakınlanndaki Bezeklik mağara tapınaklanndan birinde yer almaktadır ve fresko olarak yapılmıştır. Bu at cini onıki hayvanlı takvimin simgelerini içeren ve ilk defa A. Von le Coq'un tarumğı eserlerdendir. Türk-Çin yıldız figurlerinin özelliklerine uygun olarak yapılan bu insan tasvirlerinin, yalnızca hayvan yıllarını simgeleyen başlarında taşıdıklan hayvan masklan değişiktir. Söz konusu yılda doğanları etkilediği düşünülen bu cinleri gösteren insan Eigürleri ellerinde Türkçe olarak yıl ismi yazılı olan tomar halinde k<'lğıtlar tutmaktadırlar.[67]

Hayvan takvimi yıllarına işaret eden bir diğer eser ise, Turfan'da yapılmış ve muhtemelen Uygur veya rang devnne aıt bir heykeldir. Heykelin gövdesı insan bıçiminde başıysa tavuk şeklindedır Giydığı geniş kollu elbise nedeniyle fresko olarak yapılmış örneklere benzemektedır (Resım 44).

---

66 Miladi ya da Rumi yıllann hangi hayvan yılına karşllık geldiğini g6steren formüller için bkz N. Akgür, "Oniki Hayvanlı Türk Takvımi," mA.s. 64, Şubat 1990, s. 200; Osm:ın Turan, Omlıı *Hayvanlı* Tiirh Takvimi, s. 42.

67 Bkz. E Esin, "The Horse in Turlcıc Art," CAJ, X, 3-4, 1965, s. 169, Resim I.

V. TÜRKLERDE DİNİ TÖRENLER VE BAYRAMLAR

Türk t0pluluklarında çeşitli dinsel törenlerin, bayramların ve çoğu kere bunlarla ilişkilendirilen takvimle ilgili konulann bazen mitolojiyle iç içe geçtiğini görmekteyiz.

Hunlar ve Göktürklerde yılın çeşitli zamanlarında yapılan kurban törenlerinden başka, özellikle gecenin ve gündüzün uzunluğunun birbirine eşit olduğu zamanlarda kurban törenlerinin yapılması da dikkati çekmektedir. Bahar aylarına denk gelen bu kurban sunma olayı, doğanın canlanışı esnasındadır ve yılbaşını teşkil etmektedir. Hsiung-nularda atalar mağarasında . kurbanların yılbaşında göğe sunulduğu, Çin kaynaklarında ifade edilmektedir. Yine Çin kaynaklan Göktürklerin beşinci ayın ortasındaki on günlük döneminde ya da bu ortadaki dönemin sekizinci gününde Gök Tanrı'ya kurban sunmak için toplandıklarını anlatmaktadır.[1]

Sözü edilen bahar ya da yaz başlangıçlarında sunulan kurbanlar ve kurban törenleri bahar ya da yaz başıyla ilgili olduklanndan birtakım araştırmacılar tarafından Nevruz'la ilişkilendirilmiştir. Yılın diğer dönemlerine giriş bazen farklı adlarla anılır; örneğin bugünkü Kırgız bayramlarında bahara giriş, Nevruz; yaza giriş, Ülüş; güze giriş de Çeçkor bayramıdır.[2]

Türklerin Nevruz kutlamaları Hsiung-nulardan (Asya Hunları) beri görünen bahara giriş ya da yaza giriş kurban törenleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu tür bir ilişkifendirme Ergenekon Destanı'yla ilgili olarak da yapılmıştır.

Bilindiği üzere, Göktürklere bağlt görünen Ergenekon Destanı'nda, Sevinç Han :<ırgız hanını yanına çekerek Türklere saldırır. Başarılı olamayınca savaş esnasında sahte kaçış" (rical) oyununu yaparlar. Mallarını bırakıp kaçmaya başlayan Tatar han ve ordusunu takip eden ilhan yönetimindeki Türk kuvvetleri mallan paylaşma şine girince, kaçan düşman kuvvetleri geri dönerek Türkleri yok ederler. Sadece 11-uın'ın küçük oğlu Kıyan ve kardeş oğlu Nöküz sağ kalır. Bunlar yeni evlendikleri {arılarıyla birlikte, savaş esnasında yenilgiye uğradıklarını görünce, kaçarak sarp lağlann bulunduğu bir mıntıkaya giderler. Sonra dağların arasındaki bir boğazı ye-

---

]. P. Roux, *Türklerin* ve *Mogollamı Eski* Diıı, çev. Aykut Kazancıgil, s. 192-193

M. ôcal *Ogu:ı,* "Kırgı:ılann Kutladığı Bayramlar ve Nevruz Pratikleri," Nevruz ve Renkler *Türk Dünyasmda* Nevruz *lkiııcı* Bilgi *Şôleııi* Bildirileri, Ankara 19-21 Mart 1996, haz. Sadık Tura! ve Elmas Kılıç, s. 304.

Çizim 23. Oniki Hayvanlı Tahim.

Resim 44. Turfon'dan (Doğu TUrkisıan) tavuk yılını simgeleyen kil heykel.

di günde geçerek kimsenin yaşamadığı bir düzlüğe gelirler. Ergenekon adını verdikleri bu yerde uzun bir süre birlikce yaşar ve çoğalırlar. Aradan 400 yıl geçtikcen sonra bu yere sığmaz hale gelirler. Yaşlılar bir araya gelip bir çıkış yolu düşünürler ve eski olaylan yad ederler. Sonunda dağlann arasından bir yol bulup çıkmaya karar verilerse de geçecek bir yer bulamazlar. Bir demirci, bildiği bir yerde, bir çlemir yatağı olduğunu söyleyerek orayı eri tilirse bir yol açılabileceğini ve buradan çıkabilecek lerini söyler. Nitekim çok büyük miktarhırd a odun ve kömür. buraya yerleştiri lerek ateşlenir.

Esasında bir türeyiş destanı olan bu öyküde atalarının eski yunlarına ulaştlmas1, çıkış gününün tarihinin her yıl törenlerle hatırlanması, bu olayın muhtemelen bahar aylarında gerçekleşmesi ve "ışıklı gün" olarak anılması baZl araşurmacılann bu mitolojik içerikli olaylarla Nevruz arasında ilişki kurmasına sebep olmuştur.

Firdevsi, Gazneli Mahmud'a sunduğu ünlü eseri *Şehıame'de* yine eski lran tarihiyle ilişkilendirerek böyle bir yakıştırma yapmıştır. lran'da bu bayramın kutlanması Ahamenidler (MÔ 559-330) dönemine kadar indirilmektedir. Darius'un başkenU Persepolis'te bu bayramın kutlandığı söylenmektedir. Ôte yandan bazı araştırmacılar tarafından, mitolojideki lranlılann kutsal ataSJ olan Yima'nm devler ülkesinden zaferle dönmesi olayıyla ilgili olarak bu dönüşün anısına Nevruz kutlandığı belirtilmişcir. Bununla ilişkili biçimde Firdevsi Nevruz'un Cemşid adına icat edildiğini öne sürer. Günümüzde lran'da ve lranhlann yaşadığı yerlerde Nevruz lran güneş takviminin birinci aY1 olan Farvardin'ırı 20/2l'inde kutlaml ır.[3]

Günümüzde Avrasya'nın çeşitli yerlerinde, Orta Asya ve Ön Asya'da yaşayan Türk topl uluklarının pek çoğunda Nevruz ya da Nevruz'la ilişkilendirilebilecek bayramlar ya da törenler yaşanmaktadır. Ancak Türk devlet ve topluluklarının bulunduğu coğrafi bölgeye göre baharın başlaması ve doğanın yeşillenmesi baz1 yerlerde farklı tarihler gösterdiğinden bu kutlamalar az çok farklı tarihlerde yapılabilir; örneğin birçok yerde 20-22 Mart arası kutlama zamanı olmakla beraber Türkmenistan'da ülkenin doğusunda bahar biraz erken kuzeyinde de geç geldiğinden 20-22 Nisan da kutlanır. Daha eski zamanlarda nisanın başında kULlanıyonnuş. "' Benzer şekilde Sibirya'da bahar ancak haziran ayında hissedildiği için Yakut (Saha) Türkleri ilkbaharın gelişi ve yılın bereketli geçmesi için bir şükür bayramı olarak kutladıktan

---

[3] H. Gılngôr, onasya Küllürlennde Yenıden Doğuş ve Türklerde Nevruz." Nevroz, Tiirk *Keıltüriındc* Nevruz *Uluslararası* Bilgi *ŞiJ/eııi* (sempozyumu) *Bildrileıı*, s. 31-32

[1] A. Aşurov, "Turkmen Edebiyaunda Nevruz," Nevnız. ve Renkler *Tfirh* Dwıyasmda Nevruz *Ihınd Bılgi Şôleıı* Bildirileri, Ankara 19-21Mart1996, baz. Sadık Tura! ve Elmas Kılıç, s. 107.

Isıakh bayramını 21-22 Hazıran tarihlerinde yapmaktadırlar. Bu bayram da adı ve uygulamaları bıraz değiŞik de olsa bir çeşit Nevruz bayramıdır.

lslamiyeuen sonraki de,·irlerde Türklerdeki Nevruz'la ilgili rivayetlerın başlanglCl Ebü Reyhan el-Birünl'nın yazdıklarına dayanır Birüni, Nevnız'un yenı yılın ılk gunü olduğunu, daha önce artık yıl zamanlannda guneşın yengeç burcuna gırdiği zaman kutlandıgını ama sonra ilkbaharda Lô renlerin yapıldığını anlatır:

> Bahar yağmurunun ilk damlasının düşmesiyle çıçeklenn açılmasına, ağaçlar çiçek açuklan sonra meyve verene, hayvanlarda (şehvet) uranınca nesıl oluşuncaya ve bıtkılenn çıkmasından gelişmesine kadar uzanan zamanda gelır. Dolayısıyla Nevruz alemin başlamasına ve yaradılışına delil kıhnrnışnr.[5]

Bir lslam menkıbesinde Nevruz'un doğuşu Suleyrnan peygamberle ılişkilendirilerek mılslümanlığa uyarlanmıştır. Bu anlatıya göre Süleyman peygamber fetheuiği bir şehrin hükümdarının kızıyla evlenir. Ancak evlendıgı kızın hep ÜZüntulu olduğunu gören Süleyman kıza bunun nedenini sorar. O da babasını özlediğini ve bu özlemini giderebilmesi için babasın ın bir heykelının yapı lmasını ister. Süleyman peygamberin emri uzerine bu heykel yapıldığında Musluman olmayan halk ona tapmaya başla r. Yine bu hikayenın devamında anlatıldığına gore Süleyman peygamber, kaşında Allah'ın ismi yazılı olan yüzüğümı taharet esnnsında çıkardığı bir gun, bu yüzüğü verdiği karısı Emine'den Süleyman şeklıne giren bır dev alır ve padışah olur. Süleyman durumu açıklarsa da kimse ona inanmaz. 40 gün geçtikten sonra onun veziri olan Asıf padişahın bazı hallerinden şuphelendıgı ıçin, dua okuyarak Allah'ın ismini kuvvetli bir şekilde söyleyince, padişah şeklindeki devin pamıağındakı yüzük önce yere düşer sonrada suya yuvarlanır. Daha sonra bu yüzüğü yutan balıgı avlayan Suleyman yuzuğü parmağına geçırerek yenıden hükümdar olur. işte saltanata yeniden sahip oldugu bugün Ne\'luz'un başlangıcı sayılır.[6] Böylece burada bahann gelişi, yenıden doğanın canlanması, bir bakıma yeniden doğuş ıle Suleyman'ın hukumdarlığını tekrar elde edişi arasında ilişki kurulmuş oluyor.

inanışa göre Adem Nevruz günü yaratılmıştır. lbrahim putlan bugün yıkmış ve Muhammed Ali'yi yine Nevruz günü kendisinin vekili olarak ilan etmişıır. Alı'nin doğum günü, Facırna'yla evlendiği gün ve halife olduğu gün Nevruz günüdt.lr. Yu-

---

, N. Alı Kabul, "Ôzbekısıan da Ne"n.ız Yani Yem Gunun Şiır ve Şarkılan," Ne\'ru:: ve Rtnkltr *Türh Dünyasıuda* Nevruzlhmcr *Bilgı Şôlenı Bildınlcrı, Aıkara* 19-21 *Maıı* 1996, haz Sadık Tura! ve Elmas Kılıç, s. 223.

0 A. Aşırov, a.g.111., s. 108.

Asya ya da Anadolu olsun çoğu yerde temel olarak birbirine benzer. Uygulamalann çogunda yoksullara dağıulmak uzere yapılan bir yemek (Türkıye'de aşure, Kırgızlarda buğdaydan yapılan *sômôlôh* ve *ı;on höçô* gibi) söz konusudur.

Nevruz'da hayvanlann güreştirtlmesi, hastalık, ağn ve acılardan kunulmak amacıyla, ateş yakılarak uzerinden atlanması (birçok yerde), han ya da şah bezeme geleneği (Nahçivan), destanlar söylenmesi, oğlak kapmaca (bozkaşı) dahil olmak üzere çeşitli müsabaka ve oyunlar, yanşlar duzenlenir.

Nitekim lslam öncesi Türklerde hayvanlann güreştirilmesi sonraki yılın nasıl geçeçeğine yönelik tahminler yapılması içindi. Zamarkhos'un anlattığı gibi Gökturkler ateşe tapmmamakla beraber saygı duyuyor ve temizleyici özelliği oldugununa inamyordu. Onlar Zamarhos ve beraberindekileri ateş üzerinden geçirmişlerdi.[9] Ateş kültlerine kadar inen ateş üzerinden allama uygulaması yanında Nevruz'da Nahçivan'da yapılan bir diğer uygulamaysa su kültüyle ilgilidir. Nevruz'un son sabahında kızlar akar suyun yanma gelerek ona selam verir. Ateşte olduğu gibi suyun üzerinden atlarlar. Sonra dereden aldıktan bir kap suyu getirerek evin etrafına ve oahçesine serperler. Bu sıkınulann sona ermesi ve berekelin sağlanması için yapıJr Bu uygulamada suyun evin etrafina dôkulmesi muhtemelen kötü ruhları kovnak ıçındir.

Mitolojik bakımdan gerek eskı Anadolu gerekse Asya Türk kültürlerinın ızını aşıyan bir uygulama da han bezeme ya da şah bezeme geleneğidir. L Bozyel'in akardıgı Nahçivan'ın Ordubat bölgesindeki uygulamada 21-23 Man arasında yapılan örende ahaliden bir han, vezir, hizmetçiler vb. seçilir. Han, üzerindeki milli kıyaet ve taçla meydana kurulan tahta oturtulur. Hanın yakınında içinde meyve ve yenişler bulunan kaplar vardır. Meydanda yapılan oyunlar ve yarışmalar esnasında, ıerkes hanın emirlerine uymak durumundachr. Ancak han ela yapılan bütün güldüücü hareketlere rağmen gülmemek zorundadır. Güldugu takdirde kendisine verilen •Utün hediyeler geri alındığı gibi, su kanalına aularak cezalandınlır.[10]

Yakut Türklerinde (Sahalar), ilkbahann gelişi ve yaşanacak yılın bereketli geç:ıesi için kutlanan lsıakh bayramı S:ımanızm ya da eskı Türk dıniyle ilgılı olduğu ;in bunda çok daha fazla milolojik ôğe görulur.

Deliömeroglu'nun derlediğine göre,[11] lsıakh bayramı törenleri bir ak şamanın,

L Ugeti, Bilinmeyen *iç* Asya, çev. S K:ımmy. s. 64.
1 Bozyel, a.g.m , s. 116.
Y. Deliömeroglu, a.g.m., s. 132.

nus peygamberin balığın kamından çıkugı gun de Yeni Gun yani Nevruz günüdür. Hatta o kutlu günde Allah yer kuresını yaratmışm. Silifke Tahtacıları Nevruz gününu Hüseyın'ın dogum günü olarak kabul ederler

Nevruz'un lslami bir gelenek halıne gelmesi ıçın ortaya atılan rivayetler zincirinın bir halkası da Islaın peygamberi Muhammed'le ilgilidir. Hikayeye göre Nevruz günü Peygambere helva dolu bir gı:ımuş Labak hediye edilmiş. Peygamber bunun ne olduğunu sorduğunda kendisine Nevruz olduğu söylenmiş. Nevruz'un ne olduğunu sorduğunda da Türklerin ve lranlılann bayramı olduğu belirtilmiş. Peygamber, o gunun ölümden korkup memleketlerini Lerk eden insanları Allah'ın Nevruz günü dirilterek ruhlannı geri verdiği gün olduğunu anlatmıştır. Ayrıca Allah'ın emriyle o gun, gök diriltilenlerin üzerine yağmur yağdırdığı için insanların Nevruz günü su serpmeyi adet edindiklerini bildinniştir. Peygamber helvayı yemiş, içinde getirildiği kabı kırarak oradakilere taksim etmiş ve "keşke bizim için her gün Nevruz olsaydı," demiş.[7] Bu rivayet Nevruz'u lslamileştirmeyi amaçlayan, onun önemini vurgulayan ve aynı zamanda onu peygamberin anlattığı önemli bir olaya bağlayan mitik karakterli bir parçadır.

Böylece Nevruz bayramı ve geleneklerinın Türkler ya da lran ahalisi eliyle lslamileştinlmesı daha çok halk arasında etkili olan bu eski bayramın, Asya ve Anadolu'daki buLUn Müslüman Türk devlctlennde de önemsenmesine sebep olmuştur. Bununla ilgili olarak eski geleneklerle butunleşen yenı gelenekler ortaya çıkmıştır.

Osmanlılarda güneşin Hamel (Koç) burcuna girdiği gün yapılan (bu tarih Nevruziye kulağı denilen kağıtlara yazılarak macun kaselerinin kurdeleleri arasına baglanırdı) Nevruz kutlamalarında hckimbaşılann 40 çeşit baharat ve bitkiden yaptıkları kırmızı renkli ve kokulu, çeşitli hasuılıklara iyi geldiği söyleneıı Nevruz macunu porselen kaplar içinde önce padişaha ve daha sonra onun ailesine ve saray ileri gelenlerine sunulurdu. Nevruziye sunan hekımbaşıya padişah huzurunda kürk giydirilirdı. Benzeri kutlamalar halk arasında da yapılmlı. Bu uygulamaların en meşhur olanı, XVI. yuzyıldan günümüze kadar ulaşan ve halen yaşanlmakta olan Manisa mesır bayramıdır.[8]

Günümuzde gerek Asya Türk ülkelerinde, Türklerin yaşadığı başka yerlerde ve Ti.ırkiye'de Nevruz kutlamaları hala surdurulınektedir. Çoğu yerde bir milli bayram olarak algılanır. Nevruz kutlamaları esnasında çeşitli uygulamalar yapılır ve bunlar

---

[7] N. Alı Kabul, a.g.m., s. 224

[8] Y.ll:ılaçoglu, "Osmanlılarda Nevruz Kullamalan." *Nevrıa:* \'e Renkler *Türh Düıya.smda* Nevra: *flıınc ı Bılgı Şöleni Bildırileri, Aıuhara* 19-21Mart1996, haz. Sadık Tur:ıl ve Elmas Kılıç, s. 185.

dualar eşliginde tôren alanını kımız serperek temızlemcsiyle başlar. Tôren alanına hılal şeklı oluşturacak tarzda genç ak ağaçlar dikilir. Sonra torenin uygulandığı yerde kutlama bitene kadar sondurulmeyecek bir ateş yakılır Şamanın yaptığı uygulamalar geçmiş ytlın kötuluklerinin kovulması ve gelecek gönlere bir zararlannm olmamasını sağlamak içindir. Genç kız ve erkeklerle diğer bireyler yeni yılda gerçel<-lçmesini istedikleri dilekleri için meydandaki ağaçlara bez parçası bağlarlar.

Vl. TÜRK M1TOLOJlS1NDE RENKLER VE SAYILAR

Renkler

Türk kültüründe renklerin miLolojiyle ilgisi daha çok kozmolojik tasavvurlardan kaynaklanmaktadır. Ancak zaman içerisinde renk lerle ilgili başka konularla ilişkil i hususlar da ortaya çıkmıştır.

Türklerin ve onlara paralel olarak Çinlilerin düşündüğü kozmolojik sistemde, dön anayön tasavvuru bulunmaktaydı. Dört anayönün simgeleri arasında da renkler bulunmaktaydı. Hatırlatacak olursak bu şemada kuzeyin renk simgesi kara, güneyin kızıl, doğunun gök rengi mavi (bazen yeşil), baunın rengiyse ak (beyaz ya da beyaz lekeli) idi. Merkezin, yani toprağın rengiyse san ya da yağız (siyah) olarak anılıyordu. Bu şemayla ilişkili diğer simgeler, yani hayvanlar, yLldızlar, su, ateş, ağaç, maden, toprak (merkez) gibi unsurlar aslında renklerin kozmolojinin ve mitolojinin diğer ılanlarının konularıyla sıkı sıkıya ilişkili. olduğunu gösteriyor; örneğin Uygurca da kuzey kara yılan, gtıney kızıl saksağan, doğu mavi ya da yeşil ejderha, ban ak parsur.[1]

Bazı araşnnnacılar yönlere göre belirlenmiş renkleri Hun ve Göktürklerde biraz farklı olarak ele alıyorlar; örneğin Hunlarda kuzey kara, güney al, doğu kır (boz), batı ak, Göktürklerde ise kuzey yağız (konur), güney doru (koyu boz), doğu kır boz, batı ak olarak niteleniyor.[2]

Türk ülkelerinin dön tarafındaki coğrafi unsurların renklerle anılması ya ela dört anayöne göre yerleşmeye dair ikna edici sayıda örnek vardır; örneğin, içinde benim de bulunduğum bir araştınna grubu, Türkiye'nin etrafındaki denizlerin isimlendirilmesini tesaduflere baglamak istemezler. Dikkat edilirse yurdumuzun kuzeyinde Karadeniz, güneyin de Kızıl Deniz, batısında Ege Denizi (Akdeniz) bulunmaktadır. A. Gabain bu hususta Anadolu'nun bilinçli olarak merkez (anavatan) kabul edilmesine dayanarak şöyle diyor:

> Anadolu'nun bilinçli bir şekilde merkez olarak kabul edilmesi güneyde Kmldeniz ve kuzeyde Karadeniz adlandırmalanna yol açıyor. Yalnız Tcırkler, Bulgarlar ve yeni Yu·

Bkz. A von Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamlan," çev. Semih Tezcan, AÜ DTCF Turkoloji Dergisi, sayı 3/1, s. 109

[2] Bkz. K Veli Nenmanoglu, "Turk Dünya Bakı.şını;la Reng; Nev111 \'e *Renkler Tıiifı Dıınyasııda Nevruz Ihinci Bilgi Şôleni Bıldirileri, Aıılzara 19-21 Mart 1996,* haz. S. Tura! ve E. Kılıç, s. 72.

5. Kara bey: Kara atlan olan Bay'ın kabilesi.
6. Boru Tolmaç: Koyu renklı atlan olan Dilmaç'ın kabilesi.
7. Yazı Kapan: (net degildir) Kaban kabilesi.
8. Bula Çoban: Alaca atları olan Çoban'ın kabilesi.[8]

Renkleri, kozmolojik şemaya, gök ve yer tasavvurlarının yaradılışı sınıflandırdığı genel şemaya ve bu şemanın ıçindeki ayrıntılara göre ö::elliklerini gruplayarak ele alabiliriz.

Siyah

Genel hatlarıyla baktldığmda botun dünya ntiLolojilerinde ve simgeciliğinde kara rengin daha çok olumsuz anlamları ifade etmek üzere kulJanıldığım görüyoruz. Ezeli karanlık, boşluk, ölüm karanlığı, tahribat, üzüntü, büyü, kötülük ya da ölümle ilgili mitlerde yer alan tanrılar, karmaşa ortamı, Şeytan vb. gibi pek çok şey kara renkle birlikte ifade ed Lir. Kara Türklere çok paralel millere ve inanışlara sahip olan Çinlilerde de karanlık, ölüm, kuzey, kara su gibi anlamlara sahiptir. Veri1en bir örnekte

> Çin imparatoru Shuang-<li kırmızı Zhou Hanedanını yendiğinde, siyahla bağda.şunları su, aceşi (kırmızı) söndürdüğünden hanedanın rengi olarak siyahı seçmiştir. Onlardan sonra ilk Han Hanedanının (MÔ 206'dan itibaren) tekrar kırmızı rengini seçmesi yüzyıll:ır almışur.[9]

Turklerde kara renk genellikle şu anlamlarda kullamlmışur: l. Kuzeyde olan bir yer (şehir, ırmak, göl vs.) ya da kuzeyde yaşayan bir wpluluk. 2. Şiddet, güç ve yoğunluğu ve gerçeği vurgulamak için. 3. lyi ya da iyilik ilkesinin karşısında olumsuz ya da kötü olan ilkeyi belirtmek için. Yas, ölüm gibi insanın hayatında meydana gelebilecek ilzüntü verici hususları ifade etmek için. 4. Olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirmeden iki farklı şeyi belirtmek için.

A. Von Gabain'e göre, Kaşgar'ın kuzeyinde hüküm süren ve lslam dünyasını bir merkez olarak kabul eden Karahanlılar, hakanlanm lslam sınırlarının bekçisi olarak Karahan (kuzeyin hükümdarı) olarak adlandırmışlardı. ıcı Öte yandan Horasan'a göre kuzeyde kalan bugünkü Türkrnenistan'da bulunan Karakum Çölü'nün ismi de buradan geliyordu. Ayrıca Bozkır devletinin kuzeyinde bulunması nedeniyle, Moğol hü-

---

8 A. Caferoglu, "Turk Onomastiginde 'Al" Külcü," TM, s. 205.
9 W. Eberhard, *Çin* Simgeleri *Sözlaga,* çev. A. Kazancıgil ve A. Berekel. s. 273.
10 Bkz. A. von Gabain, a.g.m., s. 109-1 .LO.

nanhl r barıdakı denize 'Akdeniz' adını vermekledir.[3]

R. Genç'e göre Anadolu'nun doğusunda bulunan ve Dede Korkut hıkayelertnde Gökçe Deniz olarak sôz edilen Gökçe Göl, araşıırmacıların dıkkaclerinden kaçmışur. Böylece Doğu yönünün mavi/yeşil renk sımgesi bu gölle kendini göstermekıedır.1

Konuyla ilgili olarak eski kaynaklarda aktarılan ilginç bır uygulama kozmolojiyle ılgılı dört anayön tasavvurunun pratık hayatta da etkisinin olduğunu gosıermek tedir. At kültünün önemli bir yer tuttuğu Hunlar, anayönlerle ilgili kozmolojik anlayışa bağlı olarak, kuzey cephesine "kara atlıları," güney cephesine klZll atlılan," doğu cephesıne boz atlıları" ve batı cephesıne de "beyaz aılı1an"göndermişlerdi.5

Bu bilgi Motun'un (Mete) Çin imparatorunu kuşamgı (MÔ 200) savaştım bahsed den Çin resmi hanedan tarihi Shih-Chi'de yer alrna ktadır.[6] Konuyla ilgili olarak B. Ögel, aynca MS 983-985 yıllannda Uygur başkenline giden Çin elçısi Wang Yen- te'nin Uygurlarda mulkiyetin at renklerine göre düzenlendiğini belirtmesine daya- narak bunun sosyal ve ekonomik hayattan gelen bir gelenek olduğunu söylemekıe- dir.[7]

Konuyu daha çok at kulıüyle ilişkilendiren A. Caferoglu, bununla ilgili Tı:ırk devirlennden örnekler verirken, Nemeth'in Konstamın Porphyrogennetos'un eserinden çevirdiği, Peçenekler için sözü edilen at külcüyle ilgili sekiz kabile admdan ela bahsedıyor. Burada atların renklenyle vurgulanması bizim için önemlidir:

1. Yawdı Erdım· Parlak Erdem. Parlak atlan olan Erdem kabilesi.
2. Kurekçi Çur: Mavi Çur. Mavı atlan olan Çur'un kabilesi.
3. Kabukşın Yula: Ağaç kabuğu renginde atları olan Yula'nın (bir rütbe) kabilesi
4. Suru Kül-bey: Boz atlan olan Kul-Bey'in kabilesi.

---

[3] Bkz. A. von Gabain, a.g m ,s. 110.
R. Genç, *Tüm lnanışlan* ile Milli Gdenı:lılenıide *R.eııhler* ve San *Kmnı<ı* Yeşil, s. 6.

[5] A. Caferoğlu, "Türk Onomasuğinde 'At' Küllü," TM, X, 1953, s. 202.

[6] B. ôgel, *Bayüh* Hun *lmparaıorlugu* Tarihi, c. 1, s. 406,411; aynı konuda bkz. B. Ôgel, *Tıırlı KUl*liır *Tarihıne* Gin.ş, c Vl, s. 175, 177.

[7] B. ôgel, Bılyıih *Hwı lmparaıorlugu Tanlı,* s. 411; B. ôgel, *Türk Kültılr* Tarihf11e *Giriş,* s. 177: Wang Yen-Te ile ılgili olarak bkz_ ô lzgı On *Bçisı* Wang Ytn-*Te'nın* Uygur Seyahatnamc *sı.* s. 65

kümdarının başkeminin ismi Karakunıın'du.'[1]

Gabain O. Pritsak'tan naklederek, Rus belgelerinde geçen Kara Kalmuklar ve Ak Kalmuklar isimlerinin herhangi bir zıthgı ya da birbiriyle bütünleşen altematiiliği vermediğini, çünkü Ak Ka lmuklann aslında Teleütler (Türkler) olduğunu ve buradaki Kara Kalmuk ifadesinin "gerçek Kalmuk" anlamına geldiğini belınıyor.'ı

Hırkçedeki kara kış deyimi, şiddetli geçen kışı ifade ermektedir; bu anlamda Türkçe *hadır* sözcüğüyle de adlandınlmışur (kadır kış). Kara sözcüğünün hükümdar ve hanedan sıfau olarak kullanılmasının (zorlu, çetin hükümdar) olduğu gibi *hadır* sıfatının da hükümdarlar için kullanılmasının kaynağı budur." Nitekim bazı araşurmacılar kara rengin 'kuvvetli' anlamını vermesinden dolayı, Avrupalı doğubilimcilerin unvanlannda kara 'kuvvelli' sözcüğünün bulunması nedeniyle bazılarının Hakaniler diye andığı sülaleye Karahanlılar dediğini ifade etmektedir.[11]

lslami dönemde Muhammed 'in üç sancağından birinin siyah olması, hükümranlıkla ilgili bir simge olarak, siyah bayrağırt çeşitli Türk devletlerinde ya da ordu birliklerinde kullanılmasına neden olmuştur.[15]

Altaylı şamanist Türklerde ruhlann iyi ve kötü nıhlar olarak 'aru töz' ya da 'kara töz' olarak adlandırıldığı bilinmek tedir. Kara töz deyimi kötü ruhları ifade eder. Sözü edilen kötü ruhların başında da her türlü felaketin kendisinden geldiğine inanılan yeraltı tannsı Erlik bulunmak tadır. Erlik'in gözleri ve kaşları kömür karasıdır. Kara çamurdan ya da kara demirden bir sarayda ornrur. Onun oğulları da kara renkle doğrudan ya da simgesel ilişkisi olan isimler alır; örneğin oğullarından birinin ismi Kömür Kaan'dır. Bu durumda tanrı Ülgen aru töz grubuna girmektedir.[16]

Bu dikotomik aynında olduğu gibi gök ve yer unsurlarına bağlı olarak bir müddet sonra şamanlar da ak şaman ve kara şaman olarak ikiye ayrılmıştır. Bunlardan Kara şaman uygulamalarında daha çok kötü ruhlarla ilişkiye giren şaman olarak

---

[11] Bkz. A. von Gabain, a.g.m..s 109-111.

[11] Bkz. A. von Gabain, a.g.e., s. 108.

[13] R. Genç, a.g.c.•s. 41.

[14] C. E. Boswonh, lslam *Devleıleri* Tarihi (Kronaloji ve *Soylüttigü Ellıitabı),* çev. E. Merçıl ve M. 1pşirli, s. 140-141.

[15] R. Genç, a.ge., s. 42-43.

[16] A. inan, "Ongon ve Tös kelimeleri Hakkında," M 1, c. l, s. 270: A. V. Anohln, "Alıay Samanlığına Ail Maddeler," çev. Abdulkadır inan, *Makaleler ve /ıcelemeler,* c. l. s. 404-408.; Ülgen ve Erlik arasındaki dikotornık farklılığın ak ve kara ile nitelenmesi için aynca bkz. M. Scyidov. Gam-*Şaman* ve: Onun *Gaynaglanıa Umwıı* BaJıış, s 144-J+5.

karşımıza çıkıyor.[17]

Yeralnı dünyasındaki birçok unsur kara renkle ifade edilir. Öte yandan kara renk Türk dünyasında yaygın bir biçimde ölümün, ölümden duyulan yasın ifadesidir. Mezarlara kara renkli paçavra ya da flama asılması, Dede Korkut gibi önemli eserlerde yas olan evden söz edilirken "karalı göklü otağ" tabirinin kullanılması,[18] yine aynı kitaptaki hikayelerden birinde (Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikayesi) oğlu-kızı olmayan hanın kara çadıra konulması gibi hususlar kara rengin ölüm, yas ve üzüntünün ifadesi olduğunu bize göstermektedir.[19]

Kara rengin yas ifadesi oluşuyla ilgili birçok örnek vardır. Ahmed bin Mahmud'un *Selçuk*nâme isimli eserinde Sultan Melikşah'ın oğlu Davud'un ölümü (12 Mayıs 1082) üzerine turulan yasta kara renk karşımıza çıkar:

> Türklerin hepsi İsfahan'da toplandılar, saçlarını çözdüler. Ölünün önünce ağlayıp sızlayarak gittiler. Bütün kadınlar, maiyyet ve hizmetkarlar da böyle yapalar. Atlara kara çullar (hayvan örtüsü) giydirdiler, saçlarını ve kuyruklarını kesip, eyerlerini ters vurdular. Melikşah yemekden ve içmekden vazgeçti, ağlayıp sızlayarak sabahı arkada bıraktı, gece-gündüz gözlerinin yaşı aktı. Şehir halkı, bütün evlerde ve çarşılarda yas ve matem üzerine birleştiler, yedi gün bu durumda kaldılar.[20]

Göktürk devrinde ropragın, yani merkezin rengi yağız olarak anlatılmaktadır:

> Yukarda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta; ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.[21]

Buradaki yağız sözcüğü sözlükte esmer, doru, yiğit anlamlarına gelmektedir. Kültigin yazıtındaki ifadede, koyu renkli toprağın bu koyu-esmer (karaya yakın) renkte olması hem. yeryüzünde yaşamanın zorluğuna hem de yeraltıyla (ölüler ya da kötülükler alemi) bağlantısı olmasına işaret ediyor. Yani zor ama iyi, bir yandan da körü ile ilgili olduğu için, tam olarak kara diye nitelenmemiş, yağız yani esmer olarak belirtilmiştir.

Ögel'e göre 'kara toprak' deyimi daha sonraları ortaya çıkmışcır. Öge! kara rengi, 'kara yer' ve 'kara toprak," (Kutadgu Bilig'e dayanarak) ev, mezar ve makam olarak kara yer katı gibi başlıklarla ele alır. Yağız terimine de çeşitli eski metinlerden

---

[17] Bu konuda bkz. M. Eliade, *Şamanizm*. çev. İsmet Birkan, s. 216-2n.

[18] R Genç, a.g.e., s. 42,

[19] M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, s.11-13.

[20] Ahmed hın Mahmud, *Sı:lçuk*-nâme. haz. Erdoğan Merçil, s. 140

[21] H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıdan*, s. 29.

kümdar portrelerinin ortaya çıkmasına yol açar.[17]

Eski Türklerde saygı duyulan ateş kırmızı renkle temsil edilmiştir. Tannça Umay'la ilişkisinin olup olmadığı tartışılan al ruhu, al karısı, albasn gibi hamilelere ya da lohusalara musallat oldugu varsayılan ve Türk dünyasının her yerinde bugün de yaşayan bu mitin al renkle ya da ateş rengiyle ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır.

ôgel'e göre Türkler kırmızı sözcüğünü ortaçağdan itibaren kullanmaya başlamışlardı ve kırmızı yerine en çok kızıl sözcügünü tercih ediyorlardı. Kırmızı daha çok kanla kıyaslanıyordu ve düğün ve gerdek rengiydi. lnsan vücudu tarif edilirken kırmızı ya da al renkten söz edilmekteydi. Selçuklulardan beri Türkmenler kırmızı başlık, kırmızı bayraklar kullanıyor, Osmanlılarda olduğu gibi çoğu kere hükümdar otağlan kım11zı olarak betimleniyordu. Kırmızı rengin bayraktaki ifadesi daha çok kızıl bayrak ya da günümüzde kullandığımız gibi al bayrak şeklindedir. Kırmızı aynı zamanda savaşın ve zaferin rengidir. Kml ya da kırmızı renkleri hayvanlar için kullanıldığında da aşırılık, güç ya da hileye işam eder.

Günümüz Türkmenistan Cumhuriyeti'nde de ilki daha eski olmak üzere kızıl ve kırmızı aynı rengi ifade etmektedir. Orada da daha çok bu renge kız ve gelinlerin elbiselerinde rasclanır ve bu renk Türkmenler için güneşe atıfta bulunan kulsal bir anlam taşır. Burada lslam öncesi inanışlar ve millerinden gelen etkiler sezilmektedir.

Kınnızı renkli başlığın Ona A.sya'dan Anadolu'ya kadar Osmanlılar dahil Türkmenlerde giyildiği düşünülmektedir.[28] Böylece burada sözü edilen husus Türk topluluklannın renklerle birbirlerinden ayrılmaları konusuna (Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu gibi) tipik bir örnek olarak kabul edilebilir. Ayrıca Türkmenistan bölgesinde kalan Türkmenler daha güneye inen ya da oralarda yaşayan Türkmenleri, (güneyin simgesi kızıl olduğu için) kmlbaş olarak anıp anmadıkları araştırmaya değer bir konudur.

Kırmızı (al ya da kızıl) rengin Türklerde bu kadar önemli olması belki de Çinlilerde olduğu gibi onun hayat veren renk olarak düşünülmesinde yatıyor olabilir. Bilindiği gibi Çin mezarlannda cenazeyle birlikte zincifre ya da kırmızı tebeşir gömüldüğü ileri sürülmektedir. Aynen türklerde olduğu gibi güneyi ifade eden bu

[27] Aynnulı bilgi için bkz. B. Mahir, "Elinde Ahın Küre (Kızıl Elma) Tutan Osmanlı Sultan Portreleri," *Dôrdüncil UATKKBildlı*ileri4-*7Kasmı1997*,s. 91-98, Resim: s. 383-388.

[28] R. Genç, a.g.e., s. 21.

örnekler vererek deginir.[22]

Ak Koyunlular ve Kara Koyunlular, Ak Hazarlar ve Kara Hazarlar, Ak Tatarlar ve Kara Tatarlar gibi ifadelerse, büyük olasılıkla aynı topluluğun iki farklı grubunu belirtmek için -herhangi bir olumsuz anlam yüklemeden- kullanılıyordu.[23]

Kırmızı

Bu renk güneşin ve tüm savaş tannlannın rengidir. Eril hareket ilkesini, ateşi, hükümdarlıg1, aşkı, hazzl, gelin ve evlilikle ilgili birtakım hususları ifade eder. Onun bu genel anlamlan Türklerdeki anlamlanna uygundur.

Merkezin (yaşanılan anavatamn) güneyini ifade eden bu renk Türk kültürü ya da miüerinde hem gök ve hem de yer unsuruyla ilgili çeşitli alanlarda karşımıza çıkarlar. Bu söz konusu rengin ya da renklerin olumlu ve olumsuz anlamlar içerdigine işaret eder. Ancak her iki çeşit anlamda kuvvet, güç, iktidar, şiddet, yoğunluk ifade eder.

Dört anayön tasavvuruyla ilgili olarak proto-Türk topluluklardan Ti'lerden bahsedebiliriz. Bunların tanınmış iki grubu daha güneyde oturan Kırmızı Ti'ler ve daha batıda oturan Beyaz Ti'ler idi (y. MÖ 771-480).

Türklerde çeşitli dönemlerde al, kızıl ve kırmızının birbirinden farklı olarak anlaşıldığı biliniyor. Bununla birlikte burada daha çok kırmızının tonları söz konusudur. Ögel'e göre al renk kızıl degildi,[21] fakat R. Genç, al rengi kızıl olarak yorumlamaktadır.25 Burada kızılı, alev rengi veya kırmızıya çalan altın rengi olarak kabul edecegiz.[26] Albastı konusunda oldugu gibi bazen al renk kızıl olarak da algılanabilir.

Kızılın altın rengiyle ilişkisi geç dönemde Türk mitolojisindeki kızıl elma efsanesinde görülür. Kızıl elma ya da altın küre, Türklerin dünya hakimiyeti idealinin bir simgesi olarak anlaşılmıştır ve esas olarak 'ulaşılmak istenen gaye, amaç, yer' anlamındadır. Açıklanan nedenlerden ötürü kızıl elma hükümdar simgeciliginde önemli yer tutar ve sanat tarihinde elinde kızıl elma (altın küre) tutan Osmanlı hü-

---

[22] B. Ögel, *Türk* Mitolojisi, c. il, s. 259-262.

[23] Bkz. A. von Gabain, a.g.m., s. 108.

[24] B. ôgel, *Türk Kültür Tatihirıe* Giriş, c. Vl, s. 401.

[25] R. Genç, a.g.e., .s. 20.

[26] Kıztl Osmanlıcada ve bugünkü bir kısım Asya Türk şivelerinde alan anlamında kullanılınaktadır. Bkz. T. Tekin, vd., *Türkmeıice-Tılrlıçe Sözlük,* s. 269; S. Altaylı, Azerbeycan *Türkçesi Söz- lügü,* c. l, s. 251.

rengin Chou (MÔ 1050-256) devletinin rengi olması da ilginçtir; zira bu devleti oluşturan toplulukların içinde proto-Turklerin de olduğu söylenir. Bu devlet törenlerinde kullamlan birçok şey kırmızı renkteydi.[29]

Mavi

Doğu yönünün simgesi olan mavi, göği.ın de rengi olmasından dolayı çoğu kere gök unsuruna işaret eden çeşitli öğelerin simgesi olarak ka rşım ıza çık maktadır. Bu anlamda bazen beyaz bazen de yeşille bir t utulur. Sıfat olarak bir isimle kullanıldığında bu renk, o ismin Gök Tanrı ya da gökte olduğuna inanılan ruhlarla ilişkili bir şey olduğunu gösterir.

Mavi rengin dünya mitolojilerindeki genel anlamı da bu duruma uygundur. (.eşitli mitolojilerde akıl, idrak, sağduyu, iffet, lekesizlik, sadakat, Alla h'a hürmet, barış gibi erdem ve erdemli davranışların simgesi bu renktir. Gök ejderi de bu renkle ilişkilidir; aynı zamanda içinde her şeyin yer aldığı sonsuz boşluğu da simgeler.[30]

Gök mavisi dışındaki mavi, genel anlamda dişil su unsurunun da rengidir. Türklerden farkh olarak mavi Çin'de daha çok olumsuz anlamlar ifade eder; örneğin şeytan krallardan birinin mavi yüzlü ve kmnızı saçlı olarak resminin yapıldığı ve tarif edildiği belirtilmektedir. Mavi yüzlü adamlar genellikle kötü karakterli kişiler ya da hayalet olarak kabul edilir.

Gök rengi genellikle olumlu anlamlan ifade eder. Bir unsura bu renk izafe edildiğinde o şey saygın bir öğe haline gelir; örneğin eski Türkçe metinlerde geçen gök kurt, gök böri terimi bu hususa işaret eder. Gök renkli erkek kurı. Gök Tann'nın bir simgesidir. Nitekim güneş gibi bir ışıktan ortaya çıkmıştır. Bu ıfade içerisinde çok eski güneş kültü ya da güneş tanrısı inanışlannın izlerini de görmekteyiz.

Bunun gibi "gök sakallı," ukaralı göklü otağ" (Dede Korkut). "gök polad" (gök çelik), "kök temür" (gök demir), "gök bidevi adar" (Dede Korkut) gibi ıfadelere ortaçağ Türk metinlerinde rastlanmaktadır.

Mavi rengin Budist devirde yüz ya da saç rengi olarak düşünüldüğünü biliyoruz. Bu özellikle Budist mitoloji ve ikonografiyle ilgilidir. Bu bakımdan Buda'nın ya da birtakım Budist ilahların tasvirlerinde saç ya da yüz rengi olarak mavinin kullanılması özellikle Budizmin yaygın olduğu Tabgaç, Uygur ve Karluklar açısından bizi yakından ilgilendirmektedir.

---

[29] Eski Çin'de kırmızı renk simgeciliği için bkz. \V. Eberhard, Çırı Simgeleri *Sôzlı:ıgu,* s. 175-176.

[30] Bkz. J. C Cooper, a.g.e., s. 40.

Burada aslında söz konusu rengin maden unsuruyla ilişkisi dikkati çekiyor. Onun demir, çelik, gümüş gibi madenler ve maden alaşımlarıyla bağlantısı, eski Türklerde demirin kutsal olmasından kaynaklanıyor.

Öte yandan az da olsa Türklerde -muhtemelen su unsuruyla ilişkili olmasından kaynaklanan- mavi rengin bazı olumsuz anlamları da vardır. Onaçağ Türk metinlerinden anlaşıldığına göre bu en çok cenaze, cenaze evi ölümle ilgili yas ifadelerinde karşımıza çıkıyor. Ozellikle Manas Destanı ve Dede Korkut'la bu tip ifadelere rastlıyoruz. Türk minyatür sanatı örneklerinde matemi simgeleyen mor, siyah bazen beyaz yanında mavi rengin kullanıldığım da görmekteyiz. XIV.-XVl. yüzyıllar arasında Türkmen, Timurlu, Mernlük ve Osmanlı yazmalarındaki cenaze törenlerinde insanların giysilerinde mavi, mor ve siyahın vurgulandığı anlaşılmaktadır. Bu minyatürlerin en ilginç örneklerinden biri Osmanlı döneminden Ahmedi'nin *Jskeıderna*me'sindeki bir minyaturde örnek olarak görulebilir.[31] Sözü edilen kitapta lskender'in ölümü üzerine söylenen bir beyite dikkat edelim:

> Menekşe onun için laciven rengini giydi
> gül, onun yasından kana büründu.[32]

Buradaki ilk cümle lacivert ya da koyu mavinin yas ifadesi olarak kullanılabildiğini göstermektedir. Böylece aynı eserdeki minyatürde görülen insanların mavi ve siyah giysili olarak tasvir edilmesinin tesadlifi olmadığı anlaşılıyor. Söz konusu minyatürde ise, ortada tabutu taşıyan altı kişiden ikisi mavi üzerine siyah, biri iç kısmı mavi dış tarafı kahverengi elbise üzerine siyah, diğer üç kişiyse tamamen mavi giyinmiştir. Tabutun gerisinde sayfanın ust tarafında ağlayan ve teessürle saçlarını çekiştirmekte olan ya da elini yüzüne kapanuş üç kişi yer alıyor. Bunlardan ortadakinin.mavi üzerine siyah, diğer ikisininse tamamen mavi giysili oldukbn görünüyor. Bu durumda yas duygularının derecesini ifade ederken renklerin kullanılıp kullanılmadığı sorusu onaya çLkmaktadır. Siyah belki de daha fazla matem duymay1 ve toplumsal statü olarak ölene daha yakm olmayı, maviyse daha az derecede yas tutmayı ya da ölenle yakınlığın ikinci derecede oluşunu gösteriyordu.

Her ne kadar bazı metinlerdeki yas ifadelerinde mavi gök rengi olarak belirtiliyorsa da kanımca yas ifadesi olan mavi renk gök mavisi değil, daha çok donuk ve koyu mavidir.

---

[3]t lstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.6044, v. 273b. ilgili resim için aynca bkz. S. Bağcı, a.g.m., Lev. *Vl*.

[32] Y. Akdoğan, *lsherıdenıaıue'den Seı;mcler,* s. 309.

nü simgeler ve devlet büyüklerinin ve rütbenin simgesidir. Yine ôgel'in aktardığına göre Hun ordusunda üst rütbedeki subaylann beyaz renkte elbise giymeleri ilginçtir. Ak rengin bu yüce ve olumlu anlamlarından dolayı ak soylu olmak ve ruhun soyluluğunu bu renk aracılığıyla ifade etmek, atalann ak olması ve buna bağlı olarak ana ve babanın (veya babanın ve dedenin saka1ınm) akhğı, evin ya da otağın aklığı, doğa varlıklarının aklığı, insan ya da hayvan vücudunun akhğı, silahlann aklığından söz emtek eski Türk metinlerinde sıkça karşımıza çıkan hususlardır.[36]

Bu sözü edilenlerle ilgili olarak örneğin Altay Türklerinde ak ata destanlan vardı ve bunlarda ak renk insanlığın babasının (Adem) simgesiydi. ôce yandan yine konuyla ilgili olarak meşru sayılan hükümdarların ak han düzeni yıkmak isteyen yöneticilerin ya da düşman hanlanmn ise kara han olarak adlandınlması gök ve yer dikotomisine uymaktadır. Demek ki ak eski tannlarla ilgili simgecilikten kaynaklanan bir etkiyle hükfurıdarbk siıngeciliğine de girmiştir. Bu etki lslam döneminde de sürer. Nitekim Kutadgu. Bilig'de (Karahanlı devri) sıradan kişilerin siyah ve beylerinse beyazla nitelendirildiği gönilmekredir: Siyah kul rengidir, beyin rengi ise beyaz olur.[37]

Hükümdarlık simgeciliğiyle bağlantılı olarak Türk lopluluklannın sancak, bayrak ve alemlerinde de beyaz renk ve bunlar için ak sancak ya da ak alem terimleri kullanılmıştır. Çeşitli metinlerde bu tür örnekler yaygın olarak yer alır.[36]

Beyaz renk sıkça ölüm ya da ölümden dolayı duyulan üzüntüyü ifade eunek için de kullanılır. Ben bu rengin yas rengi olmasının sebebini Maniheizme, dolayısıyla Uygur devrine bağlamak pek de yanllŞ olmasa gerek. Zira Maniheizmde ışığı (iyiliği) temsil eniği için çok önemli olan bu renk özellikle rahip elbiselerinin rengi olarak karşımıza çıkar.

Yeşil

Nasıl Türk mavisi rengini gökten (doğadan) alıyorsa, Türk topluluklan için yeşil de rengini doğadan alır. Başka bir deyiş1e, mavi denince daha çok gökyüzü akla geliyorsa, yeşil deyince de genellikle agaç ve ornıan akla gelmektedir. Gök ve yer

---

[36] B. Ôgel, TCtrk *Kültür* Tarihine Giriş, c. VI, s. 377-400 Bugünkü TürkmenisLan'da ak rengin gelecek, bahLiyarlık, mutluluk. temizlik ve sevgi anlamına geldiği. A. Nunnemmel tarafından beliniliyor: A. Nurmemmet, *Tılrlımenlerde* Renk *Dünyası* ve Nevruz, s. 81.

[37] Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, çev. Reşid Rahmeti Arat, beyit 2080, s. 157. Bu ıercümeyi R Genç, biraz farklı şekilde ele alıyor: R. Genç, a.g.e., s. 9-10.

[38] Bkz. R. Genç, a.g.e., s. 10-13.

Beyaz

Beyaz rengin dünya genelinde çeşitli mitoloji ve kültürlerden doğan en genel anlamlan, aydınlık, ışık, güneş, hava, saflık, temizlik. iffet, masumiyet, sadelik, mükemmellik, kutsallık, kurtuluş, ruhsal yetkinliktir. Beyaz bir elbisenin giyilmesi, saflık, Lemizlik ve iffete işaret ettiği kadar ruhun beden üzerindeki zaferini de gösterır.

Beyaz renk, Türk mitolojisi ve kültüründe en yaygın olarak yer bulan bir renktir. Aslında onun bu yaygınlığı muhtemelen gök renginin yerine geçerek onu ikinci planda bırakmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bu belki de Gök Tann kavramının yerini birçok Türk topluluğunda görülen Ülgen'in almasıyla ilgili olabilir; yani aslında ikinci derecede bir tanrı olan Ülgen daha sonra Gök Tann'mn yerini almıştır. Bu nedenle beyaz, mavi yerine ya da mavi (gök mavisi) gibi Gök Tann'nın ya da ülgen'in rengi sa}'llmışur. Dolayısıyla yaradılış esnasmda Ülgen'e ilham veren peri ya da ruhun adı da Ak-ene/ana'dır. Bu nedenle göğe ait ya da iyilik tanrıları olarak gruplandırılabilecek tanrıların hepsiyle ilgili çeşitli uygulama larda beyaz renk karşımıza çıkar. Birbirini tamamlayan gök ve yer unsurlarından çoğu kere gök unsuruna giren şeyler beyaz/ak renkle nirelendirilmiştir.

Örnek olarak Abakan şamanlannın dualarından bir parçayı ele alabiliriz. Burada ak tanrıdan (muhtemelen Ülgen ya da Çobanyıldızı tanrısı) söz edilmektedir:

> Gôk tannda gök bulut, ak tanrıda ak bulut. Ak tann, merhametli hanl Eğri bulunan etekli, çacal buluL ayaklı, Çobanyıldızı tanrı, Çobı.mylldızı. ...

Gökte bulundugu varsayılan canrılardan Yayık da ak olarak Altay Türklerinden derlenen (şamanist) dualarda yer almaktadır:

> Alevli ateş sahibi Ak Yayık! Gökte Tanrı!
> Bunun ıçin yalvanyonım.....[34]

Türk kozmolojisinde batı yönünün simgesi beyazdı. Bu yöne baglı olan adlandırmalar da beyazla yapılabiliyordu; orneğin Altın Ordu Hanlığının doğu bölümü Gök-Orda olarak anılıyorken batı kanadına Ak-Orda deniliyordu.[35]

Ôgel'e göre Türklerde aklık; temizlik, arılık, ululuktur. Devletin adalet ve gücü-

---

[33] J. C. Cooper. a.g.c., s. 41.

[34] A. inan, *TarihteveBugüuŞmuarıvn,s.* 125, 131.

[35] M. Kafalı, "Türk Küllunlnde Renkler," *Nevıuz* ve Renkler, *Türk DQıryasuıda* Nevruz !hinci Bilgi *Şôlerıi* Bildirileri *Aıuhara* 19-21 Mart.1996, haz. Sadık Tural ve Elmas I<ılıç, s. 50.

kavram çiftleri nasıl birbirini bütünlüyorsa, aynı şekilde mavi ve yeşil de birbirini bütün1ediğinden Turk mitolojisi ve kültürüyle ilgili eski metinlerde zaman zaman bu iki renk birbiri yerine kullanılmışur.

Demek ki, yeşil ren]< gerektiğinde mavi (gök mavisi) yerine kullamlabilir. Nitekim Uygur devrinde daha önce söylediğimiz gibi doğunun rengi mavi bazen yeşil olarak söylenir. Ôte yandan özellikle Lslamiyetten sonraki Türk mimarisinde göğü simgeleyen kubbelerde en çok finıze diye anılan mavi-yeşil kanşunı rengin kullanılması anlamlıdır.

Ancak yukanda da belirtildiği gibi yeşil daha çok yer kavramı içine girer ve genel olarak omıan kültü daha özel olarak da ağaç kültü ve dolayısıyla Dünya Ağacı ve Hayat Ağacı kavramJarıyla ilgilidir.

Sözcüğıln kökenine inildiğinde bu durum daha iyı anlaşılabilir. Yeşil sözcüğü- *yaşıl'dan* başkalaşmıştır; sözcılğun kökü ise *yaş'uır;* yani yeşil yaşarmak, yeşemıek, ortaya çıkmak anlamındadır. Yaşın bir diğer anlamı da genç demektir. Ağaç yaşken eğilir, atasözünden de anlaşılacağı gibi doğanın canlanması, ağaçların ve otların bitmesi yeşermesiyle (bir bakıma yeniden dirilişiyle) ilgi!i bir şözcüktür.[1]q Birazdan da göreceğimiz gibi doğanın yeşennesi ve yeşil renk bazen alLın rengiyle ilişkili kılınmış ya da doğanın yaz ve sonbaharda daha çok san renkte olması ekinlerin ve bazı ağaç yapraklannın sararması gibi konular dolay1.sıyla sarıyla ilişkilendirilmiş - tir; örneğin AlLun Yış (Ahın Orman), "altın yapraklı Bay Kayın" gibi ifadelerde olduğu gibi.

Yeşil, Ülgen'in oğullarından birinin adıdır: Yaşıl Kan. Bu heralde doğanın yeşillenme.si olayıyla ilişkilendirilmiş bir ilahtır. Bu kamda olan R. Genç, bazı ağaçlann neden sürekli yeşil kaldıklarına işaret eden bir miti bize aktarıyor:

> Ülgen, insan vücudunu yarntukt:ın sonra Kuday'ın yüksek uluhiyetinin huzuruna kuzgun denilen kuşu göndererek yarattığı insan için can ister. Kuzgun semaya uçar. Canı alıp dönerken yerde bir leş görür. Dayanamayarak leşi yemek için ağzını açar. Gagasındaki can, çam ormanına dıışerek dağılır.Bundan dolayıdır ki çam, ardıç gıbı agaçlar kış ve yaz yeşillıklerini muhafaza ederler. -ıo

Diğer ana renkler gibi yeşil de zaman zaman hükümdarlık ve hakimiyetle ilgili

---

[19] Bu konuda bkz. B. Ogel, *Türlı* Küllıir *fanlıuıe* Giıiş, c_ VI, s. 471-472; A Nunncmmeı. *Türk*lerde Renk *Dünyası* vr Nevruz, s. 78.

.fO R Genç, *a.g.e.*, s. 23, R. Genç, kitabında bu bilgiyle iJgili dipıioıunda B. ögel'in *frır1t Mitolojisi* kitabının c ll ve 272. sayfasını gôsterıniklebirlikte söz konusu bilgiyi orada bulaınadLk.

bir renk olmuştur; ömegın Çinli rahip Huan Tsaı:ıg Batı Gökturk kağanının yeşil satenden bir kaftan giydiğını belınmektedir. [1] Hakimiyet ve hukumdarlık simgeciliğinden dolayı, yeşil Turk ordulan nda sancak rengi de olmuştur; ornegin Gokturk bayrağının zemininin mavi üzerindeki kurt başının yeşil olduğu, Avarların ve Gaznelilerin bayraklannın zeminin de yeşil olduğu belirtilmektedir. Bu arada 1992'de kabul edilen Bağunsız Turkmenistan Cumhuriyeli'nin de bayrağının zemini yeşıldır.

Özellikle lslamiyeuen sonra Peygamberin sancaklanndan bırısinin renginin yeşil olması. Tarikat ehli insan ların (erenlerin) çoğunlukla sank ve cübbelerinde yeşilin tercih edilmesi yine bu rengin Türklerde her devirde önemini sürdürdüğünü bize gösteriyor. Bu konuyla ilgili olarak belinildigine göre Peygamberin ehl-i beytinin ve oğullarının sımgeleri yeşil idi. Bu yu:den peygamberin evladı sayılan seyyidlerin alametı de yeşildi.

Türklerde görulen yeşil renkle ilgili anlamlar genel dünya simgeciliğindeki anlarnlanna uygundur. Bu bakımdan ele alındığında gençliğe, umuda, yeniden doguş:ı, cennete, koyu olduğu takdirde ölume işaret edebilir. Aynca geçicılik ve kıskançlığı da ıfade edebilır. Aynca ;lşıklar çifti olarak sunulan Venus ve Merkur'un rengi olup bundan dolayı ilkbahara, bıtkılerin çoğalmasına, bolluk, başarı ve mutluluğa ışam eder.

Sarı

Çeşitlı ulkelerin mitolojilerinde ve simgecilığında san renk genel olarak. gUrıeşe aıı bir simgedir (ışık ve altın sansı). Bu olumlu unsura bağlı olarak da, akıl, ::ihin, idrak, sezgi, iman gibi çeşitli kavramları ifade eder. Ancak eğer ışık ve altın sansı dışında ki koyu saı söz konusuysa o zaman olumsuz an lamlar ifade eder. Nitekim koyu san haset, hırs, tamah etmek, vefasızlık, hıyanet, imansızlık, ketumluk ve vefasızlık gibi anlamlan göstenr. San ya da sarı ve siyah bayraksa aynlıga (karantinaya) işaret eder. !

Dünya şemasında Turklerde san renk merkezin rengi olarak (yağız ya da kara renk yanında) kabul edilmiştir. Toprağın, yani yaşanan ülkenin rengidir. Bu neden-

---

ıı R Genç, *a.g.ı:.,* s. 26 Bununla bırlıkıe Tı:ırklerde kızlann elbıselerinde yeşıl rengin çok kullanılmasının kızlann yandılışından glen cılveye ışareı ectigi kaynaklarda belınilmekıedır . Bkz. B. Ôğel, *Türlı Kültür Tanhınc* Giriş, c. Vl. s. 476.

ııj. C. Cooper, a.g.e., s. 42.

yeri, Müslüman Türk topluluklarının inanışlarında sayıların yeri. Ancak aslında :>U ikisi hem birbirinden farklı ve ayrıdır hem de biri diğerinden çok kopuk olına-,ıan bir buton teşkil eder

Sayıların tekrarlanması ve vurgulanması bakımından en zengin alan Samanızmle .rnnşmış eski Türk kozmolojisidir. Eski Türk dinsel inanışlarını ıkı temel unsurda oplayabıliriz: gök ve yer. Yer unsuru zaman içerisinde yer-su-atalar şeklinde bö-ünmuşlur. Zaman zaman da yer, yeraltından aynlarak ıkili bir grup halinde karşı-nıza çıkıyor. Hem gôk hem de yeraltı çeşitli katlara ayrılıyor. Bunun dışında unlu <ültigin yazıtında da belirtildiği gibı ınsanın yerytlzündeki konumu vurgulanırken lünya temel olarak uç bolüme aynlmaktadır: gök, yer ve ikisi arasında insanoglu-ıun yaşadığı yeryüzü.

Türklerdeki dünya/evren şeması anlayışından bahsederken, dunyamn dön köşe >imasından ve dört anayôn tasavvurunun öneminden söz etmiştik. Bu da dön raka-nının dunyayı simgeleyen bir sayı olduguna işaret edıyor sayılabilir. Dön anayöne ıaglı ola rak dört unsur ateş, su, maden, ağaç, dört hayvan, yıldız kümeleri vb. söz :onusudur. Her yöne bir renk karşılık gelir ve böylece dört ana renk söz konusu ılur. Bu dôrt anayön tasavvuruna merkezi (toprak, vatan, ülke) eklediğimizde beşli •ir sistem ortaya çıkar.

Bütün güneydoğu Sibirya'da en genel gök tasarımı göğün 7 kat olduğunu söyler. ;unun yanında Orta ve iç Asya'da, 9 gokküre, 16, 17 ve 33 gök katı düşünceleri de aygın olarak karşımıza çıkar. Bazen bu durum bıraz karışık bır hal alır; örneğin Jtaylıl aC' hem yedı gökten hem de 12, 16 ya da 17 gökten bahsederler. Bunun dı-ında çeşitli devirlerdeki metinlerde 8 cennet, 12, 30, 33 gök katı, 99 alem ya da ök, 18000 alem gıbı sayılarla göklerın ya da gök katlarının ya da farklı dünyaların itelendınldikleri gorulur.

Radloff, Altaylıların Şamanizmi hakkında bilgı verirken hangi Lanrılann hangi ök katında oturduğunu da aktarır. Bunun sonucunda bazı sayılar öne çıkar. Nite-im Tengere Kayra Kan, göğün onyedınci katında; Bay Ülgen, göğun onaluncı ka-nda, Kızagan Tengere, dokuzuncu gök katında; Akıllı Mergen Tengere ve guneş :ıa, yedinci katta; Kuday Yayuçi, beşınci katta; Yayık ya da May-ana ile May-rnta, üt-ak-köl ve Süro Dağı üçüncü katta bulunurlar. Ayrıca bu dagda ölmüş iyi ıısan-.r ve melekler bulunur Radloff yeryüzu üzeiindekı tanrılar ya da ruhları anlatır-n katlar söz konusu olmamakla bırlıkte)ine de bazı sayılar on plana çıkıyor Ni-kim Yer-Su derıildığında onyedi yuksek Han'ın (il:ıhın ya da nıhun) hepsinden soz fümiş ofor. Bunların dereceleri sırayla belirtilir. Yo-kan merkezde, dördüncü tanrı

le yer unsuruyla baglaıtı lıdır. Yukanda yeşil renkl e ilgili olarak bahsettiğimiz gibi, altın rengi bu renkle ilişkilidir. Dolayısıyla Alnn Yı ,Altın Orman) ya da 'ahın yapraklı kayın ağacı' tasavvurlanndaH olduğu gibi bir taraftan orman \ e ağaç kültleriyle de bağlantılıdır. Aslında bu renk öte yandan beyaz ya da kırnımyla da ilişkilidir. Bu da daha çok aLeş, güne.ş, ışık kültleriyle ilgilidir.

Hükümdarlık ve hakimiyet simgeciliğinde bu rengin önemli olması daha çok Çin miwlojisinden kaynaklanır. Sarı, Çin'de MS VI. yüzyılda imparatorluk rengi olarak kabul edilmişti. Bundan dolayı sıradan kişilerin san renkli giysiler giymeleri yasaklanmışu; dinsel anlamda egemen k iler olan din adamları da san elbiseler giyebilmekteydiler. Öte yandan Sarı Turklerde oldugu gibi Çinlilerde de merkez kavram ıyla ilgiliydi. Eberhard'a göre bu muhremelen Göbi Çölü'nden gelen lösle örtülen Kuzey Çin toprağınıı renginin sarı olmasıyla ilişkiliydi. Merkez ve hükümdar simgcciliğine bağlı olarak san aynı zamanda ün ve ilerlemenin de simgesiydi. Bu nedenle san ejderha iyiye işarerri.+ı

Hakimiyet simgeciliği için geçerli olan pek çok şeyde olduğu gibi san renk dinsel nitelikli kişiler için de dinsel anlamda güçlülüğü ve hakimiyeti ifade eder. Buna en güzel örnek Anadolu alp-erenlerinden olan XIIL yüzyıla ait bir Türk kahramanına San Salmk denilmesidir.

Bununla birlikte daha ziyade yer unsurlarına bağlt olarak san renk daha çok ateşin, aJbastının, hastalığın rengi olmuştur. "Betin benzin sarardı" sözü buradan ileri gelir. Aslında san renk Türklerde daha çok olumsuz anlamlarıyla ön plana çıkmıştır. Çin'dekinin m aksine bu renk kötülüğün ve felaketlerin habercisi sayılmışur.

Türk mitolojisi ve külLürüyle ilgili metinlerde bu renkler bazen ikili olarak, bazen bunların karışımı renkler şeklinde, bazen de farklı Lonlanyla birlikle anılırlar. Şaman davullannda da görülen gökkuşagı tasavvurunda olduğu gibi zaman zaman da tamamen karışık olarak düşünülürler.

Sayılar

Türklerde saytlan iki ana grup halında ele almak gerekmektedir: Müslüman olmayan ve eski Türk inanışlarını sürdüren toplulukların ı;rıitleri ve inanışlarında sayıla-

---

[3] ·Altın yıproklı bay kayın" ifadesi şaman ilahilerinde geçmektedir. Bkz. A. lnan, "Türk Boylannda Dağ, Ağaç (Omıan) ve Pınar Kültü," MI, c. il, s. 254.

[14] Çin'de sarı renk üzerine verilen bu bilgiler için bkz. Wolfram Eberhard. *Çirı Simgeleri Sôz.lügcı.* s. 263.

Talay Kan ya da Yayık Han onyedi denizin birleştiği yerde oturur vs.[15]

Anohin'in Altay Tatarlan için aktardığı benzer bilgilerdeyse en yüce tann Bay Ülgen'dir ve yedinci katta oturmaktadır. Artık Kayra Han, yani Gök Tann kaybolmuştur.

Teleütlerde de, en yukandaki gök katında Tengere Kayra Han (Kayırıcı Gök Hükümdan) oturmakta olup, onun alunclaki üç katta, ondan sudur etmiş Bay Ülgen onaltıncı katta , Kızuga n Tengere (Çok Kuvvetli Tanrı) dokuzuncu katta, Mergen Tengere (Her Şeyi Bilen Tann) güneşin bulunduğu yedinci katta oturur.

Görüldüğü gibi göğün en yüksek katında Gök Tann'nın ya da daha sonra onun yerini alan başka bir tannnın bulunması bu tannrun bütün diğer tanrıların üsrunde olduğuna işaret ediyor. Bu da belki lslam öncesi dönemde 1 sayısının ifade ediliş şekli olabilir. Her şeyin yaratıcısı olan 'bir tann' vardır, O da Gök Tann'dır, yani ğôğün kendisidir.

Bazı metinlerde Gök Tanrı'nın oğul ya da kızlarının sayısından bahsedilir. Orta ve kuzey Asya'daki Türklerde ve komşularında Gök Tanrı'mn yed ya da dokuz oğlundan söz edilir. Bu ifade onların oturduğu 7 ya da 9 gökküresi ya da katı olduğunu gösterir.

Gök katları bu şekilde tasavvur edildiği gibi yeraltı da belirli sayıda katlara bölünür. Karagas ve Soyotlar gökleri 3 kat olarak düşündükleri gibi yeraltını da 3 kat olarak düşünmekteydiler. Ancak Orta ve Kuzey Asya'daki Türk veya onların komşuları olan topluluklarda, yeraltı, her biri şamanın geçmesi için birer engel teşkil eden 7 ya da 9 katlı olarak düşünülmüştür.[46]

Yeraltındaki katlardan söz edilirken en çok Erlik'in beşinci ya da dokuzuncu katta oturduğu belirtilir. Ondan aşağıdaysa Altaylıların *(kasırgan)* dedikleri cehennem bulunur.

Türk kozmolojisine bağlı ikincil derecedeki unsurlarda da bazı sayılar sıklıkla yinelenir. Nitekim dünyanın eksenini temsil ettiği kabul edilen ve yeraltından çıkarak, yeryüzü ve gökyüzünün en üst katlarına kadar ulaşan Dünya Ağacının dokuz dallı olduğunun söylenmesi önemlidir. Şaman ya da kam dokuz gök katını içeren bu dallara çıkmak için ağacın yedi ya da dokuz çentiğini ya da budağını (ki bunlar

---

[45] W. Radloff, *Sibiıya'dan,* c.III, s. 6-7.

[46] M. Eliade, a.g.e., s. 312.]. Paul Roux da baz:ı Altay Türklerinin yerin altında bulunan cehennemi 3, 7 ya da 9 katlı olarak düşündüklerini söylemektedir. Bkz. J. P. Roux, *Eskiçag* ve Or*taçagda* Altay *Türklerinde Ôlüm,* çev. Aykut Kaz:ancıgil, s. 170.; W. Radloff, *Sibiıya'dan,* c.IU, s. 10.

engellerdir) kullanır; örneğin Yakmlar kurban sunmak için dokuz çentikli bir ağaca tırmanır, bunun bir modelini de yurdun (çadmn) içinde bulundururlar.

Benzer şekilde Teleütlerde ise şamanın merdiven gibi kullandığı Dünya Ağacında, onaltı göğü temsilen onalu çentik bulunurdu. Ögel, Güney Sibirya'daki Minusinsk Tatarlarının söylediği bir destana dayanarak, yalnız gökyüzünde değil yeraltında da kutsal bir dokuz dallı ağaç bulunduğunu ileıi sürmektedir. Aynı araştırmacı Yakut mitolojisinde Tanrı gökte ilk şamanı yarattığında, onun meskeninin kapısı önünde de sekiz dallı bir ağaç dikildiğini belirtmektedir. Şamanın evinin önüne dikilen bu ağaçlar bazen "üç ağaç" oluyordu. Anlaşıldığına göre şamanın ağaçlan gökteki ağaca nazaran daha az önemli idi. Kaç Tatarları kutsal kayın ağacından: "sekiz gölgeli kutsal kayın! / Dokuz köklü, altın yapraklı Bay-Kayın!.." olarak söz ederken; Abakan Tatarları'nın efsanelerinde Demir Dağın üzerinde yedi dallı bir kayın ağacından bahsediliyor.'17 Burada sayısal olarak yedi, sekiz ve dokuz ön plana çıkıyor. Ancak "sekiz gölgeli kutsal kayın" nitelemesi ilgi çekici. Bu, kutsal ağaca hitap şeklinin rastgele olmadığını gösteriyor. Ağacın sekiz gölgesi herhalde sekiz dalından ileri geliyordu. Eğer dokuz da'ıı kutsal ağaçtan söz edilseydi, ihtünalen bu ağaç da "dokuz gölgeli" diye nitelenecektir.

Bu arada yine konuyla ilgili olarak şamanın giysisinde de sayısal simgeler söz konusudur. Şamanın giysisinde Ülgen'in oğullan ya da çoğunlukla kızlarını ifade eden belli sayıda kuklalar ya da çıngıraklar bulunmaktadır; örneğin Altaylı Türklerde şaman giysisindeki yedi çıngırak göğün yedi kızını temsil ediyor olmalıdır. Eliade'ye göre yedi sayısı şamanın tekniğinde ve esrimesinde önemli rol oynadığı için birçok yerde sık sık tekrarlanmaktadır.

Anohin'in aktardığına göre, şaman cübbesinin esası otuz parça olmakla birlikte ayrıntı parçalarla bu sayı otuzun katı olan allmışa çıkar. Elbisenin kalça üzerine gelen kısmına takılan mendillerin *(arçuul)* altına, sol tarafa renkli kumaştan örülmüş (biri kör iki yılanı temsil eden ve kötü ruhları kovan) iki kalın örgü bağlanır. Elbise omuzlarının üzerine puhu ve baykuş tüylerinden iki demet konur. Bunlar iki kartal ya da şahini temsil eder. *Manyak'ın* (şaman elbisesi) ön kenarına dikilen kırmızı şeritte iki düğme vardır. Manyakın göğüs kısmındaki dikiş yeri dokuz yerinden düğümlenmiştir. Elbisenin eteklerinde dördü keçi derisinden üçü de kumaştan olan yedişer tane manyakçık bulunur. Manyakçıklara dikilen şeric ve örgülerin sayısı kayıştan olanlarda 6-9 tane, kumaştan olanlarda 2-3 tanedir.

---

[1] B. ôgel, *Tam* Mitolojisi, c. 1, s. 91,93-94, III.

ografya, hayvanlar vb. için de kullanmışlardır. Onikı gök kan ve burada tannlar ·ada ruhlar yaşad1gına inanılıyorsa, 12 burç, 12 hayvanlı Türk takvimi, 12 yıldız, 2 çadır, 12 ogul, 12 ayda dogma ve haua 12 düğme vb. nilelendirmeler rahatlıkla •rtaya çıkabilir. Yine yukarıda beli ntiğimiz gibi bir tanrının örneğin Ülgen'in be-.rli sayıda kızlan ve ogullan varsa ya da çeşitli sayılarda gökte yaşayan tanrı ya da uh guruptan varsa, buna izafeten insanlann da ogullan ve kızlan belirli sayı grup-myla anılmış olmahdır. Hana Türk coğrafyasının ve eski Türk metinlerinin çeşic-.y yerlerinde geçen 40 kız, bazen 3 k1z, 7 kız, 9 kız, 30 yenge, 72 kadın, 40 yigit, azen 30 yiğiL, 8 ogul gibi nitelendiimeler de bu hususlara bağlanmalıdır.

W. Radloff, Sibirya'dan isimli meşhur eserinde derlediği yaradılış efsanesini an-ıtırken şöyle bir aktarma yapıyor:

> Kayra Kan kızgınlıkla kişiye Erlik adını taktı ve onu ışık diyanndan kovdu; bunun üzerine arz üzerinde yerleşsinle:r diye başka kişiler yaratLL Yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalın altında bir kışi yaram. Bu dokuz kişi, bugüne kadar yeıyüzünde yaşayan dokuz boyun cedleri olmuşlardır.[49]

Eski millerin izlerini içeren bu metinde dokuz sayısının bu kadar vurgulanması, 5açtan türeme konusuna bağlı olarak dokuz boyun hurdan türemesi bir tesadüf eğildir. Nitekim .ilk akla gelen Dokuz Oğuzlar denen ve dokuz kısımdan oluşan ürk boyudur. Dokuz sayısı pek çok yerde karşımıza çıkar: 9 çoban, 9 dev, 9 deve urbam, 9 felek, 9 gün, hakanı 9 defa çeviime, 9 havuz, 9 inek, 9 insan, 9 karış ar, 9 kız, 9 kişi, 9 kolanlı at, 9 kat kumaş, 9 ogul, 9 ok, 9 örmeli saç, 9 püskül, 9 efa selam, 9 soy, 9 tann, 9 ülke, 9 zincir.

Müslüman Türk topluluklarında Türklerde sayı simgeciliğinin en yaygın olarak arşımıza çıkugı alanlar bir çeşit felsefi okullar sayılabilecek mezhepler, tarikatler özellikle da Türk-İslam felsefesinin ana bünyesini teşkil eden tasavvuftur. Ancak iz bu dönemle ilgili sayı simgeciliğini, çok özet bir şekilde ele alacağız.

ir

llah'ın birliğinin ifadesi. Allah'ın isminin başladığı elif harfinin sayısal degeri.

:i

:ı.ratılış ve yaratılıştan doğan ikicilik (Allah'ın cemali ve celali). Sayısal değeri iki an b harfi dünyaya bir göndermedir.

W. Radloff, *Sibiıya'dan,* c. lll, s. 4.

Yine belirtildiği üzere, sıradan şaman elbisesi külahının tepesinde baykuş tüyünden bir demet ve arka tarafında da yalama denilen üç şerit kolanılır. Bu yüzden bu şaman külahı *üç yalamalı*. *huş pörüh* olarak anılır. Külahın esas kısmı üç kanş uzunluğundadır ve üç düğmeye sahiptir. Biri göz, biri alın ortası, biri de ense hizasında olmak üzere, külahın üç yerine vaşak derisi dikilir. Göz üzerindeki kısımda bulunan sayılan muhtelif (5, 9 ya da 16) olan boncuk dizilerinde her dizide beş boncuk ve ucunda bir yılan başı (salyangoz kabuğu) bulunur. Bazı külahlann kulak hizasına sincap derisiyle büyükçe bir boncuk konur. Sincap derisine kulak, boncuğa da küpe denir. Külahın alın hizasına dikilen yılanbaşlarınm sayısı 19, 29 ya da 41'dir. Dizi halinde olursa 13 sıradır. Bazı külahlara eklenen gökkuşağını temsil eden bir kaytansa dokuz yerinden düğümlenir. Benzer türde bir sayı simgeciliğini şaman davulunda da görmek mümkündür."[6]

Muhakkak kiayin, tören ve bayramların bir Türk topluluğUndaki başlangıç ve icra ediliş tarihleri, kökeni mitolojik uygulamalara kadar giden bir önem arzeder. Hsiung-nularda (Asya Hunlannda) genel olarak kurbanların sunulduğu tarihin beşinci ay olduğu belirtilir. Göktürklerde ise yılm bu döneminde sadece göğe ve yere kurban sunulduğu bilinmektedir. Söz konusu devirde atalara kurban sunma başka tarihte yapılırdı.].P. Roux'un belirttiğine göre Karaşar'da atalara kurban sunulması töreni yedinci ayın yedinci gününde yapılmaktaydı. Hayvan takvimine göre (ilk ay 21Ocak-21 Şubat arası kabul edilirse) beşinci ay muhtemelen 21Mayıs-21 Haziran ar.asında bulunan süredir.].P. Roux, atalara kurban sunmanın başladığı tarihi onalama 5Haziran, yani yazdönümü olarak belirler. Bu hesaba göre yedinci ay 5 AğUstosa denk gelir. llginç olan husus Kültigin mezar külliyesinin açılış töreninin Külrigin'in ölümünden sonraki yılın (732) yedinci ayının 27. gününde yapılmış olınasıdır.

Asyanm Şamanist inanışlara sahip Türk topluluklannda bir insan öldüğünde onun ruhunun üç gün içinde öldüğü yeri terk ettiğine inanıldığı söylenmekle birlikte, çeşitli metinlerin ölen kişinin ruhunun ancak yedi günden sonra gittiğinin belirtilmesi kurban törenleri için, yukarıda belirttiğimiz tarihlerden birine daha dogrusu yedi sayısına bağlanması bakımından ilginçtir.

İnsanlar da, çeşitli kozmolojik ve mitolojik unsurlar için kullandıkları sayılan, kendileri doğumları, yaşantıları, ölümleri, öldükten sonraki yaşamları, yaşadıktan

[18] Şaman elbisesi, külahı ve davuluyla ilgili sayısal veriler için bkz. A. V. Anohin, Altay *Şanıaılığr*na Ait Maddeler, s. 439-451.

Üç

Tasavvufi ruhun üç derece olarak sınıflandırılması (kötülüge teşvik eden ruh, suçlayan ruh, huzurlu ruh). Bu sayı aynı zamand a Şii1ikteki üçlemeye (Allah, Muhammed, Ali) işaret eder. Kimi Alevi topluluklarda güneş Muhammed, ay Ali ve Zühre (Çoban, Çolpan) Fatma olarak görülür.[50]

Bektaşilikte de erişilmesi gereken üç mertebe vardı. Bu tevhidin üç kademesi olarak görülüyordu. Birinci mertebe telkin, ikinci mertebe libas üçüncü mertebe *aha*diyyet idi.

Mevlevilikte derviş adayı önce çile çeker. Mutfakta post üzerinde üç gün bekler ve düşünerek devam edip etmemeye karar verir. Eğer yine derviş olma kararı değişmemişse üç gün sonra kendi.sine yakasız kolsuz ve etekli bir giysi olan tennure giydirilir, beline elif harfini çagrışuran ince uzun bir kuşak (elif-i nemed) bağlanır, tennurenin üstüne kollu ve kısa hırka (destegül) başına da sikke giydirilir. Btından sonra üç yıla yakın bir süre (binbir gün) çeşitli hizmetleri görür.

Dört

Cennetteki dört ırmak kavramına işarettir. Aynı zamanda lslamiyete göre dört yasal eş, ilk dört halife, dön ana mezhep, Allah'a ulaşmanın dört yolunu (şeriat, tarikat, hakikat ve marifet) ifade eder.

Ahilik teşkihtında bu teşkilata mensup bireyler dört temel esasa göre davranmak (güçlüyken affetme, kızgınken yumuşak davranabilme, düşmanına da iyilU< yapabilme, muhtaçken bile sahip oldugunu başkalany la paylaşma) durumundaydılar.

lran'da yapılmış muhtemelen bir Türk halısı olan ve cennetteki dört nehri gösteren bahçe halılarından bir örnek, aslında lslam öncesi devirlerin dön anayön kavramıyla ilişkili olan dört ırmak düşüncesinin tslam dönemi Türk sanatında da yer aldığını gösteriyor.

Toprak, hava, su, ateşten ibaret dört unsur *(anasın erbaa)* divan edebiyatında sevgili ve aşığın birtakım özelliklerine ve dünya ya da evrene atıfta bulunur.

Bektaşilerin kullandığı dön kapı selamı denilen bir selam şekli vardı. l3u selam şeriat, tarikat, marifet ve hakikat erenlerine selam vermek şeklindeydi.

Bektaşi giyiminde kuşagı dört köşe oluşturacak şekilde bağlama geleneği vardır. Bu dört kitaba, dört büyük meleğe ve dört unsura işaret eder. Aynca yine Bektaşilikte bi.lgi ve olgunluğa erişen insanlara kutup denilmesi de bu konuyla hatta daha

---

[50] M. Eröz, Eshi *Türk* Dini (*Côk Ta1111 inancı)* ve Alevilik Beh*taşilili* .s. 110. 115.

sonra ele alacağımız 5, 7 ve aynca 300 sayısıyla ilgilidir. lslam öncesi Türk kozmolojisine uygun bir şekilde evrenin i11Sanlar tarafından temsil edilen bu kutupların çevresinde döndüğü kabul edilir. Kutupların en önemlisi, kutuplann kutbudu r. Araşlırmacılann aktardığına göre onun bir yanında sağ imam, diğer yanında sol imam yer alır. Daha sonra evrenin dön yanını yöneten (lslam öncesindeki dört anayön kavramına işaret edilmiş oluyor. Ayrıca Budizmde bu dört yönün tanrıları da olduğu hatırlanabilir) dört direk (kutup) gelir. Bunlan diğerleriyle birlikte beyler adını alan abdallar, abdalları yediler ve üçyüzler izler.

Osmanlı devrinde "dört kitap hakkı içün" diye yemin yerine kul1arnlan bir ifade vardı. Aynca "dört üstüne" ya da "dört üstü dön" şeklinde kullanılan tabirler mükemmellik ve eksiksiz olma yerine kullanılırdı. Bunun tersine "dört yanı deniz kesilmek" ise zorluğa, ümitsizliğe düşmek demekti.

Beş

Fatrna'mn eli. Bu el ayrn zamanda Muhammed, Fatma, Ali ve Hasan ile Hüseyin'i ifade eder. Bu el işaretinin nazarı ve genel anlamda kötülüğü engellediği düşünülür. Fatma'mn eli ile ilgili tasvirler sanat taıihimizde görülebilmektedir.

Altı kollu yıldız olan Mührü Süleyman gibi tılsım mahiyetinde kullanılan ve beşli yıldız ya da beş kollu yıldız denilen ve süsleme sanatımızda görülen bir simge vardır. Kaidesi olmayan üç üçgenin birbirine geçmesinden ibaret bu şekil araştırmacıların düşüncelerine göre mistik içeriği olan 3 ve 5 sayılarıyla, üçgenin göz şeklini oluşturmasıyla ve yine nazara kar.şı kullanılan el (pençe) ile ilişkilidir.

Altı

Allah'ın dünyayı altı günde yaratışına işaret eder. Kuran\n A'raf Suresinin 54. ayetiyle Yunus Suresinin 3. ayetinde Allah'm gökleri ve yeri altı günde yarattığı ifade edilir.

Alu kollu bir yıldız olan Mührü Süleyınan, Türk sanatı ve mimarisinde en çok tasvirine rastlanılan kötülükten ve nazardan korunma amaçlı simgelerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yedi

Yedi sayısı Islami inanışlarda yaygın olarak karşımıza çıkar. Allah göğü yedi katlı olarak yaratmıştır. Bakara Suresi 29. ve Mü'minün Suresi 17. ayette Allah'ın gögü yedi kat yarattığı belirtilir. Hac'da Kabe yedi kez tavaf edilir. Safa ile Merve arasında yedi şart uygulanır, yedi gidiş dönüş yapılır ve yedişer taşla üç kez Şeytan taşla-

Tasavvufta da dokuz gök inanışı vardır. Aynca Allah'ın kudret ve azametinin tecellisine kinaye olarak Allah'm dokuzuncu kat gökte olduğu duşllnülen tahnna arş denırdi.

On

Cennet müjdelenmiş on kişiye, Aşere-i Mübeşşere'ye işaret eder. Bunlar EbO. Bekir, Ömer, Osman, Ali, Abdurrahman bin Avf, Ebu Ubeyde bin Cerrah (veya Abdullah bin Mes'ud), Talha bin Ubeydullah, Zübeyr bin Avvam, Saad bin Ebo. Vakkas, Saad (veya Said) bin Zeyd'dir.

Öte yandan bu sayı Hüseyin'in Kerbela'da katledildiği H. 10 Muharrem 61 tarihine ve bundan duyulan yasa işaret eder.

Oniki

Özellikle Oniki imam ya da ilerki zamanlarda yeniden ortaya çıkacak ve insanlara yardtm edecek olan onikinci imamı ifade eder. Bu nedenle Bektaşı likte de oniki simgeciliği yer bulmuştur. Alevilikte de oniki imam düşüncesine bağlı olarak önemli yer tutar. Anadolu'da Kerbela şehitleri anısına oniki gün oruç tutulması bu düşünceye bağlıdır.

Bektaşi giyiminde de oniki sayısına verilen önemin ipuçları vardır. Eteği. belden biraz aşağıda kolsuz bir yelek olan haydaıiyenin üst tarafına kutsal yerleri ziyaret esnasında takılan necef ya da Yemenıaşından yapı lan küçük yuvarlaklar olan habbeler çogu kere on iki tanedir. Aynca teslim taşı denilen ve boyna takılan taşlann hilal şeklinde oniki çukurluğu bulunması oniki imamı temsil eder.

Bektaşi başlığındaki oniki dilim de yine oniki imama işarettır. Bu tacı giyen kişinin onikı erdeme sahıp olması gerekir. Bunlardan başka imam Cafer'e atfedilen bir söze göre, Muhammed'e Cebmil'in getirdiği nurdan taç oniki dilimlidir.

Ondört

Alevi inanışına göre Muhammed ve kızı Fatıma ile Ali'nin soyundan gelen, başta Hasan ve HCıseyin olmak üzere bir grup kişi, ondört masum olarak kabul edilir.

Onyedi

Özellikle Şiilıkte Onemli yer tutar. Ali bın Ebo Talib'in onyedi yoldaşı vardı ve günün üç ayn bölümünde onyedişer defa dua ederdi. Onyedi Türk loncasının koruyucu evliyaları da onyediydi. Ali'nin kendısmın kemer kuşalllgı ve konyedi kemerbest" diye geçen onyedi doscu oldugu belirtilir.

nır. Tasavvufla bedenin ruhsal güçlenn Loplandıgı yedi noktasından söz edilir. Aynca dunyayı çevreleyen dokuz felekten yedı tanesi yedi gezegcnın feleğidir. Tasavvufta yedi çeşit nefsten söz edilmıştır. Kuzey yanm küredeki Süreyya (Ülker ya da Pervin) yıldız kumesi yedi yıldızdan meydana gelmiştir.

Yedi sayısı en çok cehennem konusuyla ilgili olarak geçer. Kuran'da el-Hıcr Suresinin 44. ayctında cehennemin muhtemel yedi kapısı olduğu beyan edilır. Öte yandan Kuran'ın yetmişyedi ayetinde cehennem konusunun yer alması da yedinin katlan olan bir sayı olması bakımından ilginçtir.

Yedi Uyurlar ya da Ash1lb-ı Kehf (mağara arkadaşları) kıssası Kehf Suresinde (9-26. ayetler) anlatılmaktadır (bkz. Resim 39).

Yedı sayısı Peygamberin miraç hadısesıyle ilgili olarak da karşımıza çıkar. Minyatürlerde Peygamberin Burak üzerinde, Tann kau sayılan arşın yer aldıgı yedmci göğe çıktığını göruyoruz. Cennetin kapısından Rıdvan vasıtasıyla girdikten sonra, arkasındaki çok sayıda melekle birlıkte Cebrail kendisini karşılar.

Yedi sayısına Bektaşi giyiminde de simgesel ifade amacıyla kullanılmış olarak rastlarız. Kemer eski zamanlarda birtakım erdemleri ifade etmek üzere yedi kere bağlanırmış. Ôte yandan Bektaşi tacının yedı dilimli olanına guneşe izafeten (belkı Tann'yı ve bazı yerlerde Ali'yi kastederek) şemsi ı.aç denilır.[5] Ôte yandan Kadıri tarikat inin Eşrefi koluna mensup olanlann gıydikleri taçlar da yedı dilimliydi. Bu tacın (başlığın) yedi terki yedi göze işarcuir. Bu tacın üzerine onsekizbin aleme ifade eden ya da besmeledeki b harfleri sayısına göre konulan onsekiz ya da ondokuz köşeli mühür, yedi ismi *(esmd-i seba)* simgeleyen yedi renk ibrişimle işlenir.

Sekiz

Geleneksel lslam inancına göre, yedi cehenneme karşılık sekiz cennet vardır. Bir k1Smı minyatürlü *heşt behişı* (sekiz cennet) isimli kitaplar da burdan onaya çıkmışur. Türk ve lslam bahçe düzenlemelerınde bahçelerin dört ya da sekiz katlı ya da bölumlü olması da cennet kavramına atıfta bulunur.

Bazı lslami inanışlara göre arşı sekiz melek taşır. Şıi inanışına göre bu sekiz melek, Nuh, lbrohim, Musa, Isa, Muhammed, Ali, Hasan ve Hüseyin'den ibarettir.

Dokuz

Dokuzun lslami dönemdeki varlığı daha çok lslam öncesı Türk mitleri ve inanışlanndakı dokuzun öneminden kaynaklanır.

---

51 M. croz, a.g.e., s. 25-27.

Onsekiz

Mesnevi'nin giriş bölümü onsekiz mısradır. Mevlevi dervişi olmak isleyen herkes onsekiz gün lekkede hizmet ettikten sonra mucfakta onsekiz çeşil hizmeli öğrenir. Hazırlık süresini tamamladıktan sonra aday onsekiz kollu bir şamdanla bir hücreye göLürülür. Burada onsekiz gün çile çeker tefekküre dalar. Mevlevi dergahını ziyaret edenlerin yanında onsekiz hediye getirmeleri bir gelenek halini almıştı. Besmelede onsekiz sessiz harf bulunmasından onsekiz bin alem olduğu inanışı türemiştir.

Ondokuz

Allah'ın en önemli isimlerinden olan Vahid, yani Bir'in sayısal değeri 19'dur, yani Allah'ı ifade eder. Bu nedenle yılı ondokuz günlük ondokuz aya bölen Bahailerin kulsal sayısıdır.

Yirmisekiz.

Kuran'm yazıldığı alfabenin harf sayısına işaret eder.

Kırk

lslam öncesi Türk geleneklerinde de çok yer tutan bu sayı Muhammed'in kırk yaşında Allah'tan ilk vahyini alması, Allah'ın Adem'in çamurunu kırk gün yogurduguna inanılması, Mehdi'nin dünyaya lekrar geldiğinde kırk yıl kalacak olması, diriliş esnasında göklerin kırk gün boyunca dumanla kaplanacağı ve dirilişin kırk yıl süreceğini ifade eder. Muhammed'in isminin başladığı ilk harf olan mim harfinin sayısal değeri kırkur.

Ôte yandan Alevilerdeki cem törenlerinin Peygamberin göğe olan yolculuğunun tekrarından ibaret olduğunu söyleyen Melikoff, miraç hadisesi esnasında Kırklar Meclisinin kunıldugunu söylüyor. Sivas yöresinden bir Alev'i'nin lanıklığına dayanan araşurmacı bu tanığa izafeten: "Alevilerde Cem demek Kırklann Cem'ini taklir etmek, yani onu canlandırmak demektir," sözünü akı.anyor.[52]

Doğum ve çocukla ilgili birtakım geleneklerin uygulanmasında, bu kuk günlük süre önemli sayılrnışnr. Türk-lslam edebiyatının pek çok eserinde kırk sayısının simgeselliğine dayanılır.

Altmışaltı

Allah isminin sayısal karşılığı alımışaltıdır. Sayısal değeri altı olan vav harfinin

[52] I. Melıkoff, a.g.e..s. 65.

yan yana kullanılışı allmışalnyı ifade eder.

Yetmiş

Ademi'in dünyanın bütün dillerini ifade için yetmiş dil bildiği ileri sürülür. Muhammed'in miraca çıkarken Kuran'ı yetmiş defa ezbere okuduğu söylenir. Yine Peygamberin Allah'tan günde yetmiş kez af dilediği ifade edilir.

Seksen

Bazı lslami kaynaklara göre Adem yaratılırken seksen yıl çamur halinde kalmıştır ve ondan sonra Allah tarafından kendisine biçim verilmiştir.

Doksandokuz

Esma-i hüsna denilen Allah'ın en güzel isimlerini ifade eder. Aslında Kuran'da ve hadislerde geçen daha başka isimler olmakla birlikte terim olarak genellikle doksandokuz isim kabul edilir.

Yüz Yirmi

Bazı Islami kaynaklara göre Allah Adem'e biçim verdikten sonra onu yüz yirmi yıl ruhsuz bırakmış ve bu süre sonucunda kendisine ruh verilmiştir.

ÇIZIM LISTESI VE KAYNAKLARI

Çizim L Altaylı şamanın tann ülgen'e ulaşmak için izlediği)01. 29

Çizim 2. Yama LaSvirlerinden etkilenmiş ôhlmün efendisi Erlik Han'ı gösteren, XD<. yüzyıla ait bir mask. Choijin-Lama Tapınağı Muzesı Moğolistan. K Tsurata'nın focografından çızim, (P. Berger ve T. Banholom ew, *Morıgolia* The Legacy of *Chiuggis* KJum, Londra & San Francisco [basım yeri 1-long Kongl 1995, s. 168, Res. 40)..... 53

Çizim 3 (solda). Mogolistan'da tespiL edilmiş bronz töz (E. ve M. Taube, Schamaneıı *uıid* Rhapsade*ıı*, Leipzig 1983, s. 80)..... 61

Çizini 4. Kalmuklara ail keçeden bir tôz (E. ve M Taube, *Sdıarıuaıicn wıd Rhapsodoı,* Leipzig 1983, s. 94). 61

Çizim 5. Bir Gold şamanının öreki dünyaya yolculuğu esnasında faydalandığı Koon ve Bucu adlı "kuş ruhlar." (U. Harva Holmberg, Thc Mythalog:; of Ali Races *Fluıro-Ugıic,* Siberian, c. iV, New York 1964, Res. 19)..... 6 1

Çizim 6. Hayv:111 bic;imi.ne gim1e Leınasına işaret eden metal aynalar ya da levhalar üzerine oyulmuş zooantropomorfik figürler($. lvanov, Ancieıu *Maslıs* of Sibe*ıiaıı* Peopl es, Leningrad 1975, şek.2)..... 7 I

Çizim 7. Bır Yemsey Ostiak şamanının geyik upi başlığı (U. Holmberg, The *Mytlıology* of All *R.aces Flnuo*-Ugric, *Siberiaıı.,* Res. 21)..... 72

Çizim 8. Bir Yakut şamana aic kuş tipi elbisenin on ve arka wrafLıın gôri.ınüşleri (U. Holınberg, Tiıe Mythology of Ali Ram *Fiuuo*-Ugrlc, Siberian, lev.lXdan çızim)..... 72

Çizim 9. Üzerinde ayak kemiklerini temsil eden aplike şeritleri olan şarttan çizmesi (V Dioszegi. "Ethnogenic Aspects ofDarkhal Shamanisın," Acta *Oricuıalia,* c. XV1 il. Budapeşte 1963, Res. l4'deki fotoğraftan çizim)..... 73

Çizim 10. Ayının bacak kemikleri ve şamanın ayı tipi sol çizmesi (U. Holmberg, *Tlıe Mytiıology* of Ali Raccs *Fiuno-Ugıic,* Sibeıiaıı, Res. 20)..... 73

Çizim 11. Sanzeev tarafından tanıtılan şnnıan davulunun arka yüzü 0/. Dioszegi. 1963, Res. 8). 79

Çizim 12. Altay şamanlanna ait davullar (A V. Anohin, "Altay Samanlığına Ail Maddeler," çev. A.lnan, Makaleler ve *lıucelemeler,* Ankara 1968)..... 80

Çizim 13. Minusinsk bölgesinden bir şaman davulunun ön tarafı (U. liolınberg, The Mythology of Ali Races 1-inllO-Ugric. *Siberiaıı,* Lev. XLVlll) 84

Çizim 14. Darkh:ıt şatnanlanna ait bir dııvul tokmağı *(V.* Dioszegı, 1963, Res.10.) 85

Çizim 15. Bir şaman asası. Hamburg Vôlkerkunde Müzesi (G. Nioradze, Der Schamarn*sıius* bel den Silıirisclıeıı Vôllıenı, Smıcgart 1925, res. 35)..... 86

Çizim 16. Binakım araşunnacılann anlauıklarına dayanılarak, dön anayöne göre ele alınmış beş temel unsur ıle bu yön ve unsurlara bağlı olarak mevsim. zaman, renk, hayvan ve

yıldızlar (Çizim: Yaşar Çoruhlu)....., ...90
Çizim 17. Dolgan şamanlanna ait, tepesinde kuşlann efendisi kanalın bulunduğu bir Dünya Ağacı. (U. llolmberg, The *Mythıology* of Ali Races flımo-Ugıic, Si/*Jcriaıı.* Res. 24'Len çizim)...92
Çizim 18 Gôk ile Yer arasında insan. Göktürk devri kaya resmi (Ç. ômüraliuulu, Tengircilih *Uluttılı Fılosofiyanm Uıugusuna Çalgın.* Blşkek 1994, lev. 312).....96
Çizim 19. Yaradılış esnasında suyun dibinden toprağı çıkaran balık-kuş, SL Peı.ersburg (Eski Leningrad) Hennitage Müzesi U. Scryzgowski. "Türkler ve Şimali Asya Sanan'nın Buz Devrindeki Menşei," çev. C. Köpnılti-Nusret, Ollıil (l laik Evleri Dergisi), c. IX, s. 49, Ankara 1937. Res. 9'dııki fotoğrafu:ın çizen Yaşar Çonıhlu).....lOl
Çizim 20.Alıaylılarda taytlga (baydara) denilen .sınga takılmış kurban edilmiş attn derisi ve başı (A V Anohin, 1968, şekil l7; N. Diyarbekirli, Hun *Sanatı,* lsıanbul 1972, s. 203)...12S
Çizim 21. Peçenek Türklen'ıı e ait Nagyszentmiklos hazinesindeki 7 numaralı sürahide bulunan Garuda (karakuş?) Ogürü (L Racz'ıı fotoğrafından çizen Yaşar Çoruhlu).... 131.
Çizim 22. Doğu Türkistan'da bu lunan, Koço Uygur kağanlığı'na ait bi r freskodan kurt başlı gönder tuuın hükümdar figürü MS TV.-Vlll. yuzyıl (A. Grunwedel. Ali-Buddhistisch *Kıılısta-eıteıı* in Chinesisch-Iurk*estaıı,* Berlin 1912, Res. 287) 135
Çizim 23, Oniki Hayvanlı Takvim *(Türkmen MedeıiiycU* Dergisi, 1994, sayı 1, arka kapak)... J 74

RESİM LISTESI VE KAYNAKLARI

Resim I. Sibirya kaya resminde şaman olduğU düşünülen figür (S. Anadol, kSaman Türkler Tuva ve Hakasya: Atlas, sayı 82, Ocak 2000, s. 46) 16

Resim 2. Türkmenistan'ın Nisa kentinde EbO Ali Dekkak Türbesi yakınında pınar başında bulunan dilek ağacı (Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu, 1996) 44

Resim 3. Taş üzerine yapılmtŞ Umay tasvin. Taraz (eski Cambul) Kastayev Devlet Sanatları Müzesi (Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu 1998) 45

Resim 4. Nazarltk olarak kullaıulan, keçeden yapılmtŞ Umay tasviri (Yaşar Çoruhlu arşivi) ... 45

Resim 5. Siyah Kalem'e atfedilen bir cin tasviri. Topkapı Sarayı Müzesi l<ütüphancsi II 2153 (M. Ş. lpşiroğlu, *Siyalı* Kalem *Wırıd* of The Steppe, lstanbul 1985, Res. 40) 54

Resim 6. Ktllle ve Dimne'den aslana binen ve yılanı kamçı olarak kullanan (Erlik imgesinin etkisini ıaşıyan) bir cin tasviri. Edgar Blochet, Les Enluntinures des *Manuscripıs Oriı:ıtaux* - Turcs, Arabes. *Persaus*- de la *Bibliotlıeque Naclorıale,* Paris 1926) 55

Resim 7. Gold ve Gilyaklara ait Amur Tözleri (M. And, Oyun ve *Bügü Türk Kül(.lıi.lıde* Oyun *Kavramı,* lstanbul 1974) 56

Resim 8. Diyarbakır Ulu Cami kapısı üzerindeki aslan-boğa mı1cadelesini gösteren k:ıbanma (G. Ôney, Anadolu *Selçuklu* Mimari.sinde *Süsleme* ve B Sanatlan, Ankara 1978, Res. 25) 58

Resim 9. Olasılıkla cözlerle ilgisi bulunan çadır direği tepelikkıi ya da sancak alemleri. Avar devri buluntusu. Budapcşte Milli Müze (Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu. 1989) 60

Resım 10. Yakut Şamanı (M. And, Oyun ve Bt1gıl, *Türk Kültüründe* OyLıu *Kavramı,* Lev. iV) 62

Resim 11. Şamanın manevi yolculuğu esnasmda kullandığı hayvan-ruha aıt model; Sıbirya Budape.şte Etnografya Müzesi (Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu 1989) 68

Resim 12. Göğe manevi yolculugu esnasında şamanın merdiven olarak kullandığı dırck. Bu direk aynı zamanda dilek ağacı olarak da kullanılır. Doğu fürkistan. W. Zengyuan vd. (ed.), *Xiuıjiang Ouina,* s. 138.) 69

Resim 13. XlX. yüzyıla ail bir Sibirya şaman elbısesi. SL Petersburg Etnografya Müzesi (S. A. Avijanskaya, *Gosudarstvı:nnıyi* Muzcy Etnografii Narodov SSSR, Leningrad 1989, Res. 84) 71

Resim 14. Moğoliscan'dan bir şamanın elbisesi üzerindeki dokuz bebek kuklası, çanlar ve yılan başlan (E. ve M. Taube, *Sclıamaıien* und Rhapsoden-Die Gelstige Kultur Der *Alterı* Mongolei, Leipzig 1983) 74

Resim 15 Ac başlı şaman asalan. Sc. Petersburg Etnografya Müıesi (S. A Avijanskaya, *Gosı.ıdars*-tvı:nniyi Muzey Etnografii Narodov SSSR, Leningrad 1989, Res. 95) 86

Resim 16. Bir mandalayı tasvir eden fresko'dan detay; V.-V1.yüzyıllar (M.Bussagll, *Cenıral Asiaıı Paiuıtitıg,* s. 3) 90

Resim l7. XV. yüzyıl Anadolu Turk halısmdan detay; Dünya Agııcı ve üzerinde kuşlar (Şerare Yetkin, *Tıuh Halı Sanatı,* tst::ınbul 1991) 93

Env. 3632, Vr. 25 b, XTI!.-XlV. yüzyıl (y.Çoruhlu, *Tıırk Sanatında* Hayvan Sembolizmi, lstanbul 1995, Res. 112).....140
Resim 35. Acaiba'/-Mah/akat. Topkapı Sarayı Mı1zesi Env. A. 3632 142
Resim 36. Aslan-geyik mücadelesini göstren duvar resmi_ Azerbaycan Seki Hanlar Sarayı (Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu, 1997) 143
Resim 37. Yunus'un Cebrail'in yardımıyla balığın karnından çıkışı, Falname, Topkapı Sarayı MQz. H 1703 (M. And, *Minyatürlerle* Osmanlı-lslam *Mitologyası,* lsıanbul 1998, s. 211)..144
Resim 38. lbrahim'in lsmail'i kurban edeceği sırada meleğin gökyüzünden bir koç getirişi. tasvir eden *Kısas-ı* Enbiya (Sir T. W. Arnold ve A. Grohmann, *Tlıe* Isla *mıc* Booh a Co*ıtribution* to its Art *aıid* History]rom *ıhe* Vll-XVlll. *Ceıtuıy,* 1929).....151
Resim 39. Yedi uyurlar efsanesini ıasvir eden minyatür Topkapı Sarayı Müzesi H 1654, 32 b, 15.3 x 25 cm. Raşid al-Din Faz! Allah b. 'lmad al-Davla EbO.'I Hayr b. Muvaffık al-Davla (ôlm. 718/1318-19) 154
Resim 40. Davulun sesine aldanan tilki. Kelile ve Dimne hikayelerinden. Topkapı Sarayı Müzesi Küt. Env. Nu. Revan 843..... 157
Resim 41. Kırgızların Manas Destam'ndaıı bir sahne. Almaınbet ve Sırgak ejdere karşı savaşıyor. M. Manuilova 1971. Metal madalyon (K. N. Usubalieva, *Kırgız Mamlekeıtik Surôt* lshusstvo *Mıızeyi*-Kirg/zskiy *Gosıidarstvenniy Mıızey* /zobrazitelmh lsht*ı*sstv-The l<irghiz State Art Museum, Bişkek (Frunze) 1985, Res. 106) 165
Resim 42. Hamse-i Nizamf'den bir av sahnesi, 1491 (K. Kerimov, Nizami Geıicevi Hamse Miniatiirler-Nizami Gaıijevi Khamsa *Miıiiatıires,* Bakı1 1983, s. 132, Res. 81)..... 166
Resim 43. Kanuni Sultan Süleyman'ın doganla avlanması (E. Atıl, *Süleymamıanıe-Tlıe Illusırated* History of *Süleyman* The Magıiificent, Washington 1986, s. 117)..... 166
Resim 44. Turfan'dan (Doğu Türkistan) tavuk yılını simgeleyen kil heykel ON. Zengyuan (Haz.). Xi1]ia11g-*Oıiıa,* Uruınçi 1989, s. 51). 174

Resim 18. Babur'un oğlu Hümayun'un doğumuyla ilgili kutlamaları konu alan bu minyatürde bahçedeki havuzun şekli evren (kare içinde daire) yansılmaktadır (H. Süleyman, *Bobumoma* Rasmlan-*Miniatures* of *Babur-namah,* Taşkent 1978, Lev 45) 94

Resim 19. Türk mitolojisindeki dünyayı taşıyan hayvan (balık, öküz vs.) tasavvurundan etkilenmiş bir Türk İslam minyatürü. *Accübü'l*-Mahlukat, varlık 131 a (Topkapı Sarayı Müz. Küt. env. no. A 3632) 100

Resim 20. Adem ile Havva'nın cennetten kovuluşunu gösteren Osmanlı minyatürü Falnâme, Topkapı Sar. Müz. H. 1703. (F. Çağman ve Z. Tanındı, *Topkapı Sarayı* Müzesi *İslâm* Minyatürleri, İstanbul 1979, Res. 58) 106

Resim 21. Göktürklerin kuman türeyiş efsanesini tasvir eden Bugm abidesindeki kabartmadan ayrıntı; kurttan sut emen çocuk (N. Diyarbekirli, *İslâmiyetten* Once *Türklerde Sanatı,* Başlangıçtan *Bugüne* Türk Sanatı, Ankara, 1993, Resim 40) 108

Resim 22. Sivas Gök Medrese çaçkapısından ayrıntı; tepesinde kanal bulunan Dünya Ağacı kabartması (Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu) 115

Resim 23. Ağız ejderi. Burada kozmolojik şemaya göre ağaç unsurunun ve doğu yönünün simgesi mavi ejderler, Topkapı Sarayı Müz. Kül. H 2152 59 a (Yaşar Çoruhlu tarafından) 115

Resim 24. Ukok Platosu'nda bir kadın asilzadeye ait kurganın rekonstrüksiyonu. Muhtemelen Hun devrine aittir (N. Polosmak, "A mumy uneanhed from the Pastures of Heaven," *National* Geographic Magazine, sayı 186, Ekim 1994, s. 90) 122

Resim 25. Sultan H. Osman kuyruğu bağlanmış atın üzerinde görülüyor, 1618 (f. Çağman ve Z. Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi* İslâm *Minyatürleri,* İstanbul 1979, Res. 62) 124

Resim 26. Buda'ya elindeki çiçeği adak olarak sunan Uygur prensesi (M. Bussagli. *Centra/ Asian* Painting, s. 107) 127

Resim 27. Elinde gül tutan Fatih Sultan Mehmet. Uygurların çiçek sunma sahneleriyle benzerliği dikkat çekicidir. Tahta baskı. Tobias Stimmer 1578 127

Resim 28. Acaibü'l-Mahlukat'tan bir ejder tasviri (Top. Sar. Müz. Küt. A. 3632, vr.26 b) 132

Resim 29. Behram Gur'un ejderi öldürüşü. *Şehnâme,* Şiraz 1370 Topkapı Sarayı Müzesi, T 1511, s. 203 b. (B. Gray, Persian *Painting,* Geneva 1972, 2. baskı, s. 63) 132

Resim 30. Anadolu Selçuklu devrine ait çifte başlı kanal kabarması. Konya İnce Minareli Medrese Müzesi (Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu) 133

Resim 31. Cengiz Han'ın kansı Alan-Koa'yı hamile bırakan gök kurt (Topkapı Sarayı Müzesi Baysungur Albümü, 1653) 134

Resim 32. Behram Gur, aslanı yenerek tacı alıyor Hamse-i Nizami. Herat 1479/80 (F. Suleymanova, Nizamiy "Hamsa" *Iskusstva Rasvitia-Illiuminatiors of Nizami's* "Hamsah," Taşkent 1985, Resim. 18) 137

Resim 33. 1600 Tarihli özbek minyatürü. Sultan Hüseyin'in *Aşıklar Toplantısı* kitabından Emir Salih tarafından islenmiş edilmiş minyatürde şeyh dinsel gücünün simgesi olarak kaplan postu üzerinde oturuyor (O. Galerkina, *Mawarannahr Book Painting,* Leningrad 1980, Lev. 38) 139

Resim 34 Buytlkayı ve Kuçükayı takımyıldızını gösteren minyatur Topkapı Sarayı Müz. Kut.

KAYNAKÇA

Açа, M., Oniki Ha*yvaıılı Türlı* Takvimi *Etrafıuda Teşelıl<ül Etmiş* Bazı Efsaneler, TDTD, sayı 98, lstanbul (Şubat) 1995.

Agar, M. E., "Yaratılış Efsaneleıi Üzerine." *TKA Proj.* Dr. *Muhamın Ergiıı'*e *Amıagaıı,* XXVllV 1-2, (1990), Ankara 1992.

Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-ıdıne,* haz. E. Merçil, c. 1-11, lstanbul 1977.

Akdoğan, Y., lskendemdme'den *Seçmele*r, Ankara 1988.

Akgür, N., "Oniki Hayvanlı Türk Takvim\," TDA, sayı 64, Şubat 1990.

Akse!, M., "Halk inanışları ve Halk Sanatı: Aslana Binme Duvan Yürütme Kerameti," TFA, sayı 182, lstanbul 1964.

Alaaddin Ata Melik Cuveynl, Tarih-i *Cihangüşa,* çev. M. Ôzıürk, Ankara 1998.

Alıaylı, S., Azerbaycan *TUrkçesi Sözlüğü,* c. 1-11, Ankara 1995.

Anadol, 5., "Şaman Türkler Tuva ve Hakasya," Atlas, sayı 82, lsıanbul, Ocak 2000.

And, M., Oyun ve *Bugü,* lstanbul 1974.

-*Dünyada* ve Bizde Gôlge Oyunu, Ankara 1977.

-*Minyatürlerle Osmanlı*-lslam *Mitologyası,* lstanbul 1998.

-*40 Güıı* 40 Gece *Osmanlı Düğünleri Şenlikleri Geçil* Alay/an, lstanbul 2000.

Anohin, A. V., "Altay Şamanlığına Ait Maddeler, çev. A. !nan, Makaleler ve lnce/emeler, c. 1, Ankara 1968.

Anonim, *Türkçe* Mani El *Yazılan (Mamdıailıa) K!ıotço* Harabelerinde *Bulıuup* A. Von Le Coq Tara*fıudaıı Tanıtıl*an El Yazılan, çev. F. Köseraif, c. I, lstanbul 1936.

—"Avalokuesvara," TA, c. lV, Ankara 1950.

— "Avcılık," TA, c. N, Ankara 1950.

-"Asura," TA, c. IV, Ankara 1950.

—"Bodhisattva," TA, c. Vll, Ankara 1955.

-"Brahma," TA, c. Vlll, Ankara 1956.

-"Cataka lar," TA, c. JX, Ankara 1958,

-"Çimemani," *TA,* c. Xll, Ankara 1964.

-"Dvarapala," TA, c. XIV, Ankara 1966.

-"Dhyani Buda," TA, c. Xlll, Ankara 1966.

-"Deva," TA, c. Xlll, Ankara 1966.

-"Devi," TA, c. Xlll, Ankara 1966.

—"lndra," TA, c. XX, Ankara 1972.

-*Türk Dil* Kurumu *Türkçe Sôzlük*, c. I-11. Ankara 1988.

Arat, R. R., Eski *Türk Şiiri,* Ankara 1986.

—"Türklerde Tarih zaptı." Makaleler, haz. O. F. Senkaya, Ankara 1987.

—"Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca parçalar." Makaleler, haz. O. F. Senkaya, c. 1, Ankara 1987.

Araz, R., Harput'ta Eski *Türk /nançlan* ve Halk *Hekimliği,* Ankara 1995.

—"Türklerde Av Kültü ve Müessesesi," Vll. ΠX *Tebliğleri,* c. T, Ankara 1972.

—*Türk* Dili Tarihi, lstanbul 1984.

Campbel!,]., *Baiı* Mitolojisi, çev. K. Emiroğlu, Ankara 1992.

—Ilkel Mitoloji, çev.K Emiroğlu, Ankara 1993.

-*Ooğtı* Mitolojisi, çev. Kudret Erniroğlu, Ankara 1993

Caner, D, The *Sıınbol* of *Tlıe* Beast-The A11imal Style Art of Eurasia, New York 1957.

Carus, P. (ed), *Bııda'nın ôgreti*si, çev. T. Uygun, lstanbul 1984.

Chido, B., "A Propos D'un Personnage de la Mythologie Altaienne, Jouııal of Turkısh Studies," *Türklük* Bilgisi *Araşıınnalan,* c. V, 1980.

Ching, L., Chang-Ch'ie11'ir1 Elçiliği *Zamarmıda Çin* ile Kuzeybat1 *Komşulannm* Mür;asebetleri, 1. Ü. Sosyal Bilimler cnştitüsü, Genel Türk Tarihi AnabUim DaiL, yaytmlarunamış yüksek lisans tezi, lstanbul 1987.

Cooper,]. C., An Illustraced *Eıicyclopaedia* of Traditional Symbols, Londra 1992.

Coq, A. Von Le, Die Buddhistische *Spataıitike fn Mittelasieıı,* c. Vl, Berlin 1928.

Cunbur, M., "Folklorumuzda Geyik Motifı Üzerine," *11. MATFK* Bildirileri, c. 11, Ankara 1982.

Czaplicka, A., Aborigi ııal Siberia.a Study in Social Anthropology, Oxford 1914.

Curtis, V.S., Persian *Myıhs*, Londra 1993.

Çağatay, S., "Türk 1-l.alk Edebtyauncia KuğU Kuşu," 1. MATK, *Tebliğler,* c. il, lstanbul 1971.

-Altım *Yaruk'tarı* iki *Parça,* Ankara 1945.

Çağatay, S. ve S. Tezcan, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğutça Bugut Anm," TDAYB, (1975-76), Anhra 1976.

Çakır, A ve A Şekür Turan, "Uygur Türklerinde Oynanan Hayvan Molilli 1-l.alk HiMyeleri," THKA, sayı 2. Ankara 1991.

Çay, A., Tilrk E*rgenehoıı* Bayramı Nevruz, Ankara 1988.

Çoruhlu, Y., "Türk Şamanizrninde Biçim Değiştirme (Metamorphosis) 01ayı ve Türk Sanatı 'ile Bağlantısı Özerine Birkaç Söz," *STAD,* c. 1, sayı 1, lstanbul (Kasını) 1987.

-Anadolu *Selçuklulannm Taş Tezyinaıınaa* Orta Asya ile *Bağlantılar*, MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Programt yayımlanmamış yüksek lisans tezi, lstanbul 1988.

-"Leningrad HermitageMüzesi ve Türk Sanatı," *TDA,* Prof Dr. Bahaeddin ôgd'e *Armağan,* sayı 65, lstanbul 1990.

-"lslamiyetin Kabulünden Sonraki Asya Türk Sanatmda Hayvan Üslubunun izleri," DTS, c.7. sayı 26, lstanbul 1990.

-"Uygurca Yazılmış Oğuz Kağan Destanı'ndaki Bazı Unsurların Türk Sanat Tarihi ile llişkileıi Üzerine Notlar," *MÜTAD,* sayı 6 (1990), lstanbul 1991.

-"Kültigin'in Baş Heykelinin lkonografik Bakımdan Tahlili," *MSüFEFD*, sayı 1, lstanbul (Aralık) 1991.

-"Türk Resim Samıtı'nda Hayvan Sembolizmi,' MSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, lstanbul 1992.

—"Nagyszenuniklos Hazinesindeki lki Sürahi Üzerinde Bulunan Yırtıcı Kuş (Kartal/Garuda) Figürlü Kompozisyonlann Türk Sanatı ve ikonografisindeki Yeri," S. Ü. Prof Dr. *Yılmaz* Onge *Amıağaıı*, Konya 1993.

—"lslamiyeuen Önceki Türk Sanau'nda Hayvan Mücadele Sahneleri," Sanal Tarihinde füoıiog-

Aşurov, A., "Türkmen Edebiyatında Nevruz," Nevruz ve Renkler *Türk Dünyasında* Nevruz *lkıncı* Bilgi *Şöleni* Bildirileri *Aıılıara* 19-21 *Maı·ı* 1996, haz. S. Tura!ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Aul. E., *Süleynıannanıe* The *Illıstrated Histoıy* of *Süleyman* the *Magıificerıt,* New York 1986.

Aydınlı, A. ve 1. L. Çakan, "Aşeri-i Mübeşşere,tt TDVIA, c.3, 1stanbul 1991.

Bağcı,$., "lslam Topluınlannda Matemi Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor, Siyah," *Cınıelieres* et *Traditloris Fuıieraires* dans le *Morıd*e *lslanıique-Islanı* Du11yasmda *Mezarlıklar* ve Defin *Gelenekle*ri, c. il, Ankara, 1996.

Balrrusailis, j. Jurgis, Le *Moyeıı* Age *Fauıasıique-Aıuıquites* et *Exotisrues Daıis* L'art *Goıhique,* Paris 1981.

Bang, W. ve G. R. Rahmeti Arat, Oguz *Kağan Destanı,* lstanbul 1936.

Başer, S., *Gôk Tann'ıuı Sıfatlaruıa Bmdü'l-Hüsnd Açısından Bakış,* lstanbul 1991.

Bayramoğlu, Ô., *Şaman* Davulu (Danışman: Y. Çoruhlu), MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış lisans ıezi, lstanbul 1997.

Bazin, L., Les Systemes *Clıroıologiques* dans le *Moride* Turc *Ancleıı,* Budapeşte, 1991.

Bıardeau, M., "Deva/Asura Hinduizmdeki Göksel Tannlar ve Demonlar," çev. S. Agıldere, Antik *Dünyada* ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler *Sözlüğü,* yön. Y. Bonnefoy, haz. L. Yılmaz, c. l, Ankara 2000.

-"Devi Hindistan'daki Tannça," çev. S. Ağıldere, Antik *Dünyada* ve Geleneksel Toplumlarda *Din*ler ve *Mıtolojiler Sôzlıigü,* yön. Y. Bonnefoy, h. L. Yılmaz, c. 1, Ankara 2000.

Bilici, K., "Anadolu Taş Tezyinaanda Hayvan Üslubu-Erken Devir Örnekleri Üzerine lfü Deneme," ASTD, c. il, lzmir 1983.

Black,j. ve A., Green, Gods, Demons and *Syrıbols* of *Aıicient* Mesopotamia, Londra 1992.

Blochet, E., Les *Enlumiuures* des Manuscripts *Orieıitaux*-turcs, arabes, *persiwıs* de la *Biblioıheque Natioıiale,* Paris 1926.

Bongard, G. M. ve E. A. Gramovsky, "Şamanlar ve Şamanizm," *UNESCO'dau Gôrılşle*r, sayı 12, Aralık 1976.

Boswonh, c. E., *lslanı* Devletleri *Taıihi,* çev. E. Merçil ve M. lpşirli, lstanbul 1980.

Boyle,j. Andrew, A Eurasian *Huıtiug Rinıal,* The *Moıigol* World Empire *1206-1370,* Londra 1977.

-Turkis*fi* and Mongol *Shamaıiis*m *in* Middle Ages, The Mongol World *Eıupire 1206-1370,* Londra 1977.

Bozyel, 1., "Iğdır Nahçivan ve Tebnz üçgeninde Nevruz gelenekleıi,n Nevruz ve Reıılıler *Türk Dünyasında* Nevruz *lkıncı* Bilgi *Şöleni* Bildirileri *Arıhara* 19-21Mart1996, haz. S. Tura!ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Bozkun, F., *TCırkleriıı* Dim, lsranbul 1995.

Buluç, S., "Şamanizm 1-Vll," *TüA.*

— "Altayca Bir Bahadır Efsanesi," *TüA,* sayı 7, 1943.

-"Şamanizmin Menşei ve inkişafı Hakkında," TDED, c. 11, sayı 3-4, 1946.

— "Şaman ve Şamanizm," IA. c. XI, lstanbul 1979.

Bunker, C. E., C. V. Chatwin ve A R Farkas, *Aıiiual Sıyle Arı Froni* East to *Wesı,* New York 1970.

Caferoğlu, A., "Türk Onomastiğinde At Kültü," TM, c. X, 1953.

— "Türk Onomastiğinde Ay ve Guneş Unsurlan," *TDED,* c. Xlll, 1964.

rafılı Araştınnalar Gimer lnal'a *Amıagan.* Ankara 1993.

-"Turk S:ınau'nda Görülen Hayvan Fıgurlerine 'Gök ve Yer' Sembolızmı Açısından Bır Bakış." *TDA,* s:1}ı 87, lslanbul. Aralık 1993

—"Türk Sanan'nda Görülen Horoz ve Tavuk Fıgı:ırleıinin Sembolızmı," / *DTD,* sayı 91, Temmuz 1994.

—"Turk Sanatı' nda Görülen Tavşan Figürlennin Sembolizmi," *TDTD,* sayı 92, Agtıstos 1994.

-"Türk Sanau'nda Görülen Maymun Figürlerinin Sembolizmi," TDTD. sayı 9'1, Ekim 1994.

-"Türk Saıımı'nda Kaplumbağa ri gurlerinin Sembolizmi." AS, sayı 62/63. lsıanbul 1994.

-"Turk Sanaıı'nda Görülen Tilki figurlennln Sembolizmi." *TDTD.* sayı 95, Kasım 1994.

-"Türk San:ırı'nda Görülen Yılan Tasvırleıinın Sembolizmi. *TDTD,* sayı 96. Aralık 1994

-"Turk Mıiolojisi ve Türk Sanaıı: insan Bilımlen *Araşurmalan-Yenı* Harran Çevresi, sayı 7-8, 1994.

—"Turk Sanau'nda Savaşve Barış Sembollen," *il. Mü::edlik* Senunen *Bıldinler,* A-;ken Muze ve Kulıur Sıiesi Komuıanlıgı. 19-23 Eylul 1994, lsıanbul 1995.

—"Turk Samıtmda Hale. Dolmtımcu MATSK, c. 1. Ankara 1995.

—"Orto ve iç Asya'da 'Hayvan Biçimıiıe Ginıie' inancı ve Türk Sanall ıle llışkısi," *MSOFEFD,* sayı 2, lsrrınbul Ocak 1995.

-Tarlı S*aıiatmda* 1-I*ayvaıı* Sembolizm/, lsıanbul 1995.

-"Turk S:ın:ıtı'nda Köpek Figurlerinın Sembolızmı," Toplumsal Tanh, c3, s:ıyı 14, lsıanbul Şub:ıt, 1995

-"Turk Sanarı'nda Balık FıgUrlennın Sembol mi," IDTD. sayı 99. Man 1995

-"Turk San:ıu'nda Koyun. Koç. Keçi l'ıgurlennın Sembolizmı," *TDTD,* sa>ı 100, Nisan 1995.

-"Turk S:ınatı'nda Gönllen Boğa (ôkuz, inek) Fıgı:ırleıinin Sembolızmı," TDID, sayı 101, Mayıs 1995.

-"Ti.Irk Sanau'nda Yımcı Olmayan Kuşlann Sembolızmi-¦"TDTD, sayı 102, Haziran 1995.

—"rork Sanaıı'nda Görülen Geyik Fıgurlcnnin Sembolizmi," Toplumsal Tarilı.sayı 18, lstanbul l l azlran 1995.

-"Turk Sanatı'ıda Yırtıcı Ol mayan Kuşlann Sembolizmi – 2," TDTD. s.ıyı 103, Temmuz 1995

-"Turk Sanau'nda Fil figurlennın Sembolizmı," Toplumsal Tarih, sayı 23, lstanbul, Kasım 1995

-"Turk S:ınan'nda Görülen Deve Fıgurlennın Sembolizmi; TKA Prof. Dr. *Olıiay* Aslanapa'ya *Annagaıı,* Yıl XXXl / 1-2 (1993). Ankara 1995.

-"Türk Sanau'nda At Fıgurlennın Sembolızmı," *TDA,*53}'ı 98, Ekım 1995.

-"Turk Kozmolojisinde Yer Alan B:ızı Unsurlann Türk Halılanndaki izlen," TDA Prof Dr. *Fa*rulı S*wıer*'e Amıagan, sayı 100, Şubaı 1996.

-"l.oıus ikonografisi ve Uygllr Sanau'nda Lmµs," UO *ÔTK*K. 4-7 Eylül L989, Anknra 1997.

—"Türk Sanau'nda Av Sembolizmı," AS. s:ıyı 76, (Ocak-Şubat), lstanbul L997

-"Orı:ı ı\sya'dan Anado lu'ya Lahıı (veya Taş Sanduka) !erde Görulen 1lançcr-Bıç:ık Tasvirlerinin Sembolızrru: Tarihi *Kültunı* ve: *Sauatyla Eyüpsultan* Sempozyumu. /, 9-11 *Mayıs* 1997, Istanbul 1997

-"Selçuklu Sarnm'nda Görülen Kuyrugu Dugumlü At Tas--ırlennın lkonogr:ıfık ve lkonolojik

Mahiyeti: V1 *SÜ* M *SKMSBıldirilm.16*-17 *Mayıs* 1996. Konya 1997.

— Erken Devir *Türk* Sanaır'nın ABCsi, lstanbul 1997

—"Türk Sanau'nda Av Sembolizmi," AS, c. V, sayı 76, Ocak-Şubat 1997.

—"Kurgan ve Çadırdan (Yurt) Kümbet ve Turbeye Geçiş." *Gccmfştc'ı Gunümüze Me:z:arlılı* Kıll-*tı:ırü* ve insan /-*layatıua Etlıilcrl* Sempozyumu, *18-20 Aralık* 1998, lstanbul 1999.

-*Türk Miwlojisiuin AIJC'sı,"* lstanbul 1998.

— "Türk Hayvan Takvimı," *M* Ugur *Demıan 65 Yaş Amıaga111*-65th *Bırıhday Fesıchrifi,* (ecl 1. Ce-
mil Schick), lstanbul 2000

Daneshvaıi, A., *Anımal Symbolism* ıu Warka wa Gulshalı, Oxford 1986.

0:1\'i.dson, E., *Scanduıavıaıı Mythology,* Londra, New York, Sydncy. 1969

Dclaby, L., "Efendi Ruhlar ve Samammı," çev Y. Koç, *Aıtih* Dunya ve Geleııelısel Toplumlarda Dinler ve *Mıuolo;iler Sôtlugu,* yon. Y Bonnefoy, haz. L. Yılmaz, Ankara 2000.

Dcliömeroğlu, Y.• Saha Türklerinde bir Nevruz versıyonu: lsıakh Bayramı." Nevruz ve Renkler *Türk Dünyasında Nevruz lluua* Bilgi *Şôlerıi Bildin/en* Ankara 19-21 Mart 1996, haz. S. Tura! ve E Kılıç, Ankara 1996.

Demirci, K., *Hirıduiz:mlrı* Kutsal *Metinleıi* Vedalar, lstanbul 1991.

Demiri, K., Hayat'u/ /layvan. haz. S. (..ağlayan, lstanbul 1973.

Dioszeg V., "How to 13ccame :ı Shanıan Among thc Sagais," AO, c XV, l3udapeşte 1962.

—"Echnogenic Aspecıs of Darkhat Shaınanısm," AO, c. XVl /1, Budapeşte 1963.

Diy.ırbekirli, N., *Hun* Sa11a11. lsıanbul 1972.

—*Islamiyeııen önce* Tiirlı *Sanaıı, Başlangıcından* Bugürıe *Türk Sanaıı,* Ankara 1993.

Drury, N., *Şamanızm-Şamarılıgın ôgderi,* çev. E. şımşek, lstanbul 1996.

Eberhard, W., Qn *KayıaJılanııa Gôre Türkler* ve *Komşulanrıda* Spor, çev. N. Uluğtuğ, ülkı:ı, Hal-hevleıi *ve* Ha/Jwdalan Dergisi. c. XVI. sayı 87 (Mayıs), Ankara 1940.

-*Çiıu'in Şimal Komşulan,* çev. N. Uluğruğ, Ankara 1942.

-Çin Simgeleri *Sôzlugü,* çev. A. Kazancıgil ve A. Bereket, lsıanbul 2000.

Ebulgazi Bahadır Han, (Sccere-i Terahime) *TUrhleıin* Soy *Kütüğıı.* haz M Ergın, lscanbul, tanhsız

-*Şecere*-i Terahime *(Turhmcnlı:rin* Soy *Kütüğli),* haz. Z. K. ôlmez, Ankara 1996.

Ebırl-Hayr-ı Rüml, Sa/tuh-name. haz. H. Akalın, Ankara 1988.

Echardt, S., Efsanede *Aıtila,* Attila ve Hun/an, çev. Şerif Baştav, Ankara 1982.

Ekrem, N. H., •ttunlarda Renk ve Yön Bilgisi." Nevruz *ve* Renkler *Tüıtı Daııyasında Nevruz lhınci* Bilgi *Şöleni* Bildirileri Ankara 19-21Mart1996, haz. S. Tural ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Elçın, Ş. *Türk* Halk *Edebıyaıına Giriş,* Ankara 1986

Eletr, M. Riad, Ihe Elephant ın ıhe lndian Mughal Painting," BCAS, c. 1-lll, Bağdat 1956-1958.

Eliade, M., Shamanism Archaic *Teclıniques* of Ecstasy, çev. W. R. Trnsk, Londra 1964.

-*Kuıs*a 1 ve Dindışı, çev. M. A. l<ılıçbay, Ankara 1991.

—imgeler Simgeler, çev. M A. Kılıçbay, Ankara 1992.

—*Mıılerin O:z:ellilıleri,* çev Sema Rifot, lsıanbul 1993

—Elxdi *Dönüş Mıtosu* çev. U. Altug, Ankara 1994

-*Şamanizm* Ilhcl Esnme *Tclmıhltri,* çev. 1. Birkan, Ankara 1999

Eliade, M. ve L Couhano. Dmltr Tanhi *Sôtliığü,* çev. A. Erbaş, lstanbul 1997.

Mangalcepe, lstanbul 1999.

Gökyay, O. Şaik, Dedem *Korlıudun Kitabı,* lsıanbul 1973.

Grard, R., Popol-*Vulı* Maya-*Kişe'lerin* Kutsal Kitabı, çev. S. Tansuğ, Isıanbul 1991.

Gnaznov, M. P., *Pazyryhslıiy* Kurgan-Le *Kurgaıie* de Paz.yrh, Moskova-Leningrad 1937.

— *Süd* Sibirien, Stuıgan 1970.

-"Ôteki Dünya için Hazırlanan Adar," UNESCO *'dmı Gilrıiş,* sayı 12, Aralık 1976.

Grousseı, R., *Bozkır* lmparatorlugu Atilla, Cengiz *Haıı, Tınıur,* çev. M. Reşat Uzmen, lstanbul 1980.

Gubaev, A., Arheologiya Turkmenistana, Aşkabad 1989.

Gumilev, L. N., Eski *Türkler,* çev. A. Batur, lstanbul 1999.

Günalray, *$., Türk* Tarihinin ilk Devirlerinden *Yakın Şarlı* Elam ve Mezopotamya, Ankara 1987.

Gcınay, Ü. ve Ü. H. Güngôr, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin* Dini Tarihi, Ankara 1997.

Güngör, l-'!., "Süryani Kaynaklanna Göre Türklerin Menşei, Dini inanış ve Adetleri," *TCır ı Dünyası Araştınnalan,* sayı 40, Subat 1986.

-"On Asya Kültürlerinde Yeniden Doğuş ve Türklerde Nevruz," Nevruz, *Türh Kültürfmde* Nevruz Uluslar *arası* Bilgi *Şöleni* (Sempozyumu) *Bildirileıı,* haz. S. Tura!, Ankara 1995.

-*Türk* Bodin Bilimi *Araştırma/an,* Kayseri 1998.

Güngören, 1., Buda ve *Ôğretisi,* lstanbul 1988.

Güzel, A., "Türk Küllüründe Nevruz ve Milli Birlik-Beraberlik," Nevruz ve *Reıılıler Türk Dünyasında* Nevruz ikinci Bilgi *Şôleni* Bildirilen, haz. S. Tura! ve E. Kılıç, Ankara 1996.

l-lackın, S., "Orta Asya'da Budist Micoloji," çev. Yaşar Çoruhlu, STAD, sayı 11, (Aralık 1992), lstanbul 1994.

Hajek, L., lndische *Minialireıı von* Hof der Mogul Kaiser, Çekoslavakya 1960.

Halaçoglu, Y., "Osmanlılarda Nevruz Kutlamalan," Nevruz ve Renkler *Türk Dünyasında Nevruz* lhinci Bilgi *Şôleni* Bildirileri, Ankara *19-21* Mart *1996,* haz. S. Tura!ve E. Kılıç .Ankara 1996.

Halifax, j., The Wounded llealer Sh*anımı,* Londra 1982.

Hali,].. *lllusırated* Dictionary of *Synıbols* in Eastern *aıid* Westeni *Arı,* Londrı 1994.

Hamilıon, J. R., Budaa Iyi ve *Kötü* Kalpli Prens *Masalmın Uygurcası*-Kalyanamkara ve Papamhara, çev. Ece Korkut ve ismet Birkan, Ankara 1998.

Hançerlioglu, O., *Islanı inançları Sözlügü,* lstanbul 1984.

Hannan, O. Faruk ve B. Topaloğlu, "Cehennem," TDVIA, c. Vll, lstanbul 1993.

Hamer, M., *Şaman'm* Yolu, çev. A. Atalay, lstanbul 1999.

l-lanner, W. ve R. Etlinghausen, "The Conquering Lioıı: The Life Cycle ofa Synıbol," *Orieıs,* c.17, Leiden 1964.

Heyet, C., "Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri," Nevru< ve *Reriılıler Türk Düıyasuıda* Nevruz ikinci Bilgi *Şöleni* Bildirileri Ankara *19-21* Mart *1996,* haz. S. Tura! ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Hinnels, j. R., *Persiaıı Mytlıo*logy, Londra 1985.

Hiçyılmaz, E., *Başverenler, Başhaldıraıılar,* lstanbul 1993.

(Holmberg) U. Harva, Die *Religiôseıı Vorstelluıigen* der *Alıaischen Vôlker,* l-lelsinki 1938.

-Alt*aylı* Kavimlerde Doğum ve *Çocuk Ruhları,* çev. Erdem Kayıran, Türk Yurdu, sayı 2. Agustos 1954.

Holmberg U. (Harva), *Tlıe* Mythology of Al/ Races *Fınıo*-Ugric, *Sibeıiaıı,* New York 1964.

Emmanuel, R., Hint, Yunan ve *Mısır* Mito1ojilerinde Gizemli *Bilgileıfa Kayıalılan.* çev. R Özden, lstanbu l J.991.

Erdentuğ, N., Sosyal AdeL ve Gelenekler, Ankara 1977

Ergin, M., Orhun Abideleri, lstanbul 1976

-Dede Korkut *Kitabı,* Metin-Sözlük,lstanbul 1986.

-*Oğuz* Kagan *Destaıu,* 1sranbul 1988.

Ergun, M., *Türk Dünyası* Efsanelerinde *Değişme* Motifi, c. l-11, Ankara 1997.

Ergun, M. ve G.lbrahimov, *Başkurt* rfalk *Destanı* Ural Batır, Ankara 1996.

Erhat, A.. Mitoloji *Sözlüğü,* lstanbul 1978

Eröz, M., Eski *Türlı* Dini *(Göktanrı* lnmıcı) ve A1ev11ik *Bektaşilik,* lstanbul 1992.

Ersöz,!., "Ashab-ı Kebr," TDVlA, c. III, lstanbul 1991.

Esin, E., "The Horse in Turkic Art." CAJ, c. *X,* sa}'l 3-4, 1965.

—"Evren (Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk ikonografisinde Menşeleri)," SAD, sıuyı 1, Ankara 1969.

-"Kün-Ay (Ay Yıldız Mmifinin proto-Türk Devrinden Karahanlılara Kadar lkonografisi," Vll. TTK Bildiriler/ , c. l, Ankara 1972.

–'''Muyanlık' Uygur 'Buyan' Yapısından (Yihara) Hakanlı Muyanlığma (Ribat) ve Selçuklu Han lle Medrnsesine Gelişme," *MA,* Ankara 1972.

—"Kuşçu (Türk Sanau'nda ALıı Doğancı ikonografisi Hakkında),'? *STY,* c. Y1 (1974-1975), lstanbnl 1976.

-1slamiyetten *Onceki Türk Kültür* Tarihi ve Islama Giriş, !stanbul 1978.

—*Türk* Kosmolojisi (llk Devir *üzerine Araştnmalaı),* Tstanbu11979.

—"Türk Budist sim Sanannın Tanihçesi," *1.* MATK, lstanbul 15-20. X. 1973, *Türk Sanatı* Tarihi *Tebliğleri,* lstanbul 1979.

—"Altun-Yış (The Golden Mounrain),"]TS *TBA,* c. V, 1980.

—"Böri il," *l.* M T *K Tebliğleri* , lstanbul 1980.

—*Dırakht-ı* Can (Can *Agacı).* haz. F. Halıcı, Konya 1984.

-"Tonga-Alp-Er (Külrür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)," *FEFAD,* fas. 1, sayı 13, Erzurum 1985.

Ferideddin-i Attar, *Mantılı* al-Tayr, çev. A. Gölpınarlı, lstanbul 1990.

Finch, R., "The Shaman's Drum of Siberia and the Far-East," *Üçüncü OôTKK* Bildirileri *25-29 Eylül 1992,* Ankara , Ankara 1999.

Findeisen, H. ve H. Gehrts, Die *Schamaıien]agdhelfer* und Ratgeber, *See/eıfahrer, Küıider* Ltnd Heiler, Köln, 1983.

Frazer,J. G., Altın Dal *Diniu* ve *Folklonıu Kôkleri,* çev. M. H. Doğan, c. l-ll, lstanbul 1991-1992.

Friedrich, A. ve C. Budruss, *Schıananen* Geschichten aus *Sibiriaıı,* 1955.

Gabain, A. Yon, "Renklerin Simgesel anlamlan," çev. S. Tezcan, *AÜ.* DTCF TD, sa}'l 311, 1968.

—Das *Lebeıı imı Uigurischen Kônıgrelch* von *Koço* 850-1250, Wiesbaden 1973.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Meva'idü'n*-Nefais *Fi* Kava'idi'l-Mecalis, XVI. *yüzyıl Osmanlı lmparatorluguıda* Gelenekler-*Göreıiehler* ve Sosyal *Hayaı,* sadeleştiren: C. Yener, lstanbul 1975.

Genç, R., *Türk lnamşları* Be Milli Gelenehlerinde Renkler ve *Sarı Kırınızı Yeşil,* Ankara 1997.

Giraud, R, *Gôhti'ırk imparatorluğu /lteriş,* Kapgan ve *Bilge'ıin Hühünıdarlıklan* (630-734), *çev.* l.

İbn al-Kalbi, Putlar *Kitabı* (Kitiib al-Asndm), çev. B. Düşüngen, Ankara 1969

İbn Bibi, Al-*Evamiru'l*-Aldiyye fi'l-Umuri'l-*Alıt'iyye,* Ankara 1956.

Ibrayev, Ş., "Kazak folklorunda Nevruz" (aktaran M. Ahrnetova), Nevruz ve Renkler *Türlı Dünyasında* Nevruz ikinci Bilgi *Şöleni Bildırileri,* Anhara 19-21 Mart 1996, haz. S. Tura! ve E. Kılıç, Ankara 1996.

İltebir, A., "Günümüz Uygur Türklerinde Eski Töreler ve Nevruz," Nevruz ve Renkler *Türk Dünyasında* Nevruz İkind Bilgi *Şöleni* Bildirileri, Ankara *19-21* Mart *1996,* haz. S. Tural ve E. Kılıç, Ankara 1996.

İnan, A., Makaleler ve incelemeler, Ankara 1968.

-"Yakut Şamanizrnindeki İja Knl," MI, Ankara 1968.

-"Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında," MI, Ankara 1968.

-"Mılslüman Türklerde Şamanizm kalınulan," MI, Ankara 1968.

-Tarihte ve *Bugün Şamanizm*-Materyaller ve *Araştınnalar,* Ankara 1972.

-Manas *Destanı,* Ankara 1985.

-Makaleler ve incelemeler, Ankara 1991.

-"Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Omlan) ve Pınar Kültü," MI, Ankara 1991.

Ions, V.. Indian Myıhology, Londra 1986.

İpşiroglu, M. S.. Is/anıda Resim *Yasagı* ve Sou*uçlan,* İstanbul 1973.

İskandar, A. Z., "A Doctor's Book on Zoology: Al Marwazi's Taba'i Al-Hayawan (Nature of Animals) Re-Assessed," *Orierıs,* Leiden 1981.

İvanov, S. V., Materiali *po İzobrazitelnomu Iskıustvu* Narodov Sibiri, (XlX-XXV), Moskva 1954.

İzgi, Ô., Çin *Elçisi* Wang Yen-Te'nin Uygur *Seya.Jıacnamesi,* Ankara 1989.

-Kurluk Bilge-*Kül* Kagan-*Bögü* Kagan ve Uygurlar, Ankara 1986.

Jettmar, K., Art of the Steppes-The *Eıırasiaıı Auimal* Style, Londra 1967.

jung, C. G., *Bilinç* ve Bilinçaltının *işlevi,* çev. E. Büyükinal, İstanbul 1982.

Kabul, N. Ali, "Ôzbekistan'da Nevruz Yani Yeni Günün Şiir ve Sarkılan" (aktaran Ü. Necmed-din), *Nevnız* ve Renkler *Türk Dünyasında* Nevnız İlkinci Bilgi *Şöleni* Bilclirileri, haz. S. Tura! ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Kadirzade, K., "Doğumla Bağlı Hami Ruhlar, Şar Quvvalar ve Genetik Alakalar," MTD, sayı 5, (Ocak) Ankara 1994.

Kafalı, M., "Türk Kültüründe Renkler," Nevruz ve Renkler *Türk Dünyasında* Nevruz ikinci Bilgi *Şöleni* Bildirileri, haz. S. Tura! ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Kafesoğlu, İ., *Eslıi Türk* Dini, Ankara 1980.

-*Türk* Millr *Kültürü,* İstanbul 1986

Kafesoğlu, İ., Y. Halaçoglu ve S. Ôgııt, "Aı," TDVIA, Isıanbu11991.

Kalafat, Y., *Doğu* Anadolu'da Eski Türk*/nanç*lannm/zleri, Ankara 1990.

Kao, C., "The Ching lu Shen Shrines of t-ıan Sword Worship in Hsiung nu Religions," C A], No.3, 1960.

Karlığa, H. Bekir, "Anasır-ı Erbaa," TDVIA, c. !il, Isıanbul 1991.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-ıt-Türk,* çev. Besim Atalay, Ankara 1985.

Katanov, N F., Tallap Algan *Toğıstan, Bılimsel* Eserlerinden *Seçmeler*-Hakas *Folhlonınun* Paza *Eı-ıuografiyazırım Tdıstıen*-Hahas Folkloru ve Etnografya *MeUıuleri,* haz. V. E. Maynogoşeva, çev.

Fatma Ôzkan, Ankara 2000.

Kaya, K., Hint Mitolojisi *Sözlüğü,* Ankara 1997.

Kaya, M., *Romanlanmızda Türk Destanlannın Devamı,* M.Ü. Türkiyat Araşnrmalan Enstitüsü yayımlanmaımış doktora tezi, lsranbul 1999.

Kerimov, K., Nizami Gencevi Hamse *Miniatürler*-Nizami Guanjevi Hamse Miniatyuri-*Nızami* Ganjevi KhamsaMiniatures, Bakü 1983.

Koh!, P., *Cerıtral* Asia Paleolithic 13egirınings to the Iron Age, Paris 1983.

Ksenofomov, G. v. *Şamanizm / zbramıie Trudı* (Publikatsii 1928-1929 gg.), Yakutsk 1992.

Kudar, Alibey, San*kız* Efsanesi *Rehbeıi-Kazdagı,* Balıkesir, tarihsiz.

Kunter, H. Baki, Eski *Türk Sporları Üzerine Araşllnıualar,* lstanbul 1938.

Kur'an-ı Kerim ve Meai Celilesi (Kayışzacle Osman Hattından berkenar mushaf), çev. A Aydın, Aydın yayınevi, lstanbul, tarihsiz.

Leakey, L. S. B., *insanın Ataları,* çev. G. Arsebük, Ankara 1988.

Ligeti, L., Bilinmeyen *İç* Asya, çev. 5. Karatay, Ankara 1988.

Mackenzie, D. A., *Çin* ve]apon Mitolojisi, çev. K. Akten, Ankara 1995.

Mahir, B., "Elinde Küre (Kızıl Elma) Tutan Osmanh Sultan Pomeleri," *Dördüncü VOÔTKK* Bildirileri, 4-*7hasım1997* Ankara, Ankara 2000.

Mariyashev, A. N., Petroglyphs of South *Kazakhsıaıı* and *Senırechye,* Alma Ata 1994.

Marlot, A.-C. K. Rachlin, *Kızıl*derili Mitolojisi, çev. Ü. Özünlü, Ankara 1994.

Masson, V. M.ve S. 1. Saıianidi, Centtal Asia *Turlmıenia* Before the Achamenids, Londra 1972.

Maynagaşer, S. D., "Beltir'lerde Tannya (Göke) Kurban Merasimi," çev. A inan, *Çığır,* c. V, (Temmuz) Ankara 1937.

Melikof, 1., Uyur *idik Uyardılar* Alevilih-*Belıtaşilik Araştırmaları.* çev. T. Alptekin, lstanbul 1993.

Memiş, E., lshitle*riıı* Tarihi, Konya 1987.

Meredith-Owenı:, G. M, "Ona Asya Türklerinde Manihfillik," TI<EK. c. ll, Kıs. l a, lstanbul 1972.

Mülayim, S., "Kuzeyde Geyik Kültü ve 1-layvan Üslubunun Doğuşu," Ege *Ün.* Sanat Tarihi Dergisi, Bomova-lzmir 1994.

-Değiştnin Tanıhlan-Ortaçag Türk Sanatında Süsleme ve *lhouografi,* 1stanbul 1999.

Müller, F. W. K. ve A. Van Gabain, "Çaştani Bey Hikayesi," *Uıgurıca IV-A,* çev. S. Himran, lstanbul 1945.

—"Uygurca Üç Hikaye," *Uıgunca IV* B, C, D, çev. S. l:iimran, lstanbul 1946.

Nadirof, 1., "idil-Ural Tatarlannda Nevruz Bayramları" (aktaran lar A. Kamaleyeva ve M. Kalkan, Nevruz ve Renkler *Türk Dıliıyasında Nevnızlkinci* Bilgi *Şöleni Bildirileri,* Ankara 19-21 Mart *}996* haz. S. Tura! ve E. Kılıç, Ankara 199'6.

Nakamura, S. W., "Pushapa-puja, Budizmde Çiçek Adaklan," STAD, çev. Yaşar Çoruhlu, Arnltk 1989.

Naskali, E. Gürsoy, Altay *Destanı* Maaday Kara, lstanbul 1999.

Necaligil, B., 100 Soruda Mitologya, lstanbul 1978.

Nerimanoğlu, K. "Veli, Türk Dünya Bakışında Renk," Nevruz ve Renkler *Türk Dünyasında* Nevruz ikinci Bilgi *Şöleni Bildirileıi,* Ankara 19-21 *Maıt* 1996, haz. S. Tural ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Nioradze, G., Der *Schanıauısmıs* bei den Sibirischen *Völhenı,* ScutcgarL 1925.

har-Kış, 1993.

Phıllıps, E D., /lıe Royal Hordcs Nomad *Pcop!ı:s* of *ılıc Sıtppcs.* Londra 1965

Polosmak. N.V.• *"Sıtreguşaıe* Zoloto *Gırifi" (Alı-Alalıınslıuy* Kurgans), Novosıbirsk 1994

Radloff, \V. *Sıbırya"dan Seçıntler.* çe' Ahmet Temır, Ank.ır:ı 1986.

-*Siblrya'daıı,* çev. AhmeL Temir, c. l-IV, lsıanbul 1994

-Manas Dcst*aıu*, haz. E. Garsoy Naskali. Ank:rnı 1995.

Rasonyl, L., Ta*rilt*te *TUrklü*h, Ankara 1988.

Rice, T Talboı, The Scytl*ıiaıLS,* Londra 1961.

Robinson. B. \V. yd., */slanıic* Paintmg *aıid ıhı:* Arıs of ılıc *Bof:ı/ı,* Keir *Col/ectiou,* Londrn 1976.

Rogers, J M , F. Çagrnan ve Z. Tanındı, *Toplıapı*-Tııt Albuıus and *lllusırated* Marıuscrıpıs, Londra 1986.

RosLOVLZcff, M., Tiıc *Aıuimal* Style in *Soutlı* Russia *arıd* Clıirıa, Ncw York 1973.

Roux,J. P, "Türk Gö<;ebe Sanaımın Dini Bakımd:ın Anlamı," *TKEK* (lslamıyeııen Önccl..ı Tı:ırk San:ıu Hakkında Araştırmalar). c. il, Kıs. l :ı. lsıanbul 1972.

— Tılrlılt'rırı \/t Mogollann *Eshı* Dim. çev.A. Kaz.ıncıgıl , lsıanbul 1994.

— *Eslıiçag ve Orıaçagda* Altay *Tiirlıleriude* Olürrı, çev. A Kazancıgil, lsıanbul L999

— "Türklerde Din," çev. G. Yılmaz, *Aıitih Dü*nya da *ve* Geleneksel Toplumla rda Dinler ve Mitolojiler

*Sôzlı'.*lğü, yôn.Y. Bonnefoy, haz. L. Yılmaz, Ankara 2000.

— "Gôk-tengn ve Türkler ile Moğollarda yıldızlar ," çev. G. Yılmaz, *Aıitik* Dıuyacla ve Geleri clısd

Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler *Sözlüğü,* yon Y nonnefoy. haz. L Yılmaz, Ankara 2000.

— "Turkler ve Moğollarda Kişileşen Yıldınm• çev. G. Yılmaz, Antih *Dünyada* w Gdcıieksr1 *Top-*

lumlarda Dm/er \t: Mitolopler *Sôı:lıügü.* yon Y Bonnefoy. haz. L Yılm:ız.Ankara 2000

-"ALeş. Turklerde ve Mogoll:ırda Aıeş Kulıul," çev (, Yılmaz. Antik *Dünyada* ve *Gelerıeksel Toplıırn*larda Dinler ve Mitolojiler *Sô.*tl*ügü,* yön. Y. Bonnefoy , haz. L Yılmaz, Ankara 2000.

-"Demonlar Türklerde ve Moğollarda," çev. G. Yılmaz Antih *Dü*nyada ve *Gclcıuelıscl* Toplum*lar*da *Dmlcı ve* Mitolojiler *Sôzlıığü.* yön. Y. Bonnefoy, h:ız. L. Yılmaz, Ank:ır:ı 2000

-"Atalar Kultü Tarkler ve Moğollar." çev. G. Yılmaz. Anuk Dünyada ve Geleneksel Toplumlarda Dmler ve Mıtolojiler Sôzluğü, yön.Y. Bonncfoy. haz. L Yılm:ız, Ank.ıra 2000.

-"D:ığ kozmik eksen Türkler ve Moğollqr." çcv. G Yılmaz. Antik *Dünyada* ve *Gelcıuehsel fop*lıırnlarda Dinler ve Mitolojiler *Sôzlüğ*ıi, yön. Y. 'Bonncfoy, haz.L. Yılmaz, Ankara 2000.

-"Kozmogonı ve kozmografi." çev.G. Yılmaz, Arıuılı *Dünyada* ve Gclerıdıscl Toplumlarda *Dıuler* ve *Muolojileı* Sô::/ılgü, yon.Y. Bonnefoy. haz L Yılmaz, Ankara 2000

-•Ağaç Türklerde ve Moğollarda Ha}'3t Ağacı ve kozmık eksen,• çev G. Yılmaz. *Anıılı Diuıyada* ve Gclerıdısel Toplumlarda Dinler ve *Mitoloıiler* Sb\:lıigü, yön. Y. Bonnefoy. h:ız. L Yılmaz. Ankara 2000.

Ruben, W.. *Hııddhivn* Tarihi, ı;ev. A. itil,Ankara 1947

Rudenko, S. 1., "The Mythological 12agle, The Gryphon, The Winged Linn tmd Thc Wolf in the An of Northem Nomads," Artibus Asiae, c. V, s.1y1 XXl, 1958.

-*Fro::cıı* Tombs of Siberia-*11ıc* Pazyıylı Buıials of *Jrou* Agc Horsemen, çcv. M \V. Thompson , Londra 1970.

Samdup. K D. *Tıbeı'm Olıilcı Kıiabı,* çev Sual TahsuA. ı ıanbul 1991

Samolin, W, "Prolo-Türkllr ve Çın," TKB< (lslamıycncn Önceki Turk S:ınau Hakkında Araş-

Niz:ıml, Hılsrcv ve *Şlı1n,* cev S Sevsevil, lstanbul 1986.

Nizamu'J.mulk. Siyaset-name, haz. M. Altay Koyınen. lsı.anbul 1990

Nowgorodowa. E..Aite Kunst der Mongolti. Leıpzıg 1980.

Numıemnm, A , "Turkmenlerde Renk Dunyası ve Nevruz..· Nevnız ve *Rtıkll!r* Tüm Dunyasmda Nevruz llımci Bilgı *Sôlımf Bıldirileri,* Anhara 19-21 Mart 1996, haz. S. Tura! ve E. Kılıç, Ankara 1996.

Ocak, A. Y., Bektaşi Meıaluıbıd meleriıde lsla111 Orıces/ Jnaıuç Motifleri, lstanbul 1983.

Odpv, N Ser. *Bayarılıgıyu lladuı* Zurag, Ulanbaıor l987.

O'Flaheny. W *.Hırıdu* Mitolojisi. çev. K. Emıroglu, Ankara 1996.

Oğuz, M. ôcal, "Kırgızlann Kutladığı Bayramlar ve Nevruz Pratiklen." *Ntvn,ız* ve Rcnlıler *Türk Duııyasmda Nevnız* lhind *Bılgı* Şöleni *Bildırilcıi, Anlıara 1921* Mart 1996, haz. S. Tura! ve E. Kılıç, 1996.

Olılmarks, A, *Studieu* zum Problem des *Schamaıusmus.* Lund 1939.

Okl:ıdnıkov. A. P..Anciaı! *Populaıiou* of Siberia *aıid* ıts Outum, Cambndge 1959.

-Pctrogılifi Aıigara l::datl!listvo Stvo Naoha, Moskova-Lenıngrad 1966

Okla<lıuıkov. A P. ve V. A. Zaporaçskay, Pt!rogilrfi Zabaykaliya, 1, Lenıngmd 1969.

Orkun . 11. N., Eslıi *TCırlı* Yazıtlan, Ankara 1987.

Ogel, B., "Uygurlann Men e Efsanesi," DTCFD. c. VI, sayı 1-2, 1948.

-Tüıl ı Mitolojisi (Kayrıa/ılan ve *Açı!ılamaları* ile *Dmaıılar*), Ankara 1971.

—*Büyük* Hun *imparatorluğu* Tarihi, c. 1. Ankara 1981.

-Turlı Kültür Tanhint Giriş *Türkladı:* Tug ıc Bayrak, Ankara 1984

-Türlı Kültur Tanhırıe Gırış-Türklerde Devlet w Ordu Mdueri, Ankara 1987

-lslanılyccten ônu Türk Kültıir Tarihı (Ona *füya* Kaynak ve *Buluntulanııa Gôre),* Ankara 1988.

Ogel, 5., Aıiadolıı *Selçuklu Sanatı* üzerine *Gôrüşler,* lstanbul 1986.

Ômuraliuulu. Ç., Teıigirçi *Wı* (Uluttuk Fılosofiyan11ı *Ungusuıa Çalgın),* Bıskek 1994.

Ôney, G., "lran Selçukl.ularıyla Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuklularında ALıı Av Sahneleri." *Aıiadolı* (Anatolia), 1967.

—"Anadolu Selçuklu Sanatınd:ı Hayat Ağacı Moufı," Belleten, c. XXXll, Nu.125, Ankara 1968.

—"Soon and Moon Roseues ın the Shape of Human Heads in Aıiaıolia Seljuk ArchiiecLUre," *Aıiaıolica,* sayı 111, 1969-1970.

-"Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabanmalan." Belleten. c. XXXIV, sayı 133, Ankara 1970

-"Anadolu Selçuklu Mimansi'nde Avcı K lar, Tek \'e Çift I ı Kanal." MA, Ankara 1972.

-Aıiaclolıı Selçuklıı Mınıarisinı U Sıislenıe ve *F.I Saıiatlan,* Ankara 1978.

Omck, $. V., Aıiacloltı Folklılonmda Ô/ıım, Ankıım 1979.

-llhcl/erde, Dirı, 13ıl yıl, Sanat, Efsaıie, lstıınbul, 1988.

Özgüç, T. ve M. Akok, "Afşin yakınındaki EsMbı Kchf Külliyesi," *YAD.* c. II. Ankara 1957

ôı:türk. A. Caglan *lciiıd, Türk Desıaıılan,* lsıanbul 1980.

Pakalın, M. Zekı. *Osmanlı* Tarih Deyinıleri vr *1cnmlı:ri Sözlüigti,* lsıanbul 1993.

Pala, 1.• *Aıisılılopedılı Dıvan Şuri Sô::lüğü.* Ankara l995.

Parmaksızoglu, 1.. "Efrasıy•lb (Afrasyab) Frengasyan; *TA.*c. XIV, Ankara 1966

Peıers, L,"in ıhe Land of Eagles: Experiences on Lhe Shamanic Paıh ın Tuva." SD]FS, Sonba-

tırmalar), c. II, Kısla, İstanbul 1972.
Schimmel, A. M., *Sayıların* Gizemi, çev. M. Küpcüşoglu, İstanbul 1998.
Sec.kel. D., The Art of Buddhism, Londra 1964.
Sepetçioglu, M. N., *Yaracılış* ve *Türeyiş*. İstanbul 1969.
Seyidoğlu, B. • Mitoloji *Üzerine Araştırınalar* Mecinler *ve* Tahliller. Erzurum 1989.
Seyidov. M., Cam-*Şanıatı* ve Onun *Gayıiaglamıa* Unıumı *Balış,* IBakü 1994.
_"Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarında Alakası," çev. O. Yavuz, *TDA,* sayı 52, 1988.
Sezer. B. • Asya Tarihinde Suboyu Ovalan ve *Bozkır Uygarlık/an.* İstanbul 1979.
Shiratori, K, "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-L'u Wang and His Metal Statues for Heaven-Worship," MRDTB, No.5, Tokyo 1930.
Sinor, D., "Türkler Tarafından şereflendirilen Bir Moğol Ruhu Umay," çev. Ahmet Taşağıl, *MSÜ-*FCFD, sayı 2, İstanbul 1995.
Stein, R A., "Kapı Bekçileri: J-{int ve Japon Budist Mitolojisinden Örnekler," c;ev. G. Çerin, Antik *Dünyada* ve *Gelenelısel* Toplumlarda Dinler *ve* Mitolojiler *Sôzlugeı,* yön. Y. Bonnefoy, haz. L. Ytlmaz, Ankara 2000.
Suyzgowski, J., "Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei," çev. C. Köprülü-Nusret. *Olkii* (Halk Evleri Dergisi), c. !X, sayı 49 (Mart) Ankara 1937.
Sümer, F., *Esho.bü'l-*Kehf (Yedi Uyurlar). İstanbul 1989.
— Safevi Devletinin Kurulu ve *Gelişruesmde* Anadolu *Türlıleriniıı Rolü.* Ankara 1992.
Sümer, N. • "Mitosun Bilim ve Sanatla Baglanıısı Üzerine." Bedrııtlıı *Cômert'e Amıagaıı,* Ankara 1980.
Şahin, M. Süreyya veB. Topaloğlu. "Cennet." TDVİA, c. VII, İstanbul 1993.
Şener, C., Ttlrklerin *Müslümanlıktan Ôııcelıi* Din/ Samanizm. İstanbul 1997.
Şeşen, R., (haz) Onu*na.ı Asırda Türkistan*'da *Bır İslaın Seyyahı* İbn Fazlan *Seyalıat:niimesi Tercümes*i. İstanbul 1975.
—"Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei," Tarih *Enstltfisü* Dergisi, sayı X-XI, (1979-80) İslanbul 1981, aynbasım.
-İslam *Coğrafyacılanrıa* Göre *Türkler* ve Turk *Ü/*heleri, Ankara 1998.
Tanındı, Z., Siyer-t Nebi, İstanbul 1984.
Tanyu, H., *Tür1ılerin* Dini Tarihçesi, Jsuınbul 1978.
-*Islam1ılıtaıı Ônce Türklerde* Tek *Taıın İuancı,* İscanbul 1986.
-*Türklerde Taşla 1/gili Inançlar,* Ankara 1987.
Taşagıl, A., *Göktürh Ülkesine* Gelen Çinli Elçile*ıfo Raporlanrıa Gôre* Goktar*Iı-Çi*n *İlişkileıi* (552-630), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enst. yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İsranbul 1988.
-*Göktürkler,* 2 c.ilt, Ankara 1995 ve 1999.
Taube, E. Ve M. Schamanen Und *RJıapsodeıı*-Die *Geısıigc Kulıur* Der Alten *Mougolei,* Leipzig 1983.
Tekin, Ş., "Metinlere Dayanarak Eskı Türklerde Gôçebe (Ôlüken) ve Şehir (Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili; *AÜ. Edebıyaı Fahelıttsı* Dergisi, sayı 3, Erzurum 1975.
-Uygurca Metinler *1*Kuan i im Pusar (Ses fşimı ilah), Ankara 1993
Tekin, T., Orhon *Yazıtla*n, Ankara 1988.
-*Tunyıkuk Yazıtı*, Ankara 1994.

-Tekin, T., vd., Turkmence-*TurhçeSôzlük,* Ankar:ı 1995.

Togan. A. Z V., *Oğuz Destanı Rqideddın Oguznaınesı* Temime ve *Tahlilı.* lsıanbul 1982.

Topaloglu, B., "Allah.· TDVIA, c. il, lsıanbul 1989.

-"Esma-i HOSna," TDVIA. c. Xl, Islanbul 1995.

Toynbee, A., Tarih *Biünd,* c. 1-U. Islanbul 1978.

Tunalı, A, *lsıanbul Üniversitesi Kıtaplıgı'nda* Bulunan *Kıssa*-i *Şehri Şaıraı'ın Mırıyaıurleri,* 1. Ü. Edebiyat Fakoltesi Sanat Talihi Bölümü yayımlanmamış lisans tezı. lstanbul 1974.

Turan, O., Oıı ihf *Hayvanlı Tı1rh Tahvimı,* lstanbul 1941.

-*Tcırlı Cıhdn Hı:ihimiyeti Mejhüresl* Tarihi Tarh *Daııya Nlzllmınm* Mıllr, *lslanıl* ve insani Esaslan, c.1-2, lstanbul 1993.

Tümer, G., 81rtlni'ye *Göre* Dinler ve *Is/anı DTrıı,* Ankara 1986.

Tümer, G. ve A. Küçük, Dinler *Tanhı,* Ankara 1993.

Türkelı, C., Çin *Kayıuahlarnıa Göre Hunlanı* Atalan, 1. O. Sosyal Bilimler EnsıilOsQ doktora tezi, lstanbul 1990.

Türkkan, C., Miroloji, Ankara l976.

Uraz, M., *Tarlı* Mitolojisi, lstanbul 1992.

ÜlkOtaşır, M.$., Ttirklerde *Agaç Küllıl, Teırlı Hallı* Bilgisine Ait Ar *tınnalar,* lstanbul 1938.

Vasılıev, Y.."Sakalarda Şamanizm," MTD, c.I, sayı 4, (Eylal) Ankar:ı 1993

-Saha *Türlıleri (Üniversiteler için* Ders *Kitabı),* Yakuısk 1997.

Wcidner, W.S., "Shamanism," *EWA,* c Xlll, Londra 1967.

Wells, C., Sosyal Antropoloji *Açısından* insan ve *Dünyası.* çev Bozkun Guvenç, lstanbul 1984.

Wuhlleld, R ve A Farrer, Caves of *ıhı:* Thousand *Budas* Oıinese *Artfroın ıhe* Silk *Roıie,* lilan 1990.

Wıllıams. C. A S.. Encyclopedia of *Oıinese* Symbolism and *Arı* Mouves, New York 1960.

Yıldız, H. D., (ed.), *Doguştaıı* GılmimüZe *Buyı11ı Islanı* Tanhi, lscanbul 1989

Yoldaşoglu, F., *Alpamış Desıarıı.* Ankara 2000.

Yusuf 1!as Hacib, Kutadgu Bilig. çev. R. Rnhmeıl Arat, Ankara 1988.

Ytıtang. Un (ed.), The Wisdoın of Chlna aıid *lıudla,* New York 1942.

Yüce, K., Saltuh-nllme'de TarihT, Dini ve Efsanevi Unsurlar, Ankara 1987.

Zvelebil, M., "The lise of the nomads in Cenıral Asia," CEA, Cambridge 1980.

DİZİN

Aan Alahçın Hotun, 38
Abakan Kan, 38
Abakan Nehri, 38
abası. 54
Adam Kan, 38
Adem, 105, 106, 119, 151, 177, 191, 204, 205
Afrasyab, 138, 139
ağaç, 32, 35, 38, 41, 43, 49, 50, 56, 68, 70, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 92, 95, 102, 103, 108, 111. 112. 113. 114, 116, 117, 118, 119, 123, 128, 141, 148, 172, 177, 180, 181, 182, 191, 192, 194, 195, 197, 199
agaçtan türeme, 111, 114, 116, 199
Ahamenidler, 176
Ahmed bin Mahmud *Selçuhndme*, 185
Ahmedt Iskendername, 189
Ahriman, 145
Ahuramazda, 145
Ai Toyon, 27
Ak Ayas, 28
Ak Hazarlar, 186
Ak Koyunlular, 186, 187
ak öy, 21
Ak Tatarlar, 186
Ak-ene, 44, 97, 98, 190
ahinakes, 36
Akkızlar, 28
Al Kansı (Albıs), 42, 54, 187
alageyik, 143, 161
Albastı, 54, 56, 186, 187, 194
Albıs (ayrıca bkz. Al Karısı), 42, 54
Aldaçı, 78
Alp-Er Tunga, 33, 138
alplık, 137, 145, 150
Altay Kan, 38
Altay kultürü, 22
Altay Türkleri, 1S. 19, 21, 28, 30, 31, 38, 40, 43, 44, 49, 52, 53, 57, 58, 60, 62, 68, 71, 72, 74, 78, 79, 80, 82, 85, 89, 93, 96. 97. 103, 122. 123. 125, 156, 157. 160, 190. 191, 195, 196
Altay'ın Demircileri, 36
Altun Kazguk, 28
Altın KOi yazıu, 40, 122, 153
Alım Ordu Hanlığı. 190
Ana Maygıl. 44
Analıid, 41
animizm. 56, 57
Anka (Zümrüdüanka), 131, 132
Anohin, A. V.. 28, 30, 32, 43, 77, 78, 79, 82, 85, 196, 197
anu, 19
Anu (Tann), 22
Ares kılıcı. 36
Arrianus, 59
A-Shi-na, 108
at, 49, 67, 68, 76, 79, 80, 82, 83, 86, 87, 88, 93, 110, 128, 135, 139, 140, 141, 142, 146, 150, 152, 168, 182
al kültü, 182
Ata Bey (Art-Toyon-Aga), 21
ata kültü, 15, 61, 106
ateş, 32. 37, 41, 42, 48, 49, 50, 51, 52, 68, 69, 81, 87, 88, 95, 111, 113, 123, 128, 141, 156, 158, 172, 179, 180, 181, 186, 187, 190, 194, 195, 200
ateş kültü, 50
Auila, 36, 37
Avarlar, 193
Avfi, 50
Ayas Kaan, 28
ayna, 73

Aynular, 18
ayı,67, 71, 135, 140
ayı kültü, 140
Ayısıt, 41, 42
Azerbaycan, 19,48, 67, 104,212

Babumanıe, 168
Badış Biy, 53
Baktı-Kan (Paku Kan), 28
balbal, 121
bar, 78
Barak, 154
Başkurı,93, 135, 140, 154,218
Batı Sayan Dağları, 63
Bay Bayanay, 38, 160
baydara, 81, 125
baykuş, 74, 151, 197, 198
bayrak, 59. 1.15, 14Ö, 187, 191. 193
Bayındur Han, 146
Belktk, 47
Beltirler, 41. 82, 150
bıldırcın,52
Bilge Kağan, 20. 65, 150
1. Tüekta kurganı, 138
1 Uygur Kağanlığı, 19
Bodisanva, 100
boz oy, 21
boğa,52,58, 70,99, 100, 145, 146. 164
Boğaç Han, 70, 146, 185
Brahmadatta, 138, 147, 155, 163
Buda, 16, 91, 92, 99, 117. 126, 127, 136, 138, 141, 143, 145, 147, 148, 154, 155, 156, 159, 163, 188
Budizm, 15. 54, 91, 92, 97, 117, 125, 126, 136, 137. 138. 141, 147, 148, 154, 163, 171, 188, 201, 222
buğra, 146
Buluç, S., 20, 21, 52, 82, 85, 158
Bumin Kağan, 108
Burça-Kan, 28
Burgestez-Udagan, 65
Burkan (aynca bkz Buda). 117. 126, 163
Buryauar, 19, 64, 93. 110. 141
büyü, 12, 48, 50, 57, 72. 160, 183
Büyük lskender, l19
Büyükayı, 26, 135

Cabağa Buuray Toyon, 33
Can ağacı (diraht-*ı* etin), l18
Caner, D., 167
Cebrail, 105. 118, 144, 202, 203
Cemşid, 176
Ceyhun Nehri, 46
Ch'ih-yo, 33, 138, 145
Ch'ilin (Kilin), 142
Ching-lu bıçağı, 36
Chou-shu, 107. 108
Choular, 117
Chü-hsün Kao, 36
Cılga Haan Toyon. 39
cin, 54. 56, 66
Cungarya Türkleri, 15
Cücenler, 48
Cüveynl
Tarih-i Qhaıguşa, 114
Cye-gular, 110, 137
Czaplicka, A., 78, 79, 80, 84

Çaaday Bolloh, 33
Çağılğan lççite, 32
çalkarakuşu, 153
çaluu, 85
Çarşamba Kansı, 54
Çeçkor, 175
çeşn, 162
Çınıs Haan. 39
Çigiller, 34
Çin, 16, 19, 22, 35, 36, 37. 47, 48, 57, 59, 80, 95, 107, 108, 110, 119. 132, 133, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 146, 149. 150, 152, 154. 157, 168, 169, 172, 173. 175, 182. 181.

187, 188, 194
çila, 162
Çobanyıldızı, 26, 81, 14l, 190
çon kôçô, 179
Çuvaşlar, 19

Dalbar Çuonah, 33
Daneshvari, A.• 149, 216
Darius, 176
Darkhaı, 73. 74. 75, 79,83,85,86
dağ keçisı, 76, 85, 143, 150, 163, 164, 165
Dede Korkul, 39, 70, 117, 118, 146, 153, 165, 182, 185, 188, 189. 218
deer, 19
demir, 35, 36, 53, 65, 71, 73, 74, 76, 78, 79, 83, 113, 128, 172, 176, 184, 189, 197
demirci, 35, 36, 176
Demirkazık (aynca bkz. Kuıupyıldızı), 20, 26,28,32,93, 141
dingir, 19
Dioszegi, V., 73, 75, 79, 83, 85, 86
Dohsun Duyar, 33
doğa külıu, 15, 116
Dogu Turkısıan, 8, 36, 60, 69, 94, 99, 106, 117, 135, 155, 163
Drury, N., 67, 76
düıugür, 79
dünür, 79
Dünya Ağacı, 18, 26, 65, 68, 76, 80, 81, 83,84,86,89,92,93,94,95, 100, 113, 116, 118, 133, 192, 196, 197
Dünyanın ekseni (axis *mu.udl*), 26

Ea (Tanrı), 22, 38
Eberhard, W., 60, 95, 107, 110, 117, 136, 137, 146, 169. 183, 188, 194
Ebn Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadar1, 24
Ebü Reyhan el-Btron1, 35. 48. 99, 159, 177
el-*Asdrü'l-Bdlıiye* an el-*Kıutuıü'l*-Hdliye, 16,33,45
el-CemLlhir *fi Ma'rifetü'I* Cehdvir, 45
Ebu Zeyd el-Belhi
el-Bed' ve*7dı11ı,* 23, 45
Ebn'l-Abbas el-Mervezi, 46
Ebfi'l-Gazi Bahadır Han, 105
Şecere-i Terahime, 1'18
Edar Kan, 38
tezi, 78, 80, 81, 82
Ehrimen,52
ejderha, 131, 132, 159, 165, 169, 181, 194
Eje, 102, 158
El-Cahız
Kitabü'l-Hayvan, 119
Eliade, Mircea, 12, 21, 23, 27, 28, 31, 38, 58,59,62,63,64,66, 71, 74, 76, 77, 81, 91, 95. 122. 123. 197
emegeı, 58, 59
Enem Yayuçi (Yayuçi Ana). 43
Enlil (Tann), 22
Envan.ı'/.Aşıkrn, 153
Er Kanım, 28
ereni, 7l
Ergenekon, 35, 176
Ergenekon Destanı, 35, 175
Erke Solton, 54
trhlig, 52
Erklig (aynca bkz. Erlik), 52
Erlik, 26, 33, 52, 53, 54, 55, 70, 73, 74, 77, 78,82,88, 101, 102, 103, 104, 112, 121, 122. 128, 145, 152, 157, 158, 159, 161, 184. 196, 199
Erman-Kan, 43
Er-Töşıük, 132
Er-TöştO.k Destanı, 70, 131
Esik kurganı, 138
Esin, Emel, 91, 108. 143, 149
Etil (lehi), 5l

lmı, 132
lrkBitig, 97, 134, 153, 159
lsıakh bayram ı, 177, 179

lbn fadlan, 17, 18, 125, 141, 159
lbnu'l-Fakih, 47
iç Asya. 1S. 78, 97. 106, 138, 140, 143. 152, 168, 195
lçjini-nişibu, 48
idil-Ural Tatarl:ın, 24, 222
ldrtsi, 23, 3S, SO
Nüz#ıeru'l-Mıışıdk *ft lhtirô.kü'l*-Afdk. 35
lja kıul, S9
il. Altın Kol anıu. 122
llbilge Hatun, 33
!ibis Kuha, 32
lheriş Hakan, 33
inan, A. 24, 27, 28, 30, 48, 58, 59, 77, 78, 116, 127, 160, 170
inek,43,49, 110. 155, 199
inye kul, 59
lran,50, 52,SS,62, 131, 132, 145, 148, 159, 168. 176, 178, 200, 223
lskandinav, 19
lslamiyet, 15, 16, 17, 18, 43, 58, 59, 72, 81,91,92,94,97, lOS, 110, 117, 121. 12S, 132. 13+. 135. 136, 137, 138, 139, 140, 141, l42, 144, 146, 147, 148, 150, lSl, 154, 1S5, 1S6, 157, 159, 161, 162, 164, 16S, 167, 169, 171, 177, 192, 193, 200, 223
h-Barak, 154
itil Müren, 109

Jatakalar, 143, 155
Jordanes, 36, 16l
Jou-Chınlar (Yueçiler), 107
Jüpiter, 26, 172

Kaçıılıler. 22
Kadırzade, Kadir, 41. 221
kalgançı çak, 127, 128
Kalikamzaros (aynca bkz. Kara Koncolos), S4
Kalmuklar, 19, 93, 184
kam (aynca bkz. şamıın), 15
Kamçadallar, 72
kamlık (ayncı bkz. Şamanizm). 15
Kamos, 55
Kamui, 18
kan yemini, 36
Kan-su, 169
kaplumbağa. 99, 149, 150, 1S9
Kara Hazarlar, 186
Kara Koncolos, S4. 5S
Kara Koyunlular, 186, 187
kara neme, S4
Kar::ı Tatar, 72, 104, 186
Karadağcı, 24
Karaş, 53, 128
Karaşar, 198
Karagas,63, 70, 7S, 76, 79,196
Karahanlılar, 81,91, 146, 183, 184, 218
Karakuş, 28
Karakum Çölü, l83
Kanı-Kura, 54, 5S
Karakurum, 184
Karşıt, Buura-Kan (Pura Kan). 28
karga, 50, 107, 129, 1S1. 153
Karlık, 31, 32
kanal, 28, 31, 49, 58. 60, 64, 65, 67. 71, 74, 75, 82, 111, 131, 133, 134, 139, 154, 169. 197
Kaşgarlı Mahmud, 18, 40, 44, 139, 153, 157, 165, 169, 170, 171, 172
Divanü Uigat-it-*Türk*, 40, 153, 165
Katanov, N. F.. 63, M, 70, 82
Kayra Kan (aynca bkz. Tengere Kayra Han), 26, 38, 69, 199
kaz, 32, 67, 69. 82, 101, 151, 152, 153
Kaz Gôlü, 152
Kazakistan, 44. 86, 138

Etın lççıte, 32
Evliya Çelebi, 118
Seyaha tname, 118
Ezgişler, 50

Fendeddin Attar
Mantıhu't-Tayr, 144
reuşızm, 56, 57
Flrdevsi, 119, 176
Şehname, 149, 168, 176
Flavıus, 59

Ganeşa, 148
Gaokerena Ağacı, 132
Garuda, 131, 215
Gazneli Mahmud, 176
Gazneliler, 168, 193
Gerdtzl, 45, 123
Zeynul-Alıbdr, 34, 4.5, *120*, 14.5
geyik,35,59,60,67,68, 71, 76, 79,81, 83, 129, 142, 143, 161, 162, 163, 164, 165
Geyikli Baba, 143
glngrah (küçük bıçak), 36
Goldlar, 51, 72
gok çarkı, 95, 96
Gok Tann, 17, 18, 19, 20. 21, 22, 27, 28, 33,39,59,67,81,96, 131, 133,134, 140, 141, 150, 158, 161, 175, 188, 190, 196, 200
Gôktürk yazıtlan, 19. l24
Gokturk(ler), 17, 19, 22, 35, 39, 40, 44, 48,50,57,59,60,65,86,97,99, 107, ıo8, 109. 116, 111, 121, 123, 134, 141,143, 150. 156, 164, 171, 175, 179, 181, 185. 193. 198
Grıfonlar, 131
Gumilev, L. N.. 15, 19, 22, 23, 48, 50
Gu-tzang. 169
Guz, 46
(,ultsıan, 153

!lades, 96, 113
Hagdan l3uuray Toyon, 33
llakaslar, 19, 59
Han-Shu, 36, 107
Hanuman. 155
Harpıler, 132
rlarput, 25, 52, 55, 213
1latan Temıeıiye, 51
Hayat Ağacı, 93, 102. 111. 112, 1J3, 116, 117, 131, 192
hayatsuyu,87, 114
Hayatü'l-Hayvan, 153
hayvan külui, 15
hayvan-ata, 57, 77, 106, 107, 111. 133, 134, 138, 142
Hazar kültürü, 22
l lerodot, 36
l lıısciyanl1k, 15, 42, 55, 97, 119, 137
Hmr, 118
Hındistan, 16, 119, 145, 147. 155
Hıt:ıy devleu, 110_
1lttıtler, 22
llolmberg, Uno Harva, 31, 42, 43, 93, 94, 96, 99. 100. 101, 102, 101. 110. 112. 113, 128, 129, 171
Horasan halkı, 16
horo:, ll9, 148, 149
Hotoy Ayıı, 39
Hou-han-shu, 133, 146
Hsiung-nular(Hun), 117, 133, 135, 146, 175, 198
/ludadü'l-Alem, Sl
Hunlar, 12, 19, 23, 25, 36, 48, 57, 59, 95,97, 110, 133, 135, 161, 162, 169, 175, 181, 182, 198
Avrupa Hunlan, 36
Hüan-dzanğ, 50
ıllllago, 163
lIOma, 42, 132
huıhüt, 153

KazvinI, 46, 119
Asdrü'l -Bildd ve *Ahbdrü'l-/bdd, 35*
keçi, 55, 56, 150, 151, 197
Kelile ve Dimne, 147, 150, 153, 157, 168
Kem Vadisi, 107
Kemçik, 38
Kengi Gölu, 86
Kere Ubahalaah Hatun, 33
Kerey, 53, 128
Kerey Kan, 53
Kerkes, 153
Kıday Bahsı, 36
Kırgıs Kan, 38
Kırgızlar, 23, 26, 41, 45, 50, 51, 58, 123, 137, 145, 154, 170, 175, 179, 222
kırmızı, 80, 86, 178, 183, 186, 187, 188, 194
Kıtmlr, 154
Kıyanlar, 28
Kızagan Tengere, 27, 146, 195
kızıl elma, 186
kileü (dilek), 24
Kirnak ülkesi, 23, 33, 35, 120
Kiştey Ana, 54
Kitabü'l-Cografya, 119
Kitanlar, 110, ▮▮▮
koç, 145, 150, 151, 178
Koçkar-Mundus, 119
Koço, 37, 108
Kon (güneş), 23
Konstamin Porphyrogennetos, 182
Koryaklar, 18
kotun (katurı/hatun), 42
kotuz, 145
koyun, 35, 116, 131, 136, 150, 151, 154, 163
Kögrnen, 40
Kögüdey Mergen, 112
Kömür Kan, 53
köpek, 58, 65, 74, 102, 104, 129, 154, 155, 158, 164, 165
Köm1ös (aynca bkz. Şeytan), 55, 158
Körmösler, 55
Köroğlu, 37
Kral Arthur, 36
Ksenofomov, G. V., 64, 66, 67, 68
Kubilay, 163
Kuça, 146
Kutlay Yayuçi, 27, 30, 43, 104, 152, 161, 192, 195
Kudirge, 44
Kudırge kurganı, 138
kuğu, 74, 103, 151, 152, 153
Kuğu Gölü, 152
Kumayık, 154
kumu, 71
kungru, 78
kurt, 49, 57, 58, 59, 60, 67, 75, 106, 107, 135, 136, 140, 142, 154, 157, 161, 164, 188, 193
kurttan türeme, 35, 107, 108, 109, 110
kut, 20, 39, 41, 153
Kutadgu *Bilig,* 153, 185, 191, 227
kutsal kılıç, 36
Kutupytldızı, 20, 26, 28, 80 , 92, 93, 141
Kuzey yıldızı, 26, 32
Küçükayı, 135
Kül Bilge Tengri, 173
Kültigin, 33, 34, 39, 65, 124, 198
Kültigin mezar külliyesi, 121, 150, 198
Kültigin yazıtı, 39, 89, 96, 99, 124, 135, 143, 150, 185, 195
kün ana, 27
Kün Kübey Horun (Ürün Anlı Hotun), 23
kününçi, 28
Kürüö Cöhögöy Toyon, 39
küygekçi, 28
kyngrak, 36

Ulan, 35
Le Coq, A. Von, 173
Lebed Tatarları, 72, 103

Leeuw, Van Der, 40
Liao-Shih, 110
Ligeti, L., 172
Un devleti, 108

Maaday Kara, 112, 113
Mahzeıı-i Esrar, 153, 157
Maidere (aynca bkz. May-Tere), 112, 128
Maıiahıbu'l-Aıifin, 153
Manas Destanı, 153, 165, 189, 220, 224
Mandı-Şire, 100, 101, 102, 128
Mani dini, 114
Maniheizm, 7, 54, 97, 171, 172, 191
Mansar Kan, 38
manyak (şaman elbisesi), 28, 71, 75, 197
Marifetıdıne, 156, 170
Mars, 25, 26
maske, 72, 146, 173
Mattır, 53
mavi, 20, 33, 52, 56, 74, 86, 96, 181, 182, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193
May-ana, 30, 195
May-ata, 30
May-Tere, 101, 102, 112, 128
mağara, 24, 25, 35, 47, 57, 69, 94, 108, 110, 143, 173, 175, 202
Mecusi, 41
Memluk, 189
Menknr Dağı, 33
Mergen Tengere, 27, 195, 196
Merkuı(ler), 69, 111
Meryem, 42, 119
MesO.dY
Acıı'ibü'l-dünyd, 52
Metaliü'l-Sacide, 56
Mevlana
Mesnevi, 118, 153, 157
Mezopotamya, 22, 38, 42, 82, 168, 219
Minusinsk bölgesi, 84
Miracnanıe, 149
Mircea, Eliade, 18
Mitra, 145
Mohol Toyon/Buomça Hotun, 38
Mordo Kan, 38
Motun (Mete), 182
Moğollar, 19, 20, 25, 26, 32, 4-0, 48, 49, 51, 52, 57, 58, 93, 97, 116, 117, 124, 125, 152, 164, 175, 224
Muhammed Siyah Kalem, 54, 66
Mundus, 119
Muz Tag (Buz Dağ), 77
Mücmelü't-Tevcinh, 45, 46

Nasreddin Hoca, 32
nazar, 44, 49, 57, 136, 144, 201
Neliita-nua (göğün ruhu), 23
Nemeth, 182
Nevruz, 23, 24, 25, 30, 50, 145, .171, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 190, 191, 192, 217, 220, 221, 222, 223
Nevruziye, 178
Nganasanlar, 22
Nişidu, 48
Nioradze, G., 71
NizamJ, 119
Hamse, 165, 166
Hüsrev ve *Şiıin,* 145, 153
No Nehri, 36
Nogaylar, 118
Noın Ula, 59, 60
Nom-Ula mezarlan, 59
Nuh peygamber, 45, 109
Num, 18
nuo (en ulu), 23

Ocak kültü, 51
ocak ruhu, 51
od, 51
od anası, 51
od atası, 51
Odin, 19

Sayan Ogurlar, 22
Seyidov, M., 19, 22, 37, 41, 42. 45, 46, 48, 59, 62,67,81, 104, 184,225
Shih-Chi, 133, 182
sıgun (aynca bkz. geyik), 143. 150
sığır, 48, 110, 154
Sibirya, 15, 21, 26, 40, 51, 60, 70, 84, 100, 114, 164, 176, 195, 197
Sidre ağacı, 117
Sin:urg, 131, 132
Sinor, D., 42
Sirenler, 132
Sirius yıldızı, 26
Sira, 155
Siva, 40, 204
siyah, 52, 70, 72, 74, 86, 119, 141, 156, 181, 183, 184, 189, 191
So Kan, 37
son (plasenta). 40
SoyuLlar, 27
sömölök, 179
sramana, 62
St. Petersburg Hermiıage MO.zesi, 152
Scryzgowski, J., 100, 152
Su.i-shu, 108
Suyla, 31, 32, 153
Süleyman peygamber, 177
süiün, 152, 153
Sümerler, 22
Süıı Caahın, 39
Sünbüle yıldızı (Başak), 24, 25
Süro Dağt, 30
Sut-ak-köl, 30, 195

Şamanizm, 15, 16, 20, 53, 92, 157, 195
Şehname (aynca bkz. Firdevsi), 138, 145, 146, 159
Seytan,39,42,52,54,55,56. 101, 102, 103, 104, 105, 106, 149, 153. 158, 159, 183, 201
şernrn\n, 16
şeylan.162
Şorlar, 19,41, 72, 77. 78, 82
Şmgay, 53
şaman, 15, 18.21, 27. 28, 30. 31. 32. 39, 43,48,49, 51,54,58, 59,61,62, 63, 64,65,66,67,68,69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,81,82,84,87, 88, 110, 111, 116, 123, 131, p3, 140, 141, 167, 184, 196, 197
ak şaman, 62, 79, 158, 179, 184
asası, 86
ağaçlan. 197
davulu, 66, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 156, 158, 198
dualan, 28, 53, 158, 190
elbisesi, 73, 74, 75, 107, 133, 134, 140, 142, 152, 158, 197, 198
kara şaman, 62, 63, 79, 158, 184
ve yardımcı ruhlar, 151
şa-men (aynca bkz. şaman), 62

Tabgaçlar, 19, 22. 150
tabık. 125
Tahtacılar, 32, 178
takagu, 148
Talay Kan (aynca bkz. Yayık Han), 31, 38, 196
lamuğ, 121
tangara, 19,58
L angn, 19.22
Tanha Haan Toyon, 39
tanncılık, 15
taptı, 69
Taraz (Cambul), 44, 45
tavşan, 73,81,85, 119, 156
tavuk, 148, 149, 173
tavus, 153
tayag. 86
ı,ayılga, 68, 125
Tazı Kan, 77
Teba-yı Hayavan, 153

Od-tegin, 51
Odun H:ı:ın, 39
Ogo lmu:ı, 42
Oguzlar, 17, 18,46.109.199
Oguz K:ıgan. 20, 109, 111. 116, 167, 168
Oğuz Kn :ın Destanı, 20, 108, 109, 113. 116, 135, 136, 161. 167
Ohlmarks, A.• 63, 88, 151
Ohol Uol:ı, 32
OktO K:ın, 38
Olonho hikAyeleri, 37
omurga kemiği, 79, 83
ongun (ayrıca bkz. töz). 57, 59, 88, 109, 137. 145, 146, 150, 151, 165
Oniki l lnyvanlı Tab..'Vim, 146, 149, 150, 155, 156, 158, 170, 173
Orhun Abideleri, 39, 96, 218
Orhun y:ızııl:ırı, 17, 19, 20, 33, 40, 65, 80. 151
Orkun, H. N , 40
Ona Asya. 15, 17, 19, 44, 50, 142.152, 167, 176, 187
oıçıgın (oçıgın), 51
oyun ı:ıngas:ı, 71

Ôgel, 13., 27, 50, 52, 55, 89, 92, 96, 99, 107, 108, llO. 116. ll8. 119, 120, 135, 152, 154, l61, 162, 182, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 197
Ôn Asya, 133, 176
ordek, 67, 152, 153
ôıoken,34,41,89,97,226
Oy uyesi, 52
OzQL, 123

pak:ın, 81
p:ıp:ıg:ın, 153
P:ırbı Kan, 38
pars, 137, 138. l62, 169, 181
Persepolıs, 176
Phoenix, 123, 131
Pırçu Kan. 38
Poseıdon (Neptunus), 38
Poı:ıtov, L P., 77, 85
Priskos. 36
proıo-TOrklcr, 12, 59, 188
puı (aynca bkz. ıoz), 30, 35, 57, 59. 177
Puysan Kan, 38

R3dloff, W., 20, 21, 26, 27, 30, 31, 38, 43,53, 72,82,85,96, 101. 127, 152, 158, 195
Stbiıya'darı, 82,86, 151, 199
R:ımayan:ı Destanı, 155
R3tsel, F., 50
Reşicleddin, 116
Camiyyıi't-Tevarilı, W9, 162
Ogu;:ıamé, /Il
Roux,Jean-Paul, 20, 25. 26, 32, 40. 41, 51,52.54,57,60,89,92,97, 116, 117, 125. 152, 168, 175, 196, 198

SAbiller. 24
s.ıçı, 30, 31. 32, 49, 77, 84, 88
S:ıena, 132
Sagay (Hakas) Türkleri, 63
Sagaylar, 41, 58, 63, 82
Sahalar (ayrıca bkz. Yakutlar), 21, 32, 68, 179
saksağan, 153, 181
Saltuhndme, 153
Salur Kazan Han, 117
s.ım:ı. 62
snmana, 62
Samoyedler, 18
s.1msam. 91
Sangır. 160
Sanskiriıçe, 40
Saratan (Yengeç), 24, 25
San Uygurlar, 123
Satom (Zoh:ıl). 26

Lekboynuz, 142
Telengiller. 127, 128
Teles Gölü, 38
Teleüt Türkleri, 36, 43, 72, 83, 93, 111, 127, 128, 184, 196, 197
Temir Kan, 37, 53
tenasüh, 16, 154
teneger, 19
tenger. 19
tengere, 19
Tengere Kayra Han (Kayırıcı Gök Han), 21, 26, 27, 195, 196
tengeri, 19
tengircilik, 15
tengri, 17, 18, 19, 20, 26
tenri, 19
teı·, 19
Terazi, 26
Tıal-holoruk lççite, 44
Tie-le Türk topluluklan, 117
tien, 19
tigir, 19
tilki, 119, 157, 161, 165
Tong-Tien, 119
Tonyukuk, 39
Tonyukuk yazıtı, 39, 145
Törü ngey, 102, 158
totemist inançlar, 15
töz kültü, 57, 61, 78
töz(ler). 28, 34, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 81,83,88, 107, 110, 111, 135, 137, 140, 146, 156, 157, 160, 165
aru *töz*, 58, 18'1
hara *tôz*, 58, 184
TOba ağacı, 58, 117, 118
Tuguzguz (Dokuz Oğuz), 34
Tuguzguz ülkesi, 16, 34
Tuhfet'ül-Muneccimin, 156
Tunguzca, 15, 62
Tunguzlar, 40
tura, 19
ıure, 19
Luma, 153
Tuvalılar, 19
ttlnür, 79
Lüngür, 79
tüngür asi, 82
Türk hat sanatı, 25
Türkişler (Türişler), 34
Türkiye, 19, 23, 25, 26, 51, 52, 55, 61, 83,84, 165, 169, 178, 179, 181

Uçar Kan, 53
Udambara ağacı, 117, 118
Ulan-Bator, 40
Ulu Toyon, 38
Ulug-bay-Kazun (Ulu Han), 84
Ulu-toyon, 50
Uluu Suorun Toyon, 39
Uma, 40
Umay, 25,31, 39,40,41,42,43,44,45, 54,56,81,97, 116, 132, 187
Umay kültü, 25, 42, 43
Uranhay, 58
Urun-ay-toyon (Yryn-ai-tojon), 113
Unız, 117
Utkucı, 32
Uygurlar, 32, 37, 59, 97, 114, 117, 142, 155, 159, 171, 172. 182, 221, 223

Ülgen, 22, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 37, 44, 50,53,54,62,67,69, 70, 74, 77,81, 88,92,97,98, 101, 103, 104, 105, 112, 116, 128,]29, 140, 152, 158, 184, 190, 192, 195, 196. 197, 199
Ülker yıldızlan, 26
Ülüş, 175
ülüğ, 20
Ürün Aar Toyon (Ürün Ayn Toyon, En Büyük Ulu Tann). 21, 23
Vak Vak Ağacı. 49. 118, 119
Yarka ve Gülşah, 149. 168

Vasilyev, Y., 23, 32, 36, 38, 39, 44, 68
Venüs, 25, 26, 52, 193
Verbitskiy, V. I., 43, 97, 98, 100, 101, 127, 144, 152
Volga Bulgarları, 32
Vu-huanlar, 22

Wang Yen-te, 182
Wey-*Şu*, 19, 22
Wu-sunlar, 59, 107

Yabaş, 38, 53
Yabaş Kan, 38
Yabır Kan, 38
yada, 35, 37, 44, 45, 46, 48, 49
yadacılar, 48
Yafes, 45, 46, 109, 110
Yaşıl-Kan, 28
yaghlanishi, 162
Yiiküt el-Hama\11
Mu'cemü'l-Bülddı, 45
Yakuclar, 19, 21, 22, 23, 27, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 49, 51, 52, 54, 58, 59, 60, 64, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 89, 93, 97, 110, 111, 112, 113, 116, 121, 125, 132. 133. 135. 140, 156, 157, 158, 160, 179, 197
yalgınçı, 28
Yama, 52, 53, 91, 145
Yayuçi Oajutshi), 31
Yayık, 28, 30, 31, 32, 190, 195
Ak *Yayık, 30, 190*
Yayık haldımıa tôrcui, 30
Yayık Han (aynca bkz. Yayık), 31, 38, 129, 196
yağlama, 162
Yağız Yer, 33
yehler, 54
ye-kıla, 59
Yen-Çi (Kara Sar), 110
Yenisey, 27, 38, 58, 86, 96
Yenisey yazulan, 122
YerTann, 17, 27, 33
Yezdicird, 172
Yima, 176
Yo Kan, 37, 38
Yörükler, 144
Yüeban kabilesi, 48
Yukagir, 72
Yunus peygamber, 144
yun (çadır), 21, 69, 88. 93, 119
Yurtas, 111
Yutpa, 73, 158
Yuğ töreni, 125
yılan. 53, 73, 82, 99, 102, 106, 131, 147, 158, 159, 181, 197, 198

Zekariyya b. Muhammed b. Mahmnd el-Kazvini (aynca bkz. Kazvint)
Asdrü'l-Bildd ve *Ahb<ini'l-'lbad*, 26
Zemarkhos (Zemarh), 50
Zeus, 22
Zykan, josef, 100